પ્રકારની જે જે યોનિઓ થઈ ગઈ છે, તેનું પણ હું હમણાં જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયેલાં ચક્ષુ વડે દર્શન કરું છું. હું ત્રિગર્ત દેશમાં પોપટ થયો હતો, નદીના કાંઠામાં દેડકો થયો હતો અને જંગલમાં 'લાવા' નામનો પક્ષી થયો હતો. તે જ હું હમણાં વનમાં બ્રાહ્મણ થયો છું. હું વિંધ્યાચળમાં ભીલ થયો હતો, બંગાળમાં વૃક્ષ થયો હતો અને વળી વિંધ્યાચળમાં ઊંટ થયો હતો. તે જ હું હમણાં આ વનમાં બ્રાહ્મણ થયો છું. હું હિમાલયમાં બપૈયો થયો હતો, પૌંડ્ર પ્રાંતમાં રાજા થયો હતો અને સહ્યાદ્રિની કુંજોમાં વાઘ થયો હતો, તે જ હું હમણાં તારો મોટો ભાઈ થયો છું. હું દશ વર્ષ સુધી ગીધ રહ્યો હતો, પાંચ મહિના સુધી ઝૂડ રહ્યો હતો અને સો વર્ષ સુધી સિંહ રહ્યો હતો, તે જ હું હમણાં તારો મોટો ભાઈ થયો છું: હું આંધ્રપ્રદેશના ગામડામાં ચકોર થયો હતો, હિમાલયના પ્રાંતમાં માંડલિક રાજા થયો હતો અને 'શ્રીશૈલ' નામના પર્વતમાં એક આચાર્યનો પુત્ર થયો હતો, તે જ હું હમણાં તારો મોટો ભાઈ થઈને તારી પાસે આ વાત કરું છું. વિવિધ આચારોવાળા તથા વિવિધ ચેષ્ટાઓવાળા, વિવિધ પ્રકારના પૂર્વના સઘળા સંસારો જન્મની ભ્રાંતિના જ વિલાસો હતા અને તેમનું મને સ્મરણ છે. હે ભાઈ! જગતની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે. આ રીતે જગતમાં થયેલા સેંકડો બાંધવો, સેંકડો પિતાઓ, સેંકડો માતાઓ, સેંકડો ભાઈઓ અને સેંકડો મિત્રો વ્યતીત થઈ ગયા છે. તો તેઓમાંથી કોનો શોક કરીએ અને કોનો ન કરીએ? જગતની ગતિ જ એવી છે, માટે બંધુઓનો અત્યંત શોક શા માટે કરવો જોઈએ? આ સંસારમાં અવતરતા માણસોને જંગલી ઝાડનાં પાંદડાંની જેમ પિતાઓ અનંત થઈ જાય છે અને માતાઓ પણ અનંત થઈ જાય છે. હે ભાઈ! આમ છે, તો આ સંસારમાં દુઃખનું અને સુખનું શું પ્રમાણ છે? તો હવે આપણે સઘળા શોકને છોડી દઈને સ્વસ્થપણાથી રહીએ. મનમાં 'હું' એવા આકારથી રહેલી સંસારની ભાવનાને છોડી દઈને, આત્મવેત્તા પુરુષો જે ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ગતિને તું પણ પ્રાપ્ત થ. તારું ભલું થાઓ. બુદ્ધિમાન પુરુષો આ સંસારમાં ચડતી—ઊતરતી સ્થિતિઓરૂપી અવિચ્છિન્ન ભ્રમણને મિથ્યા સમજે છે અને મનમાં તેની કાંઈ પણ ખટપટ રાખતા નથી; તેઓ તો કેવળ નિરાભિમાનપણાથી વ્યવહાર કરે છે. તારો આત્મા સુખ—દુઃખોથી રહિત છે અને જરાથી તથા મરણથી પણ રહિત છે; તું એકાગ્ર થઈને તેનું જ સ્મરણ કર અને મૂઢ મનવાળો થા નહિ. હે સારી બુદ્ધિવાળા! તને દુઃખ પણ નથી, જન્મ પણ નથી, માતા પણ નથી અને પિતા પણ નથી. તું કોઈ દેહાદિકરૂપ તુચ્છ પદાર્થ નથી, તું તો આત્મા જ છે. આ સંસારરૂપી નાટકમાં અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરનારા મૂર્ખ લોકોરૂપી પાત્રો જ દેહાદિકરૂપી વેષના રસથી સંયુક્ત થઈ જાય છે. પણ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિવાળા, આત્મસ્વરૂપના અનુસંધાનથી રહેનારા અને આવી પડેલાં કાર્યોને જ કરનારા મહાત્માઓરૂપી જોનારાઓ તો સાક્ષીપણાની પદ્ધતિથી જ રહ્યા કરે છે. જેમ તારાંકાળના દીવાઓ માત્ર સામીપ્યને લીધે જ પ્રકાશના કર્તા છતાં પણ વ્યાપારથી રહિત હોવાને લીધે અકર્તા જ છે, તેમ આત્મવેત્તા લોકો શરીરથી વ્યવહારના કર્તા છતાં પણ મનમાં અભિનિવેશથી રહિત હોવાને લીધે અકર્તા જ છે. જેમ દર્પણ અને રત્ન આદિ પદાર્થો પોતામાં સઘળા પદાર્થોનાં પ્રતિબિંબોનું ગ્રહણ કરવા છતાં પણ પોતે પોતામાં પ્રતિબિંબિત થતા નથી, તેમ આત્મવેત્તા પુરુષો શરીરથી સઘળાં કાર્યો કરવા છતાં પણ શરીરમાં આસક્તિ રાખતા નથી. હે ભાઈ! તું મનને સઘળી તૃષ્ણાઓરૂપી કલંકોથી રહિત કરી દે. તેને આત્મમનન કરવાની બહુ ટેવ પાડ અને એને હૃદયકમળમાં આત્માથી જુદી સત્તા વિનાનું ધાર. આમ સઘળા સંભ્રમને

સંપૂર્ણ રીતે ત્યજી દઈને તુ પોતામાં જ સંતોષ ધારણ કર. ૧—૪૩

सर्वैषणामयकलङ्कविवर्जितेन स्वस्थात्मभावकलितेन हृदब्जमध्ये । पुत्रात्मनात्मनि महामुनिना मुनेव सन्त्यज्य संभ्रममलं परितोषमेहि ॥४३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'પાવનબોધ' નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો*

તૃષ્ણા–આશાનો ક્ષય થાય એ જ મોક્ષ છે

वसिष्ठ उवाच

एवं प्रबोधितस्तेन तदा पुण्येन पावनः ।
प्रबोधमाप प्राकाश्यं प्रभात इव भूतलम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ તે સમયે પુણ્યે પાવનને આમ સમજાવ્યો, એટલે જેમ પ્રભાતનાં પૃથ્વી પ્રકાશયુકત થાય છે, તેમ તે જ્ઞાનયુકત થયો. પછી કોઈ જાતની નિંદામાં પાત્રરૂપ નહિ થયેલા એ બંને ભાઈઓ જ્ઞાન તથા અનુભવના પારને પહોંચ્યા અને શરીરના પ્રારબ્ધનો ક્ષય થવા સુધી, તેઓ જીવન્મુકતપણાથી તે વનમાં ફર્યા. પછી કેટલાય સમય પછી કાળે પ્રારબ્ધનો સંપૂર્ણ ક્ષય થયો, ત્યારે જેમ તેલથી રહિત થયેલા દીવાઓ શાંત થઈ જાય, તેમ દેહોથી રહિત થયેલા એ બંને ભાઈઓ નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થયા. હે રામ! આ પ્રમાણે પૂર્વે ભોગવેલા દેહોનાં સંબંધીઓ આદિ અસંખ્ય હોય છે, તો તેઓમાંથી કોનો શોક કરવો અને કોનો શોક ન કરવો? આથી હે રઘુનંદન! આ અનંત તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરવો એ જ સુખનો ઉપાય છે. તૃષ્ણાઓને વિષયોના સંપાદનથી વધારવી એ સુખનો ઉપાય નથી. જેમ લાકડાં પડવાથી અગ્નિ વધતો જાય છે, તેમ ચિંતવન કરવાથી ચિંતા વધતી જાય છે. જેમ લાકડાં નહિ પડવાથી અગ્નિ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ ચિંતવન નહિ કરવાથી જ ચિંતા નષ્ટ થઈ જાય છે. હે રામ! તમે (આ પ્રકારના સોળમાં સર્ગમાં કહેલા) ધ્યેય નામના વાસનાના ત્યાગરૂપી રથમાં બેસીને અને કરુણાથી ભરેલી ઉદાર દૃષ્ટિથી દીનલોકોની સામે જોઈને ચાલતો વ્યવહાર કરવા માટે સજ્જ થાઓ. હે રામ! જીવન્મુકત સંબંધી આ સ્વચ્છ અને નિષ્કામ પદ્ધતિ મેં તમારી પાસે કહી. જે પુરુષ વ્યવહારનાં વિચક્ષણ હોય નહિ, તે પણ જો આ પદ્ધતિથી ચાલે, તો તે કોઈ રીતે મૂંઝાય જ નહિ. જે પુરુષ વિવેકરૂપી એક મિત્રને અને પ્રૌઢબુદ્ધિરૂપી એક સખીને સાથે રાખીને વ્યવહાર કરે છે, તે પુરુષ સંકટોમાં પણ મૂંઝાતો નથી. સઘળી તૃષ્ણાઓનું નિવારણ કરનારા અને બાંધવોમા થતી મમતાને ગળચી પકડીને કાઢી મૂકનારા પોતાના ધૈર્ય વિના બીજું કોઈ પણ સંકટમાંથી ઉગારે એમ નથી. આપત્તિઓનો વિનાશ કરવાને માટે વૈરાગ્ય રાખીને, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને અને પ્રૌઢતા આદિ ગુણોનું સંપાદન કરીને પણ, મનને પ્રયત્નપૂર્વક પોતાના હાથથી જ વિષયોરૂપી ખાડમાંથી કાઢવું. વિષયોની તૃષ્ણાના ત્યાગરૂપી મહત્તાને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તથી જે ફળ મળે છે, તે ફળ ત્રૈલોકયના રાજ્યથી પણ મળતું નથી અને રત્નોથી ભરપૂર રહેનારા ભંડારમાંથી પણ મળતું નથી. જેમનું મન સંતાપોથી રહિત થઈ ગયું હોય, તે પુરુષો સારી–નરસી આશાઓરૂપી ધક્કાઓથી આ જગતરૂપી ખાડાના પેટમાં પડતા નથી. જેણે પગરખાં પહેર્યાં હોય, તે પુરુષને સઘળી પૃથ્વી ચામડાથી મઢાયેલી જણાય છે, તેમ જેનું મન બ્રહ્માનંદરૂપી અમૃતના ઝરાઓથી ભરપૂર થયું હોય તે પુરુષને સઘળું જગત બ્રહ્માનંદરૂપી અમૃતના ઝરાઓથી ભરપૂર જણાય છે. વૈરાગ્યથી મન પૂર્ણપણાને પામે છે, પણ આશાઓને વશ રહેવાથી તે પૂર્ણપણાને પામતું નથી. જેમ તળાવનો કાદવ શરદઋતુને લીધે ઊંડી ખાડ જેવો થઈ જાય છે, તેમ મન આશાને લીધે

* આ એકવીસમા સર્ગમાં **તૃષ્ણાના પાશનો ક્ષય** થાય એ જ મોક્ષ છે, ચિત્તની **વૃત્તિઓ આશાથી જ** પ્રવર્તે છે અને **આશાઓથી રહિત થયેલા આત્મપૂર્ણ** પુરુષને પોતાની મેળે જ મુકિત થાય છે, **એટલું કહેવામાં આવશે.**

ઊંડી ખાડ જેવું થઈ જાય છે. જેમ અગસ્ત્યમુનિએ પાન કર્યાથી સમુદ્ર ઊંડી ખાડ જેવો થઈ ગયો અને તેમાં રહેનારાં મગર તથા મૂડ આદિ પ્રાણીઓ સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યાં, તેમ આશાથી મન ઊંડી ખાડ જેવું થઈ જાય છે અને તેના કામ ક્રોધ આદિ દુર્ગુણો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જેના ચિત્તરૂપી મોટા ઝાડમાં તૃષ્ણારૂપી ચપળ વાંદરી કૂદ્યા કરતી નથી, તે ઉદયરૂપી વિસ્તીર્ણ વન અત્યંત શોભે છે. નિઃસ્પૃહ ચિત્તવાળા મહાત્મા પુરુષોને ત્રૈલોક્ય એ કમળકાકડીના ગોળા જેવું લાગે છે, યોજનોનો સમૂહ એ ગાયના પગલાં જેવડો લાગે છે અને મહાકલ્પ એ અર્ધો નિમેષ જેવડો લાગે છે. સ્પૃહાથી રહિત થયેલા મનમાં જેવી શીતળતા થાય છે, તેવી શીતળતા ચંદ્રમાં પણ નથી, હિમાલયની ગુફામાં પણ નથી, કેળમાં પણ નથી અને ચંદનોના વનમાં પણ નથી. સ્પૃહાથી રહિત થયેલું મન જેવું શોભે છે, તેવો પૂર્ણચંદ્ર પણ શોભતો નથી, તેવો ભરપૂર ક્ષીરસાગર પણ શોભતો નથી અને તેવું લક્ષ્મીનું મુખ પણ શોભતું નથી. જેમ વાદળાંની પંક્તિ ચંદ્રને મલિન કરી દે છે અને જેમ આંજણની લીટી કળીચૂનાના લેપને મલિન કરી દે છે, તેમ આશારૂપી પિશાચણી મનુષ્યના મનને મલિન કરી દે છે. ચિત્તરૂપી મોટા વૃક્ષની 'આશાઓ' નામની શાખાઓ સઘળી દિશાઓને ઢાંકી દેનારી છે. જો તેઓ કપાઈ જાય, તો ચિત્તરૂપી મોટું વૃક્ષ ઠૂંઠાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. તૃષ્ણાઓરૂપી મોટી શાખાઓ કપાઈ જાય છે અને ચિત્તરૂપી વૃક્ષ સુકાઈ જાય તો ધીરજરૂપી વૃક્ષ એકસરખી રીતે સેંકડો શાખાઓથી ભરપૂર થાય છે. જો અતૂટ ધીરજથી ચિત્તરૂપી વૃક્ષનો નાશ કરવામાં આવે તો નાશરહિત પદની પ્રાપ્તિ થાય. હે રામ! તમે ઉદ્દામ ધૈર્ય રાખીને, ચિત્તની વૃત્તિઓરૂપી આશાઓને ઊગવા જ દો નહિ. તો તમને સંસારનો ભય છે જ નહિ. તમારું ચિત્ત જ્યારે વૃત્તિઓથી રહિત થઈએ અચિત્તપણાને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે તમે પોતામાં જ મોક્ષમય વિસ્તીર્ણ સત્તાને પ્રાપ્ત થશો. હે રામ! ચિત્તરૂપી ઘરમાં જો તૃષ્ણારૂપી ઘુવડની માદા ગગડ કર્યા કરતી હોય તો સઘળાં અમંગલો અત્યંત વિસ્તાર પામે છે. જે ચિંતવન છે, તે જ ચિત્તની વૃત્તિ છે એમ કહેવામાં આવે છે. એ ચિંતવન આશાથી જુદું નથી; તેથી તમે ચિત્તની વૃત્તિરૂપી આશાનો ત્યાગ કરીને નિશ્ચિંત થાઓ. જેની જે વૃત્તિ હોય તેની તે વૃત્તિનો અભાવ થાય, તો જેનો ક્ષય જ થાય છે, એટલા માટે ચિત્તનો ક્ષય કરવાને માટે ચિત્તની વૃત્તિનો ક્ષય કરો. હે મહાત્મા રામ! તમે સઘળી તૃષ્ણાઓને શાંત કરીને એટલે કે 'આશા' નામના અવબંધનને તોડી નાખીને જીવન્મુક્ત થાઓ. મનમાં રહેનારી નીચ આશાઓ જ આત્માને બેડીની જેમ અને દોરડાંની પેઠે બંધનના કારણરૂપ થાય છે. જો આશાઓ ગલિત થઈ જાય, તો કોણ મુક્ત ન થાય? ૧—૩૦

प्रशमितसकलैषणो महात्मन्भव भवबन्धमपास्य मुक्तचित्तः । मनसि निगडरज्जवः कदाशाः परिगलितासु च तासु को न मुक्तः ॥३०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'તૃષ્ણાવિચિકિત્સાયોગોત્પત્તિ' નામનો સર્ગ ૨૧ મો સમાપ્ત.

સર્ગ ૨૨ મો+

બલિરાજાનું આખ્યાન-બલિરાજાએ કરેલો વિચાર

वसिष्ठ उवाच

अथवा रघुवंशाख्यनभः पूर्णनिशाकर । बलिवद्बुद्धिभेदेन ज्ञानमासादयामलम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: અથવા હે રઘુવંશરૂપી આકાશમાં પૂર્ણચંદ્રરૂપી રામ! તમે બલિરાજાની પેઠે અકસ્માત વિચારના ઉદયથી નિર્મળ જ્ઞાનને

+ આ બાવીસમા સર્ગમાં બલિરાજાના આખ્યાનનો આરંભ કરીને, પાતાળનું વર્ણન કરવામાં આવશે. બલિરાજાના રાજ્યનું વર્ણન કરવામાં આવશે અને બલિરાજાએ વૈરાગ્યથી મેરુ પર્વતના શિખર ઉપર કરેલો વિચાર કહેવામાં આવશે.

પ્રાપ્ત થાઓ.

રામ બોલ્યા : હે સર્વ ધર્મોના વેત્તા! હે ભગવાન! તમારી કૃપાથી હું હૃદયમાં સર્વાત્મક બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છું અને મને એ બ્રહ્મરૂપી નિર્મળ પદમાં વિશ્રાંતિ મળી છે. હે વિભુ! જેમ શરદઋતુમાં આકાશમાંથી મોટા વાદળરૂપી સઘળો અંધકાર જતો રહે છે, તેમ મારા મનમાંથી તૃષ્ણારૂપી સઘળો મોટો અંધકાર જતો રહ્યો છે. હું હવે સાયંકાળના પૂર્ણચંદ્રની જેમ અમૃત (અમૃત અને જ્ઞાનથી) ભરપૂર, સ્વસ્થ, શીતળતાવાળો, મોટા પ્રકાશવાળો અને આનંદ (આહ્લાદકપણું અને બ્રહ્માનંદ)વાળો થઈને સ્વરૂપમાં જ રહ્યો છું. આમ છતાં હે સઘળા સંશયોરૂપી વાદળાંઓને ટાળવામાં શરદઋતુના સમય જેવા ગુરુમહારાજ! આપનાં આ વચનો સાંભળતાં હું તૃપ્ત જ થતો નથી. હે વિભુ! હજી પણ મારા જ્ઞાનની વૃદ્ધિને માટે આપ બલિરાજાને જે પ્રકારથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, તે પ્રકાર મને કહી સંભળાવો. સદ્‌ગુરુઓ નમ્ર શિષ્યને બોધ આપવામાં પરિશ્રમને ગણકારતા નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! તમને હું બલિરાજાનું ઉત્તમ વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે સાંભળો. તે સાંભળવાથી તમે અખંડ આત્મસ્વરૂપનાબોધને પ્રાપ્ત થશો. આ બ્રહ્માંડની અંદર કોઈ દિશારૂપી નાની કુંજમાં, પૃથ્વીની નીચે 'પાતાળ' નામનો એક પ્રખ્યાત લોક છે. એ પાતાળલોક કોઈ સ્થળમાં ક્ષીરસાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી અને જાણે અમૃતનાં કિરણોથી આચ્છાદિત થયેલી રૂપવતી દાનવ કન્યાઓથી ભરપૂર છે. કોઈ સ્થળમાં તે સેંકડો તથા હજારો મસ્તકોવાળા, એકએક મોઢામાં બબ્બે ચપળ જીભોવાળા અને જીભોના સમૂહોથી શાસ્ત્ર આદિનાં ભારે વ્યાખ્યાનો કરનારા વાસુકિ આદિ નાગોથી પૂર્ણ છે. કોઈ સ્થળમાં તે પહાડ જેવાં શરીરોથી જગતને ઘેરી લે એવા યજ્ઞોનાં હવિષ્યોનું બળાત્કારથી ભક્ષણ કરનારા અને જાણે ચાલતા મેરુ પર્વતો હોય એવા દાનવોથી વ્યાપ્ત છે. કોઈ સ્થળમાં તે મોટા મોટા દાંતરૂપી વૃક્ષોથી પહાડ જેવા ભયંકર લાગતા અને જેમનાં કુંભસ્થળોરૂપી શિખરોનાં અગ્રોમાં ભૂમંડળના મધ્યને વિશ્રામ મળ્યો છે એવા દિશાઓરૂપી હાથીઓથી સંયુક્ત છે. કોઈ નીચા ભાગમાં તે ઊકળવાની ભારે કડકડાટીથી સઘળાં પ્રાણીઓને ત્રાસ આપનારાં અને દુર્ગંધમય દેખાવવાળાં નરકોનાં મંડળોથી સંયુક્ત છે. કોઈ સ્થળમાં તે પૃથ્વીથી તે છેક સાતમા પાતાળ સુધી ઊંડા ગયેલા હોવાથી, જાણે સાતે પાતાળોને પરોવીને ઊભા હોય એવા મેરુ આદિ પર્વતોના પાયાઓથી વ્યાપ્ત છે. કોઈ સ્થળમાં તે ગુફાઓના જેવા ટૂંકા ટૂંકા પ્રદેશોથી વ્યાપ્ત છે. કોઈ પ્રદેશમાં તેને જેમનાં ચરણકમળની રજને દેવતાઓ તથા દૈત્યો માથે ચડાવે છે, એવા કપિલ ભગવાને પોતાના નિવાસથી પવિત્ર કરેલો છે. કોઈ સ્થળમાં તેને દૈત્યોની સ્ત્રીઓએ ભેગી કરેલી અનંત પૂજનોની સામગ્રીઓથી વિનોદને ઇચ્છતા 'હાટકેશ્વર' (સદાશિવે) પાળેલો છે. એ પાતાળલોકમાં દૈત્યોના હોવાથી મોટો રાજકારભાર ચાલ્યા કરે છે. એમાં વિરોચનનો પુત્ર 'બલિ' નામનો દાનવ રાજ્ય કરતો હતો, સઘળા દેવતાઓ, વિદ્યાધરો અને સર્પોની સાથે દેવરાજ ઇન્દ્ર પણ રોતોરોતો એ બલિરાજાના પગ ચાંપવાની ઇચ્છા કરતો હતો. બ્રહ્માંડોરૂપી રત્નોના ભંડારરૂપ, સર્વ પ્રાણીઓના રક્ષક અને ત્રૈલોક્યના પાલકોના પણ પાલક એ ઉપેન્દ્ર (વામનજી) ભગવાન એ બલિરાજાનું પાલન કરતા હતા. જેમ મોરના ટૌકાને સાંભળવાથી સર્પોની છાતીની નાડીઓ સુકાઈ જાય છે અને પીડિત થઈ જાય છે, તેમ એ બલિરાજાનું નામ સાંભળવાથી ઐરાવત હાથીના ગંડસ્થળના પ્રદેશો સુકાઈ જતા હતા તથા પીડિત થઈ જતા હતા. એ બલિરાજા કોપ કરતો હતો, ત્યારે તેના પ્રતાપની ઉગ્ર ગરમીથી સાતે સમુદ્રો પ્રલયકાળની જેમ સુકાઈ જઈને કેવળ સાત ખાડાઓ જેવા થઈ રહેતા હતા. બલિરાજાએ કરેલા ઘણા ઘણા ઉત્તમ યજ્ઞોના ધુમાડાઓ વાદળાંરૂપે ગોઠવાઈને સમુદ્રને ઘેરી રહ્યા હતા અને તે વાદળાંઓ તેમાંથી જળ

ભરીને આબ્રહ્માંડનું વૃષ્ટિથી રક્ષણ કરતા હતા. એ બળિરાજા જ્યારે ક્રોધથી કરડી દૃષ્ટિ કરતો હતો, ત્યારે પૃથ્વીને ધારણ કરનારા મેરુ આદિ પર્વતો નમવા લાગતા હતા. આથી સઘળી દિશાઓ નમી પડતી હતી અને તેઓ ફળોથી નમી રહેલી લતાઓ જેવી લાગતી હતી. એ બળિરાજે સઘળા લોકોના અલંકારરૂપ ઈન્દ્ર આદિ લોકપાલોને રમતમાત્રમાં જીતી લીધા હતા અને એણે દશ કરોડ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. પછી જળની ચકરીઓની પેઠે આવર્તન પામનારા અનેક યુગો વીતી ગયા. કેટલાએક દેવતાઓના તથા દૈત્યોના સમૂહો કાળગતિથી મરણ પામ્યા, કેટલાએક દેવતાઓના તથા દૈત્યોના સમૂહો કાળગતિથી નવા ઉત્પન્ન થયા અને ત્રૈલોકયમાં સર્વોત્તમ કહેવાતા ભોગો નિરંતર અત્યંત ભોગવવામાં આવ્યા; ત્યારે દાનવોના અધિપતિએ બળિરાજાને ભોગોમાં અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ. આમ થતાં, તે બળિરાજાએ એક દિવસ મેરુ પર્વતના અગ્રભાગમાં રત્નોથી બનાવેલા મહેલના ગોખમાં બેઠે બેઠે પોતાની મેળે સંસારની સ્થિતિનો નીચે પ્રમાણે વિચાર કર્યો.

'મારી શકિત શત્રુઓથી કુંઠિત જ થતી નથી. મારે આ ચક્રવર્તી રાજ્ય કેટલા દિવસ સુધી કરવું? ત્રૈલોકયમાં કેટલા દિવસ સુધી મારે વિહાર કરવો? ત્રૈલોકયને આશ્ચર્ય આપનારો અને ઘણા ઘણા ભોગોથી મનનું આકર્ષણ કરનારો આ મારો મોટો દેશ ભોગવવાથી મને શું ફળ પ્રાપ્ત થશે? ભોગોનો આ સંપૂર્ણ ઉપભોગ ઉપરઉપરથી મીઠો લાગે એવો છે પણ અંતે નાશ પામીને મહા દુ:ખ આપે એવો છે. તે મને શું સુખ આપે છે? વળી પાછો દિવસ ઊગે છે, વળી પાછી રાત્રિ પડે છે અને વળી પાછાં એનાં એ કાર્ય કરવામાં આવે છે; તો વારંવાર એનાં એ કાર્યો કરવાથી તો લજ્જા પામવી જ યોગ્ય છે, રાજી થવું યોગ્ય નથી. ફરીફરીને કાંતાને આલિંગવી અને વળી પાછી તેને ભોગવવી એ તો બાળકના જેવી રમત જ કહેવાય. માટે મહાત્મા પુરુષોએ તો એથી લજાવું જોઈએ. ભોગવાઈ ભોગવાઈ તુરત સ્વાદરહિત થઈ જતાં, તેના તે ભોગોને દિવસે દિવસે વારંવાર ભોગવવાથી સમજુ પુરુષ શા માટે લજવાય નહિ? વળી દિવસ આવે છે, વળી રાત્રિ આવે છે અને વળી દિવસ તથા રાતે એનાં એ કાર્યો કરવામાં આવે છે, તો હું ધારું છું કે એ રીતે વારંવાર ચૂંથણાં કરવાં એ તો સમજુ પુરુષને ઉપહાસ કરાવનાર છે. જેમ જળ એક વાર તરંગરૂપ થઈને પુન: પણ તરંગરૂપ જ થાય છે, તેમ પ્રાણીઓ પણ તેનાં તે જ કાર્યોને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉન્મત્તની ચેષ્ટા સમાન અને બાળકની રમત જેવી આ જગતની ક્રિયાઓ સમજુ મનુષ્યને હસાવે છે. નિત્ય વારંવાર એનાં એ કાર્યો કરવામાં આવે છે, છતાં પણ તેઓથી એવું કયું ફળ પ્રાપ્ત થાય એમ છે કે, તે પ્રાપ્ત થયા પછી બીજી કાંઈ કડાકૂટ કરવી જ ન પડે? આ લોકનાં અને પરલોકનાં સુખને માટે કર્મોની આ મોટી ખટપટ અમારે કેટલાક કાળ સુધી કર્યા કરવી અને એ કરવાથી કયું અવિનાશી ફળ મળે એમ છે? આ તો એક જાતની અંત વિનાની છોકરાંની રમત જ થાય છે. પરિણામ જોતાં તેમાં કાંઈ પણ સાર નથી. જેમને દુ:ખોના સમૂહોમાં પડવાની ઇચ્છા હોય, તેઓ જ આ વ્યર્થ રમતની વારંવાર પુનરાવૃત્તિ કર્યા કરે છે. આ કડાકૂટમાં મને કોઈ પણ એક અતિ ઉત્તમ ફળ જોવામાં આવતું નથી, કે તે ફળ પ્રાપ્ત થયા પછી બીજું કાંઈ કરવાનું જ ન રહે. આ કટાકાકૂટમાં કેવળ ભોગ ભોગવવાનું જ સુખ મળે છે. તે સુખ તો ક્ષણિક છે અને તુચ્છ છે; એથી કાંઈ બીજા પ્રકારનું અવિનાશી સુખ મળે તેમ નથી. હવે હું વિચાર કરી જોઉં કે, અવિનાશી સુખ શું છે અને તે કેમ મળે?'

હે રામ! આમ વિચારીને, બળિરાજા તરત એકાગ્ર થઈને ચિંતવન કરવા લાગ્યો. જરા વાર ભમરાના ચાળા કરીકરીને, મનમાં વિચાર કરતાં સ્મરણ પ્રાપ્ત થવાથી બળિરાજા પોતામાં જ બોલ્યો કે, 'હા, મને યાદ આવ્યું. જગતની પૂર્વાપર પદ્ધતિને જોઈ લેનારા અને આત્મતત્ત્વને જાણ-

નારા મારા મહાત્મા પિતા વિરોચનને મેં પૂર્વે પૂછ્યું હતું કે, 'હે મહાબુદ્ધિમાન! જેમાં સંસાર સંબંધી સઘળાં દુ:ખોની અને સુખોની સઘળી ખોટી કડાકૂટો શાંત થઈ જાય, તેવો સંસારનો અંત ક્યાં કહેવાય છે? હે પિતા! મનનો મોહ કયા સ્થળમાં શાંત થાય છે? સઘળી તૃષ્ણાઓ કયા સ્થળમાં ટળી જાય છે? અને પુનરાવૃત્તિ વિનાની અખંડ વિશ્રાંતિ કયા સ્થળમાં મળે છે? કયું સ્થળ પ્રાપ્ત થાય તો આ સંસાર સંબંધી વિષયોમાંથી મળવાના સુખમાં તૃપ્તિ (આશાનો વિરામ) થઈ જાય? અને કયું સ્થળ જોવામાં આવે, તો બીજું કાંઈ પણ જોવાની જરૂર રહે નહિ? આ સંસાર સંબંધી ભોગો તો અનેકાનેક છે, પણ તે સુખ આપતા નથી: એટલું જ નહિ, તેઓ તો સત્પુરુષોના મનને પણ ખળભળાવી દે છે અને તેને મોહમાં પાડી દે છે, હે પિતાજી! આમ છે, એટલા માટે અખંડ આનંદથી પ્રિય લાગે એવું કોઈ સ્થળ મને બતાવો કે, તેમાં રહીને હું લાંબી વિશ્રાંતિ પામું.' તે વખતે મારા પિતાજી કલ્પવૃક્ષની નીચે બિરાજ્યા હતા. એ કલ્પવૃક્ષ સ્વર્ગમાંથી બળાત્કારે હરી લાવવામાં આવ્યું હતું અને આંગણામાં રોપવામાં આવ્યું હતું. એનું મૂળ પુષ્પોના સમૂહોથી ઢંકાઈ ગયું હતું અને એ પુષ્પો ચંદ્રકિરણ સમાન ગુચ્છોમાંથી પડતાં હતાં.' મારું એ પ્રકારનું પૂછવું સાંભળીને મારા મોહને શાંત કરવા માટે મારા પિતાજીએ કલ્પવૃક્ષનાં વિસ્તીર્ણ રસાયનોરૂપ મકરંદ જેવું આ પ્રમાણે મધુર વચન કહ્યું હતું. ૧—૪૯

इत्याकर्ण्य पुरा निशाकरकरस्पर्धालुगुच्छ-
स्खलत्पुष्पापूरकृतावगुंठनपदस्योक्तं तले तेन मे।
पित्रा स्वर्गहृतस्य सागरतरोः संरोपितस्याजिरे
स्फाराकाररसायना सवसमं संमोहशांत्यै वचः॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'વિરોચનસ્મરણ' નામનો સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો*

ચિત્તને જીતવા માટે રાજા તથા મંત્રીનું ઉપાખ્યાન

विरोचन उवाच

अस्ति पुत्रातिविततो देशो विपुलकोटरः।
त्रैलोक्यानां सहस्राणि यत्र भांति बहून्यपि॥१॥

વિરોચન બોલ્યો: હે પુત્ર! અત્યંત વિસ્તારવાળો અને મોટા અવકાશવાળો એક દેશ× છે અને તેમાં ઘણાં ઘણાં હજારો ત્રૈલોક્યો સમાઈ જાય છે. એ દેશમાં સમુદ્રો નથી, અખાતો નથી, પર્વતો નથી, વનો નથી, તીર્થો નથી, નદીઓ નથી અને સરોવરો નથી. તેમાં પૃથ્વી નથી, આકાશ નથી, સ્વર્ગ નથી, વાયુ આદિ નથી, ચંદ્ર નથી, સૂર્ય નથી, લોકપાલો નથી, દેવતાઓ નથી અને દાનવો નથી. તેમાં ભૂતો નથી, યક્ષો નથી, રાક્ષસો નથી, જાળાંઓ નથી, વનની શોભાઓ નથી, કાષ્ઠો નથી, ખડ નથી, સ્થાવર નથી અને જંગમ નથી. તેમાં જળ નથી, અગ્નિ નથી, દિશાઓ નથી, ઊંચા લોક નથી, નીચા લોક નથી, ઊંચો ભાગ નથી, નીચો ભાગ નથી, છાયા નથી, તડકો નથી, હું નથી અને વિષ્ણુ, ઈન્દ્ર કે સદાશિવ આદિ પણ નથી. એ દેશમાં મોટા પ્રકાશવાળો સઘળું કરનારો, સર્વમાં વ્યાપક અને સર્વરૂપ એક જ ભારે મોટો રાજા= છે અને તે સર્વદા ચૂપ જ રહે છે. એ રાજાએ સઘળા વિચારોમાં તત્પર રહેનારો એક મંત્રી+ કલ્પેલો છે અને તે મંત્રી અઘટિત વાતને÷ તરત ઘટિત જેવી કરી દે છે તથા ઘટિત વાતને† અત્યંત અઘટિત જેવી કરી દે છે. એ મંત્રી કાંઈ ભોગવી શકતો નથી અને કાંઈ જાણતો પણ નથી, તે જડ છે, છતાં

* આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં ચિત્તને જીતવાનું કહેવાને માટે રાજાનું અને મંત્રીનું ઉપાખ્યાન કહેવામાં આવશે અને તેમાં મંત્રીના અદ્ભુત બળનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

× મોક્ષ

= આત્મા. + મન, ÷ આત્માનું સંસારીપણું,
† આત્માનું પૂર્ણાનંદપણું,

પણ કેવળ રાજાને માટે જ સર્વદા સઘળું કર્યા કરે છે. એ મંત્રી પોતે એકલો જ તે રાજાનાં સઘળાં કાર્યો કરે છે અને રાજા તો કેવળ સ્વસ્થપણાથી‡ એકાંતમાં જ રહે છે.

બળિ બોલ્યો : હે મોટી બુદ્ધિવાળા સમર્થ પિતાજી ! આધિઓથી તથા વ્યાધિઓથી રહિત એવો એ ક્યો દેશ છે? એ દેશ કેમ પ્રાપ્ત થાય? એ દેશ કોઈને મળ્યો છે? એવો એ મંત્રી કોણ છે અને એવો મહાબળવાન એ રાજા કોણ છે કે, લીલામાત્રથી સઘળા લોકોનું ઉચ્છેદન કરવાની શકિત ધરાવનારા આપણે પણ તેમને આજ દિવસ સુધી જીત્યા નથી. હે દેવતાઓને ભય આપનારા પિતાજી ! આ આખ્યાન મને અપૂર્વ લાગે છે, માટે કહો, કે આપણે એમને શા માટે હરાવ્યા નથી? તમે મારા હૃદયરૂપી આકાશમાં રહેલા આ સંશયરૂપી વાદળને દૂર કરો.

વિરોચન બોલ્યો : હે પુત્ર ! ત્યાં મંત્રી એવો બળવાન છે કે આપણે તો શું પણ લાખગણા દૈત્યો અને લાખગણા દેવતાઓ ભેગા મળીને તેને દબાવવા જાય, તોપણ તે જરાય દબાય એવો નથી. એ મંત્રી ઈન્દ્ર પણ નથી, યમ પણ નથી, કુબેર પણ નથી, દેવ પણ નથી અને દૈત્ય પણ નથી. તે જો તેઓમાંનો કોઈ પણ હોય, તો તો આપણે તેને જીતી શકીએ. હે પુત્ર ! જેમ કમળ પથરાને તોડી શકે નહિ, તેમ એ મંત્રીને તલવાર, મુસલ, પ્રાસ, વજ્ર, ચક્ર કે ગદા આદિ કોઈ પણ શસ્ત્રો તોડી શકે એમ નથી; એટલું જ નહિ, પણ કોઈ શસ્ત્રો, અસ્ત્રો કે યોદ્ધાઓએ કરેલી ક્રિયાઓ તેને મુદ્દલ લાગુ પડે એમ જ નથી. એ મંત્રીએ સઘળા દેવતાઓને અને સઘળા દૈત્યોને સર્વદા વશ કરેલા છે. એ મંત્રી જોકે વિષ્ણુ નથી, તોપણ જેમ પ્રલય કાળનો પવન મેરુપર્વત ઉપરનાં વૃક્ષોને અસ્તવ્યસ્ત ફેંકી દે છે, તેમ તેણે હિરણ્યાક્ષ આદિ આપણા પૂર્વજોને પણ અસ્તવ્યસ્ત કરી દીધા હતા. સર્વને બોધ આપનારા નારાયણ આદિ દેવોને પણ એ મંત્રીએ દબાવીને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ખાડાઓમાં* નાખી દીધા હતા. કેવળ પાંચ જ બાણવાળો કામદેવ પણ એ મંત્રીની કૃપાથી જ આ સમગ્ર ત્રૈલોક્યને દબાવીને ચક્રવર્તી રાજા જેવો થઈ પડ્યો છે. ક્રોધ જોકે દુષ્ટ આકારવાળો છે, સદ્ગુણોથી રહિત છે, દુર્મતિ છે અને દેવતાઓમાં તથા દૈત્યોમાં પરસ્પર વિરોધ ઉપજાવનારો છે, તોપણ એ મંત્રીની કૃપાથી જ તે ઉદ્ધત થઈ પડે છે. હે પુત્ર ! હજારો દેવતાઓને અને હજારો દૈત્યોનો વારંવાર જે સંગ્રામ થાય છે, તે સંગ્રામના વિચારો કરનારા એ મંત્રીને મન માત્ર એક જાતની ક્રીડા છે. હે પુત્ર ! એ મંત્રીને જો તેનો ધણી રાજા જીતે, તો તે જિતાય એમ છે, પણ તે વિના તો એ પહાડ જેવો અચળ જ છે. જો કોઈ સમયમાં તેના ધણીને એ મંત્રીનો પરાજય કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તો તેથી એ મંત્રી સહેજે જિતાઈ જાય છે. હે પુત્ર ! ત્રૈલોક્યમાં જે જે બળવત્તર પુરુષો છે તે સઘળાઓમાં શ્રેષ્ઠતા ધરાવનારા અને ત્રૈલોક્યને હંફાવનારા એ મંત્રીને, જો તારામાં હરાવવાની શકિત હોય, તો હું તને પરાક્રમી ગણું. એ મંત્રીરૂપી સૂર્ય ઉદય પામે છે, ત્યારે આ બ્રહ્માંડોરૂપી કમળનાં વનો પ્રફુલ્લિત થાય છે; એ મંત્રીરૂપી સૂર્ય અસ્ત પામે છે, ત્યારે આ બ્રહ્માંડોરૂપી કમળવનો નષ્ટ થઈ જાય છે. હે સારા નિયમોવાળા પુત્ર ! જો તું નિશ્ચયવાળી અને મોહમાંથી જન્મેલા અજ્ઞાનવિનાની બુદ્ધિથી એ એકને જ જીતવાને સમર્થ થાય, તો હું તને ધીર માનું. એ એક મંત્રી જિતાય, તો જે જે લોકો તારાથી નથી જિતાયા, તેઓ પણ જિતાયેલા થઈ જશે. એ એક મંત્રી જ્યાં સુધી નથી જિતાયો, ત્યાં સુધી તેં જે જે લોકને લાંબા કાળથી જીતી મૂક્યા છે, તેમને નહિ જિતાયેલા જ સમજવા. આથી હે પુત્ર ! અનંત સિદ્ધિઓને અર્થે તથા અવિનાશી સુખને માટે ગમે તેવું કષ્ટ વેઠીને પણ તું એ મંત્રીને જીતવાનો યત્ન કર. દેવ, દૈત્ય, નાગ, યક્ષ, મનુષ્ય, મોટા સર્પો અને કિન્નરો

‡ અદ્વિતીયપણામાં.

* તે તે યોનિઓમાં.

સાથેના સઘળા ત્રૈલોકયને પણ એ મહાબળવાન મંત્રીએ લીલામાત્રથી જ સંપૂર્ણ રીતે વશ કરેલું છે. ૧—૨૮

ससुरदनुजनागयक्षसंघं सनरमहोरगकिंनरं समेतम् । त्रिजगदपि वशीकृतं समंतादितिबलिना ननु हेलयैव तेन ॥ २९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ચિત્તવિજયઆખ્યાન' નામનો સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો*

મંત્રીને વશ કરીને રાજાનું દર્શન કરવાનો ઉપાય

बलिरुवाच

केनोपायेन बलवान् स तात परिजीयते ॥ कोऽसावतिमहावीर्यः सर्वं प्रकथयाशु मे ॥१॥

બલિ બોલ્યો : હે પિતાજી ! એ બળવાન મંત્રી કયા ઉપાયથી જીતી શકાય અને એ મહાપ્રબળ મંત્રી કોણ છે? એ સઘળું તમે મને તરત કહો.

વિરોચન બોલ્યો : હે પુત્ર ! એ મંત્રી કદી પણ જીતી શકાય નહિ એવી સ્થિતિવાળો છે; તોપણ જે ઉપાયથી તેનેં સહેજે જીતી શકાય એમ છે, તે ઉપાય હું તને કહું છું, તું તે સાંભળ. હે પુત્ર! જો એ મંત્રીને યુક્તિથી પકડવામાં આવે, તો તે ક્ષણમાત્રમાં વશ થઈ જાય છે; પરંતુ તેને યુક્તિ વિના પકડવામાં આવે, તો એ કાળોતરા નાગની પેઠે પકડનારને બાળી જ નાખે છે. જેઓ એ મંત્રીને બાળકની પેઠે રમાડી-રમાડીને× યુક્તિથી વશ કરે છે, તેઓ તે રાજાનું દર્શન કરીને રાજ્યપદને પ્રાપ્ત થાય છે. એ રાજાનું દર્શન થાય, તો તે મંત્રી વશ થઈ જાય છે. અને જો તે મંત્રી વશ થાય તો રાજાનું દર્શન થાય છે. જ્યાં સુધી રાજાનું દર્શન ન થયું હોય, ત્યાં સુધી મંત્રી જિતાતો નથી; અને જ્યાં સુધી મંત્રી જિતાયો ન હોય, ત્યાં સુધી રાજાનું દર્શન થતું નથી. રાજાનું દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી એ મંત્રી ઘણાં દુઃખો આપ્યા કરે છે અને મંત્રી જિતાયો ન હોય ત્યાં સુધી રાજા અત્યંત અદૃશ્ય થઈને રહે છે. આથી અભ્યાસ કરીને રાજાનું દર્શન અને મંત્રીનો પરાજય એ બંનેનો એકસાથે આરંભ કરવો જોઈએ. હે પુત્ર! તું ધીરે ધીરે દૃઢ અભ્યાસરૂપી પુરુષપ્રયત્ન કરીને, રાજાનું દર્શન અને મંત્રીનો પરાજય એ બંનેને સંપાદન કરીશ, તો યત્નના મહિમાને લીધે તું તે શુભ દેશને પ્રાપ્ત થઈશ. હે દૈત્યોના રાજા! અભ્યાસ સફળ થતાં, તું તે દર્શનને પ્રાપ્ત થઈશ, તો ફરી વાર તારે જરા પણ શોક કરવાનો રહેશે નહિ. જેમના સંપૂર્ણ સાંસારિક પરિશ્રમો શાંત થયા છે, જેમનું અંતઃકરણ નિત્ય પ્રફુલ્લિત રહે છે અને જેમના સમગ્ર સંશયો ટળી ગયા છે, તેવા સત્પુરુષો જ તે દેશમાં સ્થિતિ કરે છે. હે પુત્ર! એ કયો દેશ છે એ કયો રાજા છે અને એ કયો મંત્રી છે, તે વિષે હું સઘળું સ્પષ્ટ ફોડ પાડીને તારી પાસે કહું છું, તે તું સાંભળ. મેં તને જે દેશ કહ્યો, તેને સઘળાં દુઃખોનો નાશ કરનારો મોક્ષ સમજવો. હે મહામતિમાન! મેં તે દેશમાં જે રાજા કહ્યો, તેને મન આદિથી જાણવામાં નહિ આવતો, મોટા ઐશ્વર્યવાળો આત્મા સમજવો. તેણે જે એક ચતુર મંત્રી કલ્પ્યો છે, તે બીજો કોઈ નહિ પણ મન છે, એમ સમજવું. જેમ માટીનો પિંડો ઘડારૂપે પરિણામ પામે છે અને ધુમાડો વાદળાંરૂપે પરિણામ પામે છે, તેમ મન જ આ જગતરૂપે પરિણામ પામ્યું છે. જેમ માટીના પિંડામાં ઘડો સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે અને ધુમાડામાં વાદળું સૂક્ષ્મસ્વરૂપે રહે છે, તેમ મનમાં આ જગત સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે. એ મન જિતાય, તો સઘળું જિતાઈ જાય છે અને સઘળું પ્રાપ્ત થાય છે; પણ એ મન જિતાવું

* આ ચોવીસમા સર્ગમાં દુષ્ટ મંત્રીને જીતી લેવાનો ઉપાય રાજાના દર્શનનાં ઉપાયોની સાથે અને વૈરાગ્યાદિકની સાથે કહેવામાં આવશે.

× થોડા થોડા વિષયો દેતાં, વારંવાર તે વિષયોમાં દોષ દેખાડી, છેતરીને.

બહુ કઠિન છે. તે તો યુક્તિથી જ જિતાય છે.

બલિ બોલ્યો : હે પિતાજી! એ મનને દબાવવાની જે યુક્તિ હોય, તે જ પ્રથમ સ્પષ્ટ રીતે આપ મારી પાસે કહો, એટલે તે યુક્તિથી હું એ દારુણ મનને જીતી શકું.

વિરોચન બોલ્યો : હે પુત્ર! સઘળા જ વિષયો ઉપર સર્વથા સ્પૃહા રાખવી નહિ, મનને જીતી લેવાની એ ઉત્તમ યુક્તિ છે. એ યુક્તિ જેવી બીજી કોઈ જ યુક્તિ નથી. અત્યંત મદોન્મત્ત એવા પોતાના મનરૂપી હાથીને આ યુક્તિથી જ તરત પકડીને વશ કરી શકાય છે. હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર! આ યુક્તિ અત્યંત દુર્લભ પણ છે અને અત્યંત સુલભ પણ છે. એ યુક્તિનો જો અભ્યાસ કરવામાં ન આવ્યો હોય, તો તે અતિ દુર્લભ છે અને જો સારી પેઠે એનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે યુક્તિ અતિ સુલભ છે. જેમ પાણીથી સિંચાતી લતા શાખાઓના વિસ્તારથી સઘળી રીતે પ્રફુલ્લિત થઈ રહે છે, તેમ અનુક્રમે અભ્યાસ કરવામાં આવતી આ વિષયો ઉપરની અરુચિરૂપી યુક્તિ, શાંતિ આદિના વિસ્તારથી સઘળી રીતે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. હે પુત્ર! જેમ કોઈ માણસ ડાંગરને ઈચ્છતો હોય, પણ લોભને લીધે તેને વાવે નહિ, તો તે ડાંગર પ્રાપ્ત થતી નથી; તે જ પ્રમાણે જે માણસ આ યુક્તિને ઈચ્છતો હોય, પણ ભોગોની લાલચને લીધે તેનો અભ્યાસ કરે નહિ, તેને આ યુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આથી તું પ્રયત્નપૂર્વક અભ્યાસથી એ યુક્તિને સ્થિર કર. સંસારરૂપી ખાડામાં પડેલાં પ્રાણીઓ જ્યાં સુધી વિષયોમાં નિઃસ્પૃહપણાને પ્રાપ્ત થાય નહિ, ત્યાં સુધી દુઃખોમાં જ ભમ્યા કરે છે. જેમ અત્યંત બળવાન માણસ પણ જો ચાલવા ન લાગે તો દેશાંતરને પ્રાપ્ત થતો નથી તેમ સમજુ માણસ પણ જો આ યુક્તિનો અભ્યાસ કરે નહિ, તો આ યુક્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. આથી જેમ જળના સિંચનથી લતાની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે; તેમ 'ધ્યેય' નામના વાસનાના ત્યાગને ઈચ્છતા પુરુષે નિરંતર અભ્યાસથી ભોગો ઉપરથી અરુચિની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. હે પુત્ર! ક્રિયાના અનુકૂળ ફળને પામવા માટે હર્ષને તથા ક્રોધને ત્યજીને દઈને પુરુષાર્થ કરવા વિના બીજું કોઈ ઉત્તમ સાધન નથી. જગતમાં 'દૈવ, દૈવ' એમ કહેવામાં આવે છે, પણ દૈવનું સ્વરૂપ બીજું કાંઈ નથી. પોતાના ઉદ્યમથી નિયમિત રીતે થવાનું જે ફળ માનવામાં આવે છે, તે જ દૈવ કહેવાય છે. 'દૈવ' એ શબ્દ પામર લોકોનો જ છે, પણ વિદ્વાનોનો નથી. જ્યારે કોઈ માણસને કોઈ કામની સ્પર્ધા આવી જાય છે, ત્યારે તેના શત્રુઓ પોતાની અસહનતાને શાંત કરવા સારુ અને તે માણસ પોતાના હર્ષને શાંત કરવા સારુ 'દૈવ' એ શબ્દ વાપરે છે. જેમ નિર્જળ ભૂમિના જ્ઞાનથી ઝાંઝવાનાં પાણીનો ભ્રમ જિતાઈ જાય છે, તેમ નિયતિરૂપ દૈવ બીજા પ્રબળ ઉદ્યમથી જિતાઈ જાય છે. જે જે કાંઈ સફળ થયેલું કે નિષ્ફળ થયેલું માનવામાં આવે છે, તે સઘળું મનથી જ થાય છે, માટે પુરુષાર્થ કરીને જો તેમાં સફળ થવાનું માનવામાં આવે, તો તે સફળપણાના સુખને આપે છે. અમારા સિદ્ધાંતમાં જે મન છે તે જ કર્તા છે; એટલા માટે એ મન જે પ્રકારનું નિયમિત ફળનો સંકલ્પ કરે છે, તેવું જ નિયમિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. મન જે રીતે દૈવની કલ્પના કરે છે, તે રીતે દૈવ કલ્પાઈ જાય છે. મન કેટલાંએક કાર્યોને નિયમિત ફળ આપનારો કલ્પી લે છે, કેટલાંએક કાર્યોને ફળ આપે કે ન આપે એવાં લટકતાં કલ્પી લે છે અને કેટલાંએક કાર્યોને ફળ નહિ આપનારાં જ કલ્પી લે છે; માટે દૈવની યોજના કરનાર મન જ છે. એ મન જો કદાચ સર્વદા એકસરખા સ્વભાવવાળા પરમાત્માના અનુસંધાનની ધારા ચલાવ્યે જાય, તો જેમ આકાશમાં પવન અસંગ રહે, તેમ પોતે પણ આ બ્રહ્માંડના વિષયોમાં અસંગ રહે છે. જો કદાચ એ મન શાસ્ત્રોમાં જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે વિહિત કર્મોની પદ્ધતિમાં જ ચાલ્યું જાય, તો તે, તે તે કર્મોને અનુસરતાં

ોને પ્રાપ્ત થાય છે. હે પુત્ર! એક જાતના કેતને માટે કલ્પાયેલો 'દૈવ' એ રૂઢ શબ્દ ામર લોકોને પહાડ જેવો લાગે છે. આથી જ્યાં ધી મન છે, ત્યાં સુધી દૈવ પણ નથી અને ઈ પ્રકારનો નિયમ પણ નથી જ. મન નષ્ટ થયા છી જો કાંઈ દૈવ કે નિયમ થતાં હોય તો લે થાય. જીવ જો પોતે કાયરપણારૂપી નપું-કનો સ્વભાવ છોડી દઈ, પુરુષ બનીને પુરુષાર્થ રવા લાગે, તો તે આ લોકમાં ઈચ્છિત ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. પુરુષાર્થ કરવા લાગીએ તો જે ાર્યું હોય તે થવામાં કાંઈ પણ ફેરફાર પડતો નથી. હે પુત્ર! પુરુષાર્થ વિના આ લોકમાં બીજું કાંઈ ઉત્તમ નથી. આથી અત્યંત પુરુષાર્થ કરીને ભોગો ઉપર અરુચિનું સંપાદન કરવું. જ્યાં સુધી સંસારનો નાશ કરનાર ભોગો ઉપર અરુચિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી સર્વોત્કૃષ્ટપણાને આપનારું પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય નહિ. હે પુત્ર! જ્યાં સુધી વિષયો ઉપર અત્યંત મોહ આપનારી રુચિ હોય, ત્યાં સુધી ભોગોરૂપી સર્પોના ભારાઓથી ગૂંથાયેલી, દુઃખ આપનારી અને ચપળ રીતે આમ—તેમ હિલોળા ખાતી દુષ્ટ 'આશા' નામની સંસારથી હીંચકતી દશા કદી પણ નિવૃત્તિ પામતી નથી. વૈરાગ્યના અભ્યાસ વિના એ આશા-ને દૂર કરવાનો બીજો કોઈ યોગ્ય ઉપાય નથી.

બલિ બોલ્યો: હે સર્વ અસુરોના સ્વામી! ભોગો ઉપરની અરુચિ જીવને બ્રહ્મભાવરૂપી સ્થિતિ આપનારી છે એ સાચી વાત છે; પરંતુ એ અરુચિ કયા ઉપાયથી મનમાં સ્થિર થાય છે?

વિરોચન બોલ્યા: જેમ શરદઋતુમાં દ્રાક્ષ આદિની મોટી લતા ફળ આપે છે, તેમ આત્માનું અવલોકન જીવને સ્પષ્ટ રીતે ભોગોમાં અરુચિરૂપી ફળ આપે છે. જેમ લતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કાચા ફળમાંથી પાકું ફળ થાય છે, તેમ ભોગો ઉપર અરુચિ રાખવાથી મોક્ષરૂપી સર્વોત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કમળના ગર્ભમાં લક્ષ્મી સ્થિતિ કરે છે, તેમ આત્માનું અવલોકન કરવાથી ભોગોની ઉત્તમ પ્રકારની અરુચિ હૃદયમાં સ્થિતિ કરે છે. આથી અતિ સુંદર વિચાર બુદ્ધિરૂપી મણિની સરાણરૂપ છે તેથી આત્માનું અવલોકન અને ભોગો ઉપર અરુચિ એ બંનેને એકી-વખતે સંપાદન કરવાં. જ્યાં સુધી ચિત્ત જ્ઞાનના માર્ગમાં જરા પણ પ્રવીણ થયું ન હોય, ત્યાં સુધી તેને સુમાર્ગે ચઢાવવાના આરંભમાં દિવસના બે ભાગોને અવિરુદ્ધ આવશ્યક ભોગો ભોગવવામાં કાઢવા, એક ભાગને શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવામાં કાઢવો અને એક ભાગને ગુરુની સેવા કરવામાં કાઢવો. જ્યારે ચિત્ત જ્ઞાનના માર્ગમાં કાંઈક સાધિત થાય, ત્યારે દિવસના એક ભાગને આવશ્યક ભોગો ભોગવવામાં કાઢવો, બે ભાગને ગુરુની સેવા કરવામાં કાઢવા અને એક ભાગને શાસ્ત્રાર્થના ચિંતવનમાં કાઢવો. જ્યારે ચિત્ત જ્ઞાનના માર્ગમાં બરાબર પ્રવીણ થાય, ત્યારે દિવસના બે ભાગને શાસ્ત્રના તથા વૈરાગ્યના ચિંતવનમાં કાઢવા અને બે ભાગને ધ્યાન કરવામાં તથા ગુરુની સેવા કરવામાં કાઢવા. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું હોય, તે જ જીવ જ્ઞાનની કથાના ક્રમમાં યોગ્ય થાય છે; કેમ કે જે વસ્ત્ર સ્વચ્છ હોય છે, તેને જ ઉત્તમ પ્રકારનો રંગ લાગે છે. ચિત્તરૂપી બાળકને ધીરે ધીરે યુક્તિમાંથી તથા શાસ્ત્રાદિનાં પવિત્ર વચનોથી રમાડવું; અને શાસ્ત્રાર્થના અભ્યાસરૂપી મધુર પાનક(શરબત)થી ઉછેરવું. જ્યારે અહંતા—મમતારૂપી દુષ્ટ પકડ શિથિલ થાય અને ચિત્તને બ્રહ્માકારપણું પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે શીતળ થયેલું તે ચિત્ત ચળકતી કાંતિવાળા સ્ફટિકમણિની જેમ શોભે છે. ભેદના ગ્રહણરૂપી કુટિલતા વિનાની સરળ બુદ્ધિથી તરત વિષયોના, ઇન્દ્રિયોના, ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિના, જીવનના અને દેહના અધિ-ષ્ઠાનરૂપ(બ્રહ્મરૂપ)પણાનું અવલોકન કરવું. (વિષયો આદિ સઘળું બ્રહ્મરૂપ જ છે, એમ અવલોકન કરવું.) હે પુત્ર! બુદ્ધિથી વિચાર કરીને, સર્વદા આત્માનું અવલોકન અને તૃષ્ણાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ, એ બંનેને એકસાથે સંપાદન કરવાં જોઈએ. જેમ પ્રભા અને દીવાનો આકાર એ બંને સાથે જ રહે છે, તેમ આત્માનું અવલોકન અને તૃષ્ણા-

થી રહિતપણું એ બંને એકસાથે જ રહે છે. આત્માના અવલોકનની સાથે તૃષ્ણારહિતપણું રહે છે અને તૃષ્ણારહિતપણાની સાથે આત્માનું અવલોકન રહે છે. જ્યારે ભોગોનો સમૂહ સ્વાદ વિનાનો થઈ જાય છે અને સર્વવ્યાપક આત્મા જોવામાં આવે, ત્યારે પરબ્રહ્મમાં અનંત અને અવિચળ વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. જે જીવો વિષયોમાં જ પરમ આનંદ માની લે છે, તેમને આત્મામાં સંપૂર્ણ શ્રવણ વિના કદી પણ નિરતિશય આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી. યજ્ઞોથી, દાનોથી, તપોથી અને તીર્થોનાં સેવનોથી વિષયોનું સુખ જ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ભોગોમાં અરુચિ પ્રાપ્ત થતી નથી. જીવને ભોગોમાં અરુચિ તો આત્માના અવલોકનથી જ થાય છે; પણ તપોથી, દાનોથી કે તીર્થોથી થતી નથી. પુરુષની બુદ્ધિ પોતાના પ્રયત્ન વિના બીજી કોઈ પણ યુક્તિથી, આત્માનાં અવલોકનરૂપી મહાકલ્યાણમાં પ્રવર્તતી નથી. હે પુત્ર! આત્માનું અવલોકન તૃષ્ણાના ત્યાગની સાથે પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિના બ્રહ્મપદમાં વિશ્રાંતિરૂપી પરમ સુખ મળતું નથી. જ્યારે પરમ કારણરૂપ બ્રહ્મ પોતાના આત્મપણાથી પ્રકાશે છે ત્યારે જેવો વિશ્રામ મળે છે, તેવો વિશ્રામ બ્રહ્માથી માંડીને શુંબડા સુધીના આ જગતમાં ક્યાંય મળતો નથી. પ્રથમ સમજુ પુરુષે પ્રયત્નનો આશ્રય કરીને અને દૈવતને અત્યંત દૂર કરીને, ભોગોને ધિક્કારવા જોઈએ. એ ભોગો તો કલ્યાણના દ્વારની આડે દૃઢ પ્રતિબંધરૂપ છે. જેમ વર્ષાઋતુ પરિપાકની દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે નિર્મળ અને સુશોભિત શરદનો સમય પ્રકટ થાય છે તેમ ભોગોનો ધિક્કાર પરિપાકની દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે વિચાર પ્રકટ થાય છે. જેમ સમુદ્રથી મેઘ વૃદ્ધિ પામે છે અને મેઘથી સમુદ્ર વૃદ્ધિ પામે છે તેમ વિચારથી ભોગોનો ધિક્કાર વૃદ્ધિ પામે છે ને ભોગોના ધિક્કારથી વિચાર વૃદ્ધિ પામે છે. જેમ સ્નેહવાળા સંબંધીઓ પરસ્પરની સહાયતાથી મોટા કાર્યને સિદ્ધ કરે છે, તેમ ભોગોનો ધિક્કાર, વિચાર અને આત્માનું અખંડ અવલોકન—તેઓ પરસ્પરની સહાયથી મોક્ષને સિદ્ધ કરે છે. પહેલાં દૈવનો અનાદર કરીને અને પુરુષપ્રયત્ન વડે દાંતોથી દાંતોને પીસીને, ભોગો ઉપર અરુચિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. પ્રથમ તો બાંધવોની જેમાં સંમતિ હોય એવા અને દેશાચારથી વિરુદ્ધ ન પડે એવા ઉદ્યમથી, અનુક્રમે ધનનું સંપાદન કરવું અને તે ધનથી સારા ગુણોવાળા સુજન મહાત્માઓનું આરાધન કરીને તેમને વશ કરવા. આમ મહાત્માઓના સમાગમથી ભોગોમાં અરુચિ થાય છે, ભોગોમાં અરુચિ થવાથી વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે, વિચાર પ્રાપ્ત થવાથી મહાવાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, મહાવાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થવાથી 'સર્વ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં જ છે' એવો નિશ્ચય થાય છે અને તે નિશ્ચય થયા પછી મનન આદિના અનુક્રમે પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારે તું વિષયોમાંથી વિરામ પામીશ, ત્યારે જ તું વિચાર વડે પરમપદને પ્રાપ્ત થઈશ, (છેલ્લી વારે પણ વિષયોના ઉપરામની આવશ્યકતા છે, માટે વિચારને પાછળ રાખવા કરતાં, હમણાં જ વિષયોનો ત્યાગ કરીને તારે વિચાર કરવો યોગ્ય છે.) તું જો વિચારના બળથી અત્યંત પવિત્ર આત્મામાં સારી પેઠે વિશ્રાંતિ પામીશ, તો તું ફરી વાર દુઃખો ભોગવવાને માટે કલ્પનારૂપી કાદવમાં પડીશ નહિ. હું ધારું છું કે, તને વિષયો ઉપર રુચિ રહી જ નથી અને તે નહિ રહેવાથી તું શુદ્ધ પરબ્રહ્મરૂપ જ થયો છે. હે શુદ્ધ પરમાત્મા! હું તને પ્રણામ કરું છું. (જોકે દેહદૃષ્ટિથી મારે તને પ્રણામ કરવા યોગ્ય નથી, તોપણ આત્મદૃષ્ટિથી આ પ્રણામ કરું છું.) હે પુત્ર! તું પ્રથમ દેશાચારને અનુસરીને ધનનું સંપાદન કર કે જેમાં નિંદા થવાનો થોડો સંભવ છે. પછી તું તે ધનથી બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોનું માનપૂર્વક અન્ન—વસ્ત્રાદિથી આરાધન કરીને તેમને વશ કર. પછી તેમના સમાગમથી વિષય આદિનો તિરસ્કાર કરીને અને વૈરાગ્ય આદિ સાધનોને મેળવીને, તું સારી પેઠે આત્માનો વિચાર કર. એ રીતે આત્મવિચારના વૈભવથી

તને અનાદિકાળથી ભુલાઈ ગયેલા સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થશે. ૧—૭૧

देशाक्रमेण घनमल्पविगर्हणेन तेनाङ्ग साधुजनमर्जय मानपूर्वम् । तत्सङ्गमोत्थविषयाघवहेलनेन सम्यग्विचारविभवेन तवात्मलाभः ॥७१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ચિત્તચિકિત્સયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૨૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો*

બલિરાજાના મનમાં વિવેકનો ઉદય અને ગુરુના સમાગમની ઇચ્છા

बलिरुवाच

**एतन्मे कथितं पूर्वं पित्रा चारुविचारिणा ।
इदानीं संस्मृतं दिष्ट्या सम्प्रबोधमहं गतः ॥१॥**

બલિ બોલ્યા : (સ્વગત કહે છે :) ઉત્તમ વિચારવાળા મારા પિતાએ પૂર્વે મારી પાસે જે કહ્યું હતું, તે હમણાં મારા સ્મરણમાં આવ્યું અને તેથી હું જાગ્રત થયો, એ બહુ સારું થયું, આજ મને ભોગો ઉપર સ્પષ્ટ અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ એ પણ સારું થયું. હવે હું અમૃત જેવા શીતળ શાંતિરૂપી સ્વચ્છ સુખમાં પ્રવેશ કરું છું. વારંવાર આશાને પૂર્ણ કર્યા કરતો, વારંવાર ધનને મેળવ્યા કરતો અને વારંવાર પ્રાર્થના આદિથી સ્ત્રીને અનુકૂળ કર્યા કરતો હું આ વૈભવ આદિ સંસારની સ્થિતિમાં બહુ પરિતાપ પામ્યો છું. અહો હું આ શીતળતાથી ભરેલી શાંતિરૂપી ભૂમિ બહુ રમણીય છે. શાંતિ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે સઘળી સુખદુઃખની દૃષ્ટિઓ શાંત થઈ જાય છે. હું શાંતિમાં સ્થિરતા પામ્યો છું, તેથી મારા સઘળા સંતાપો ટળી ગયા છે. જાણે હું ચંદ્રબિંબમાં નખાયેલો હોઉં, તેમ હમણાં સર્વોત્તમ સુખને વશ થયો છું, સુખરૂપે જ રહ્યો છું અને અંદર પ્રફુલ્લિત થઈ જાઉં છું. હાય ! હાય ! ભોગોની ઉત્કંઠાથી નાચ્યા કરતા મનના વેગથી, શરીર અત્યંત બળી જતું હતું તથા મને નિરંતર ક્ષોભ થતો હતો. એ વૈભવપ્રાપ્તિ તો દુઃખરૂપ જ હતી. હું પૂર્વે મારા અંગથી સ્ત્રીના અંગને અને મારા માંસથી સ્ત્રીના માંસને દબાવીને (આલિંગન કરીને) પ્રસન્ન થતો હતો, એ તો કેવળ મોહનો જ વિલાસ હતો. બીજા લોકો જેમનાં દૃષ્ટાંતો આપે એવા મોટા મોટા વૈભવો જોયા, જે રાજ્યાભિષેક ભોગવવા યોગ્ય કહેવાય છે, તે નિર્વિઘ્ન રીતે ભોગવ્યું અને પ્રતાપથી સઘળાં પ્રાણીઓને નમાવ્યાં; તોપણ અવિનાશી સુખ ક્યું મળ્યું ? પાતાળમાં, પૃથ્વીમાં અને સ્વર્ગમાં જ્યાં જોયું ત્યાં ચારે બાજુ એની એ વસ્તુઓ વારંવાર જોવામાં આવી, પણ બીજાં કાંઈ નવા ચમત્કારવાળું જોવામાં આવ્યું નથી. હવે સઘળા વિષયોને ત્યજી દઈને તથા તેમની વાસનાઓને પણ બુદ્ધિથી દૂર કરી નાખીને હું પૂર્ણચંદ્રનાં કિરણોથી ભરપૂર થયેલા ક્ષીરસાગરની જેમ પૂર્ણ અને સ્વસ્થ થઈને રહ્યો છું. પાતાળમાં, પૃથ્વીમાં અને સ્વર્ગમાં જે કોઈ સ્ત્રીઓ અને જે કોઈ રત્ન આદિ પદાર્થો અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી સારરૂપ ગણવામાં આવે છે, તેમને પણ આ તુચ્છ કાળ તરત ગળી જાય છે. હું આટલા સમય સુધી જગતના વિષયોની તુચ્છ ઇચ્છાથી દેવતાઓની સાથે વેર કર્યા કરતો હતો, માટે અત્યંત બાળક જ હતો. આ જગત મોટી પીડારૂપ છે અને તે કેવળ મનની કલ્પનામાત્રથી રચાયેલું છે; તેનો ત્યાગ નહિ કરવાથી શો લાભ થવાનો છે ? મહાત્મા પુરુષને સંસાર ઉપર રુચિ જ કેમ ઘટે ? મેં અજ્ઞાનરૂપી મદથી મત્ત થઈને, પોતે જ પોતાને જ ખરાબ કર્યો અને લાંબામાં લાંબા કાળ સુધી અનર્થને અર્થરૂપ સમજીને સેવ્યો, એ બહુ ભૂંડું કર્યું. મેં મૂર્ખ બનીને જાગતી ચપળ તૃષ્ણા વડે આ ત્રૈલોક્યમાં માત્ર પશ્ચાત્તાપની જ વૃદ્ધિ થાય એવું શું નથી કર્યું ? હવે આ ગઈ વાતની તુચ્છ ચિંતા કરવાને કાંઈ પ્રયોજન નથી. વર્તમાન કાળના મોહને મટાડીને મનુષ્યજન્મનું સફળપણું થાય એવો ઉપાય

* આ પચીસમા સર્ગમાં બલિરાજાના મનમાં વિવેકનો ઉદય થયાની તથા શુક્રાચાર્યનો સમાગમ કરવાની ઇચ્છા થયાની કથા કહેવામાં આવશે.

ગોઠવવો એ જ યોગ્ય છે. જેમ ક્ષીરસમુદ્રમાં ચારે બાજુથી અમૃતનો જ પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો, તેમ અખંડ બ્રહ્મથી એકતા પામીને રહેવાય તો ચારે બાજુ સુખનો જ પ્રાદુર્ભાવ થાય. અજ્ઞાનની શાંતિને માટે અમારા કુળગુરુ શુક્રાચાર્યને 'આ સંસાર કોણ છે? જીવ એ શું છે? અને જીવ પરબ્રહ્મરૂપે કેમ થાય?' એવા પ્રકારથી આત્માના અવલોકન વિશે હું પૂછું છું. સેવકજન ઉપર તરત પ્રસન્ન થનારા અને યોગૈશ્વર્યવાળા શુક્રાચાર્યનું ચિંતવન કરું, એટલે તે તરત પધારશે. શુક્રાચાર્ય પધારીને પોતાની વાણીથી અનંત શક્તિવાળા આત્માનો ઉપદેશ કરશે, એટલે હું પોતે તે અખંડ આત્મસ્વરૂપમાં જ રહીશ. મહાત્માઓની ઉપદેશ સંબંધી વાણી અક્ષય ફળ આપે છે અને તે કદી પણ નિષ્ફળ જતી નથી. ૧—૧૯

सञ्चिंतयामि परमेश्वरमाशु शुक्रमुद्यत्प्रसादमथ तेन गिरोपदिष्टे । तिष्ठाम्यनंतविभवे स्वयमात्मनात्मन्यक्षीणमर्थमुपदेशगिरः फलन्ति ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'બલિચિંતાસિદ્ધાંતયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૨૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો÷

ગુરુનું આગમન અને તેમનો સંક્ષિપ્ત ઉપદેશ

वसिष्ठ उवाच

इति सञ्चिंत्य बलवान् बलिरामीलितेक्षणः । दध्यौ कमलपत्राक्षं शुक्रमाकाशमंदिरम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! બળવાન બલિરાજાએ એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો અને તેણે નેત્રો મીંચીને કમળપત્ર સમાન નેત્રોવાળા તથા પરબ્રહ્મ જ જેમનું વિશ્રાંતિનું સ્થાન છે એવા શુક્રાચાર્યનું ધ્યાન કર્યું. શુક્રાચાર્ય બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વવ્યાપક છે. બલિરાજાએ તેમનું ધ્યાન કરવા માંડ્યું, એટલે નિરંતર ધ્યાનમાં જ તત્પર રહેનારા એ શુક્રાચાર્યે જાણ્યું કે, 'મારા જ ચિત્તમાં રહેલો મારો શિષ્ય બલિરાજા આ સમયે પોતાના નગરમાં તત્ત્વને જાણવા સારુ મારા દર્શનની ઈચ્છા રાખે છે.' પછી સર્વવ્યાપક અને અખંડ ચૈતન્યરૂપ શુક્રાચાર્યે પોતાના યોગના સામર્થ્યથી પોતાના શરીરને બલિરાજાના રત્નમય ગોખમાં આણ્યું. (શુક્રાચાર્ય બલિરાજાની પાસે આવ્યા.) ત્યાં શુક્રાચાર્યના શરીરની પ્રભાનાં કિરણોનો પોતાના શરીરને સ્પર્શ થયો, એટલે જેમ પ્રાતઃકાળે સૂર્યનાં કિરણોનો સ્પર્શ થતાં કમળ પ્રફુલ્લિત થાય, તેમ બલિરાજા પણ પ્રફુલ્લિત થયો. હવે બલિરાજાએ રત્નમય અર્ઘ્ય આપીને, કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોના સમૂહોથી વધાવીને અને ચરણમાં પ્રણામ કરીને શુક્રાચાર્યનો સત્કાર કર્યો. પછી રત્નોના અર્ઘ્યથી પરિપૂર્ણ અંગવાળા થયેલા, કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોનો મુકુટ ધરેલા અને અમૂલ્ય આસન પર બિરાજેલા એ ગુરુ શુક્રાચાર્યને બલિરાજાએ નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.

બલિ બોલ્યો: હે ભગવન્! જેમ પ્રાતઃકાળમાં ઉદય પામેલી સૂર્યની કાંતિ લોકોને સંધ્યાવંદન આદિ કાર્યો કરવા માટે પ્રેરે છે, તેમ આપની કૃપાથી ઉદય પામેલી બુદ્ધિ મને આપની પાસે બોલવાને પ્રેરે છે. મહાન મોહ આપનારા ભોગો ઉપર મને અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ છે, એટલા માટે હું એ મહાન મોહનું હરણ કરનારા તત્ત્વને જાણવા ઇચ્છું છું. આ વિષયસુખની પરાકાષ્ઠા ક્યાં સુધી છે? વિષયસુખ કયા પદાર્થમય છે? હું કોણ છું? આપ કોણ છો? અને સઘળા લોકો કોણ છે? આ મને આપ શીઘ્ર કહો.

શુક્રાચાર્ય બોલ્યા: હે સર્વ દાનવોના ચક્રવર્તી! મને આકાશમાર્ગમાં જવાની ઉતાવળ છે અને આ વિષયમાં વધારે કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન પણ નથી, માટે સંક્ષેપથી સઘળા પ્રશ્નોનો સાર હું કહું છું તે તમે સાંભળો. આ સઘળું જગત ચૈતન્યનું જ દૃશ્ય છે અને તેની સિદ્ધિ પણ ચૈતન્યને જ અધીન છે. આથી વિષયસુખની

÷ આ છવ્વીસમા સર્ગમાં સ્મરણમાત્રથી આવેલા શુક્રાચાર્ય બલિરાજાને સંક્ષેપથી તત્ત્વના સારનો ઉપદેશ આપીને પાછા આકાશમાં ગયા એ કથા કહેવામાં આવશે.

પરાકાષ્ઠા ચૈતન્ય સુધી જ છે. વિષયસુખ ચૈતન્યમાં કલ્પિત હોવાને લીધે ચૈતન્યમય જ છે. તમે ચૈતન્ય છો, હું ચૈતન્ય છું અને સઘળા લોકો પણ ચૈતન્ય જ છે. આ મેં તમને સઘળા પ્રશ્નોનો સંક્ષિપ્ત ઉત્તર કહ્યો. જો તમે વિવેકી હશો, તો આટલા ઉત્તરમાંથી સઘળું નિશ્ચયપૂર્વક સમજી જશો. ઘણું સમજાવવામાં આવશે, તોપણ રાખમાં હોમેલા હુતદ્રવ્યની પેઠે તે સૌ વ્યર્થ જશે. 'ચૈતન્યમાં દૃશ્યોની કલ્પના થઈ છે, એ જ બંધ કહેવાય છે, ચૈતન્યમાંથી એ કલ્પનાનું છૂટી જવું એ જ મુક્તિ કહેવાય છે અને દૃશ્યો વગરનું જે ચૈતન્ય છે, તે જ પૂર્ણ આત્મા છે' એટલો જ સઘળા સિદ્ધાંતોનો સાર છે. આ નિશ્ચયને સ્વીકારીને જો તમે અવલોકન કરશો, તો તમે પોતે પોતાની મેળે પોતાથી જ અનંત પદરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થશો. હું હવે દેવલોકમાં જાઉં છું. ત્યાં સપ્તર્ષિઓ ભેગા થયા છે અને મારે પણ દેવતાઓના કોઈ કાર્યને માટે ત્યાં અવશ્ય જવું પડે એમ છે. હે રાજન્! જ્યાં સુધી આ દેહ હોય, ત્યાં સુધી મુક્તબુદ્ધિવાળા પુરુષોને પણ આવી પડેલી ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવો ગમે નહિ, એ સ્વાભાવિક છે. (માટે મને ત્યાં જવાનું બંધ રાખવું ગમતું નથી.)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! શુક્રાચાર્ય એટલું બોલીને તરત જ વાદળાંઓની સ્પષ્ટ કેડીએ ગયા અને ગ્રહોના સમૂહોથી ભરપૂર તથા ભ્રમરના જેવા શ્યામ દેખાવવાળા આકાશની મધ્યમાં ચપળ તરંગની જેમ અદૃશ્ય થઈ ગયા. ૧—૧૭

इति कथितवताथ भार्गवेण स्फुटजलराशिपथा महाजवेन । प्लुतमलिशबले नभोंतराले तरलतरङ्गवदाकुले ग्रहौघैः ॥१७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'બલ્યુપદેશયોગ' નામનો સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો*

બલિરાજાને પૂર્ણાનંદ ચૈતન્ય-સ્વરૂપે વિશ્રાંતિ મળી

वसिष्ठ उवाच

सुरासुरसभाश्लेष्ठे तस्मिन् भृगुसुते गते । मनसा चिंतयामास बलिर्बुद्धिमतां वरः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આમ હે રામ! દેવો અને દૈત્યોની સભાઓમાં અત્યંત વખણાયેલા એ શુક્રાચાર્યના ગયા પછી, બુદ્ધિમાન પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા બલિરાજાએ મનથી આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો : 'સદ્ગુરુ શુક્રાચાર્યે સાચું જ કહ્યું છે. આ જે સઘળું બ્રહ્માંડ છે તે ચૈતન્ય જ છે. હું ચૈતન્ય છું, આ સઘળા લોકો ચૈતન્ય છે, દિશાઓ ચૈતન્ય છે અને આ સઘળી ક્રિયાઓ પણ ચૈતન્ય છે. બહારના તથા અંદરના સઘળા પદાર્થો સહિત સઘળું બ્રહ્માંડ વાસ્તવિક રીતે ચૈતન્ય જ છે. બ્રહ્માંડમાં ચૈતન્યથી જુદું કોઈ સ્થળમાં કાંઈ પણ નથી. જે ચૈતન્ય છે તે સૂર્યને 'આ સૂર્ય છે' એમ જાણે નહિ, તો પછી સૂર્યને અને અંધકારને પરસ્પર શો ભેદ રહે? ચૈતન્ય જો પૃથ્વીને 'આ પૃથ્વી છે' એમ જાણે નહિ, તો પછી પૃથ્વી અને જળ આદિને પરસ્પર શો ભેદ રહે, કે જેથી પૃથ્વીમાં પૃથ્વીપણું અવિચળ રહે! ચૈતન્ય જો દિશાઓને 'આ દિશાઓ છે' એ જાણે નહિ, તો દિશાઓમાં દિશાપણું શું રહે? ચૈતન્ય જો પર્વતોને 'આ પર્વતો છે' એમ જાણે નહિ, તો પર્વતોમાં પર્વતોપણું શું રહે? ચૈતન્ય જો જગતને 'આ જગત છે' એમ જાણે નહિ, તો જગતમાં જગતપણું શું રહે? ચૈતન્ય જો આકાશને 'આ આકાશ છે' એમ જાણે નહિ, તો આકાશમાં આકાશપણું શું રહે? ચૈતન્ય જો સ્થૂળ શરીરને 'આ સ્થૂળ શરીર છે' એમ જાણે નહિ, તો પ્રાણીઓનાં સ્થૂળ શરીરોમાં સ્થૂળ શરીરપણું શું રહે? ચૈતન્ય વિના કાંઈ પણ

* આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં બલિરાજાને શુક્રાચાર્યે કહેલા માર્ગથી સઘળો વિચાર કરતાં પૂર્ણાનંદ ચૈતન્યરૂપે વિશ્રાંતિ મળી, એ કથા કહેવામાં આવશે.

સિદ્ધ થતું નથી. એટલા માટે જે કાંઈ છે તે ચૈતન્ય જ છે. ઇન્દ્રિયો પણ ચૈતન્ય છે, શરીર પણ ચૈતન્ય છે, મન પણ ચૈતન્ય છે, મનની તૃષ્ણાઓ પણ ચૈતન્ય છે, અંદર પણ ચૈતન્ય છે, બહાર પણ ચૈતન્ય છે, અસત્ પદાર્થ પણ ચૈતન્ય છે અને જે રજ્જુ—સર્પાદિ અનિર્વચનીય પદાર્થો થાય છે, તેઓ પણ ચૈતન્ય જ છે. હું ભોગોની ઇચ્છાપૂર્વક તે તે વિષયોનો આ સઘળો ભોગ કરું છું, તે પણ ચૈતન્યથી જ કરું છું, શરીરથી કાંઈ કરતો નથી. આ મારું શરીર તો લાકડા જેવું અને ઢેફા જેવું છે. તેથી શું થઈ શકે એમ છે? સઘળા જગતના એક આત્મ-સ્વરૂપ જે ચૈતન્ય છે, તે જ હું છું. મારું સ્વરૂપ ચૈતન્ય જ છે. આકાશમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, સૂર્યમાં જે ચૈતન્ય છે, તે હું છું, પૃથ્વીમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, જળમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, વાયુમાં જે ચૈતન્ય છ તે હું છું, દેવતાઓમાં તથા દૈત્યોમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું અને સ્થાવરોમાં તથા જંગમોમાં જે ચૈતન્ય છે, તે પણ હું જ છું. ચૈતન્યમાં બીજાપણાની કલ્પના સંભવતી જ નથી. એ કલ્પના અસંભવિત છે; તેથી જગતમાં શત્રુ પણ કોણ સંભવે અને મિત્ર પણ કોણ સંભવે?' આ 'બલિ' નામનું જે શરીર છે તેનું સુશોભિત માથું કપાઈ જાય, તોપણ હું જે સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય છું તેનું શું કપાઈ જાય? ચૈતન્ય જો 'આ દ્વેષ છે' એમ જાણે નહિ, તો દ્વેષ પણ શો પદાર્થ છે? દ્વેષની સિદ્ધિ પણ ચૈતન્ય વિના થતી નથી. આમ છે, એટલા માટે સઘળા દ્વેષ આદિ ભાવો તથા જે કોઈ અભાવો છે, તેઓ પણ ચૈતન્યરૂપ જ છે. અત્યંત વિચાર કરી જોતાં પણ આ મોટા બ્રહ્માંડમાંથી ચૈતન્ય વિના બીજું કાંઈ પણ હાથ લાગે એમ નથી. જે કાંઈ છે, તે સઘળું ચૈતન્ય જ છે. એટલા માટે દ્વેષ પણ નથી, રાગ પણ નથી, મન પણ નથી અને મનની વૃત્તિઓ પણ નથી. અતિ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રમાં ભેદોની કલ્પના ઘટે જ કેમ? ચૈતન્યરૂપ હું સર્વમાં વ્યાપક છું અને સર્વરૂપ છું. ચૈતન્યથી પ્રતિકૂળ કાંઈ પણ સિદ્ધ થતું નથી; માટે હું અખંડ આનંદ સ્વરૂપ છું. હું ભેદોની કલ્પનાથી રહિત છું અને મારામાં કોઈ બીજો ભાગ જ નથી. નામ વિનાના ચૈતન્યનું 'ચૈતન્ય' એ જ નામ કહેવાય છે, તે નામ નથી; પરંતુ સઘળા પ્રકારની નામ—રૂપોની કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ જે ચૈતન્ય' છે, તે જ ચૈતન્ય એ કલ્પિત શબ્દરૂપે સ્ફુરે છે. હું દૃશ્યોથી તથા દર્શનોથી રહિત એવા કેવળ નિર્મળ સ્વરૂપ-વાળો છું, સર્વદા પ્રકાશમાન છું, જીવપણાથી રહિત છું, દ્રષ્ટા છું અને પરમેશ્વર છું. હું કેવળ પ્રકાશસ્વરૂપ છું અને સર્વદા દ્વૈતથી રહિત છું. તેની અંદર કેશના અગ્રમાં અથવા જળમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબ જેવો કલ્પનારૂપ અતિ મર્યા-દિત જે જીવભાવ ઉદય પામ્યો છે, તે પણ ભ્રાંતિ જ છે, વાસ્તવિક નથી. હું મારા સ્વરૂપના સાક્ષા-ત્કારથી જીવભાવનો પરાભવ કરું છું, મારો સ્વરૂપભૂત આત્મા દેહાદિ આકારોથી રંગાયો જ નથી અને નિત્યમુક્ત છે. તે સર્વમાં વ્યાપક છે અને કલ્પનામાત્રથી જીવભાવવાળો કહેવાય છે તેને હું પ્રણામ કરું છું. ચૈતન્યરૂપ, દૃશ્યોથી રહિત સઘળી કલ્પનાઓને અનુસરતા સ્વરૂપવાળું અને દીવાની પેઠે સર્વને પ્રકાશ આપનારું જે પરબ્રહ્મ છે તે હું પોતે જ છું; હું તેને પ્રણામ કરું છું. દૃશ્યોથી રહિત કેવળ ચૈતન્યરૂપ, એકી વખતે સર્વમાં ભરપૂર થઈને રહેલું અને જેમાં મનની વૃત્તિઓથી જાણી શકાય એવા સઘળા પદાર્થો મુદ્દલ છે જ નહિ એવું જે સર્વથી મોટું સદા આનંદસ્વરૂપ છે તે હું છું. હું આકાશની પેઠે અંતથી રહિત છું. વ્યાપક છતાં પણ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છું અને આ સુખદુ:ખોની દશાઓના કોઈ પણ દેખાવો મને પ્રાપ્ત થતા નથી. હું અનુ-ભવરૂપ છું, સર્વ જ્ઞેય-પાદર્થોથી ભિન્ન છું, દૃશ્યો-રહિત છું, વ્યાપક છું અને સર્વને પ્રકાશિત કરનાર છું. મારામાં કેવળ કલ્પનાથી પ્રતીત થયેલા જગત સંબંધી સાચા—ખોટા કોઈ પણ પદાર્થો વિભાગ પાડી દેવાને સમર્થ નથી. કદાચ જગત

સંબંધી પદાર્થોથી મારામાં વિભાગ પડી જતા હોય, તોપણ એ પદાર્થો મારાથી જુદી સત્તાવાળા નથી; માટે તેમણે પાડેલા વિભાગોને હું સ્વીકારી લઉં છું. એવા કલ્પિત વિભાગો પાડવાથી મને કશી હાનિ નથી. પોતાના સ્વભાવરૂપ એવી કોઈ વસ્તુ જો એવી જ બીજી કોઈ વસ્તુને લઈ જાય, હરી જાય કે આપી દે, તો તેમાં કોઈનું શું જાય છે? જેમ એક માણસના ડાબા હાથમાં રહેલા ધનને તે જ માણસનો જમણો હાથ લઈ લે, હરી લે કે ફરીને પાછું આપે, તોપણ તે માણસને કશી હાનિ નથી; તેમ મારામાં કલ્પાયેલા પદાર્થોમાં પરસ્પર ગમે તેવી ગરબડ થાય તોપણ તેથી મને કશી હાનિ થતી નથી. હું તો સર્વકાળમાં અખંડિત રહેનાર છું, સર્વરૂપ છું, સર્વનો કરનાર છું અને સર્વમાં રહેલો છું. જે કાંઈ આ દૃશ્ય છે, તે હું જ છું એટલે મારામાં બીજું કાંઈ નવું થયું જ નથી. હું એક અખંડ ચૈતન્ય છું, માટે સંકલ્પ—વિકલ્પોથી મારામાં કાંઈ વધી જાય એમ નથી અને કાંઈ ઘટી જાય એમ પણ નથી. હું જ અજ્ઞાનથી જગતરૂપે ક્ષોભ પામું છું અને હું જ તત્ત્વબોધથી શાંત થઈ જાઉં છું.

મહાવિદ્વાન બલિરાજાએ આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો અને ઓમ્કારની છેલ્લી અર્ધમાત્રાના અર્થરૂપ તુરીયપદનો પોતાના આત્મારૂપે અનુભવ કરતાં કરતાં તે સમાધિસ્થ થઈ ગયો. તેના સર્વ સંકલ્પો શાંત થઈ ગયા અને દ્વૈતના અનેક વિભાગોનો દેખાવ બંધ પડી ગયો. નિઃશંક રીતે તેની ધ્યાતા, ધ્યેય તથા ધ્યાન આદિ સઘળી ત્રિપુટીઓ દૂર ફેંકાઈ ગઈ, તેની વાસનાઓ શાંત થઈ ગઈ અને તે નિર્મળ થઈ ગયો. એ બલિરાજાને પરમ પદનો સાક્ષાત્કાર થયો અને વાયુ વિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીવાની જેમ તે નિશ્ચળ થયો. તેનું મન સારી રીતે શાંત થઈ એ બલિરાજા પથરામાં કોતરાયેલા પુરુષની જેમ તે રત્નમય ગોખમાં ઘણા કાળ સુધી સ્થિર રહ્યો. જેમ વાદળાંઓથી રહિત થયેલું શરદઋતુનું નભ સ્વચ્છતાથી શોભે, તેમ દ્વૈતના વિભાગોથી રહિત થયેલો બલિરાજા સઘળી તૃષ્ણાઓ શાંત થવાને લીધે પરિપૂર્ણતાવાળી અને વિષયોના મનનરૂપી દોષોથી રહિત થયેલી એવી નિર્મળ બ્રહ્મસત્તાથી શોભવા લાગ્યો. ૧—૩૫

प्रशमितैषणया परिपूर्णया मननदोषदशोज्झितयैतया । बलिरराजत निर्मलसत्तया विघनमच्छतयेव शरन्नमः ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'બલિવિશ્રાંતિ' નામનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો+

બલિરાજાની સમાધિદશા અને શુક્રગુરુએ દૈત્યોનું કરેલું સાંત્વન

वसिष्ठ उवाच

अथ ते दानवास्तत्र बलेरनुचरास्तदा ।
तद्गेहं स्फाटिकं सौधमुच्चैराररुहुः क्षणात् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે બલિરાજા રત્નમય ગોખમાં જ બેસી રહ્યો, ત્યારે તેના અનુચર દાનવો તુરત એ ગોખવાળા સ્ફટિકમણિના ઊંચા મહેલ ઉપર ચડયા. ડિંભ આદિ ધીર મંત્રીઓ, કુમુદ આદિ સામંતો, સુર આદિ રાજાઓ, વૃત્ર આદિ સેનાપતિઓ, હયગ્રીવ આદિ સુભટો, ચાક્રાજ આદિ બાંધવો, લડુક આદિ મિત્રો અને વલ્લક આદિ વિનોદ કરાવનારાઓ ત્યાં આવ્યા. વળી ત્યાં હાથમાં ભેટોના સામાનવાળા કુબેર, યમ તથા ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ, સેવાના અવસરને ઇચ્છનારા યક્ષો, વિદ્યાધરો તથા નાગલોકો, ચામર ઢોળનારી રંભા તેમ જ તિલોત્તમા આદિ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ, સમુદ્રોના રહેવાસીઓ, નદીઓના રહેવાસીઓ, પર્વતોના રહેવાસીઓ, દિશાઓના પાલકો, ખૂણાઓના પાલકો અને બીજા પણ ત્રૈલોક્યમાં રહેનારા ઘણા ઘણા સિદ્ધ લોકો સેવા કરવા માટે

+ આ અઠ્ઠાવીસમા સર્ગમાં બલિરાજાને ચેષ્ટાવિનાનો જોઈ, મૂંઝાયેલા દાનવોએ સ્મરણ કરતાં ત્યાં પધારેલા શુક્રાચાર્યે બલિરાજાની સ્થિતિ કહીને દાનવોનો શોક મટાડયો એ કથા કહેવામાં આવશે.

બલિરાજાના તે સ્થાનક ઉપર આવ્યા. એ લોકો પ્રણામ કરતા હતા. તેથી તેમના મુકુટોની પંક્તિઓ નમી જતી હતી, ત્યારે બલિરાજા ધ્યાન દ્વારા તથા મૌન દ્વારા સમાધિમાં રહ્યો હતો તેથી તે ચિત્રમાં આલેખેલા જેવો નિશ્ચળ થઈ રહ્યો હતો. તેને એ લોકોએ પ્રયત્નપૂર્વક જોયો. તે લોકોએ નિત્યની ચાલુ રીતિ પ્રમાણે પ્રણામ કર્યા. એ લોકોમાં જે મિત્રો હતા, તેઓ બલિરાજાની એ સ્થિતિ જોઈને મનમાં ખેદ પામ્યા; જેઓ ત્રાહિત હતા, તેઓ વિસ્મય પામ્યા; જેઓ તત્ત્વવેત્તાઓ હતા, તેઓ આનંદ પામ્યા અને જેઓ મૂર્ખ સેવકો હતા તેઓ ભય પામ્યા. અનુચર લોકોને બલિરાજાના પ્રાણનો સંશય પ્રાપ્ત થવાથી ખેદ થયો. બલિરાજાનું મુખ પ્રસન્ન જોઈને તેમને વિસ્મય થયું, તેના શરીરમાં રોમાંચ આદિ ચિહ્નો જોવામાં આવવાથી તેમને આનંદ થયો અને તે ઘણી વાર સુધી ન ઊઠવાથી 'હવે આપણું રક્ષણ કોણ કરશે?' એવી ચિંતાને લીધે તેમને ભય પણ થયો. દાનવ મંત્રીઓએ 'હવે અહીં શું કરવું પ્રાપ્ત છે?' એમ સારી પેઠે વિચાર કર્યો અને સર્વ વિદ્વાનોમાં ઉત્તમ તથા દૈત્ય—દાનવોના કુળગુરુ એવા શુક્રાચાર્યનું ચિંતવન કર્યું. આમ દૈત્યોએ ચિંતવન કર્યું, એટલે તરત જ જાણે ગંધર્વનગર આવ્યું હોય, તેમ અત્યંત તેજવાળું શુક્રાચાર્યનું કલ્પિત શરીર ત્યાં આવી પહોંચેલું તેમના જોવામાં આવ્યું. (સપ્તર્ષિઓની સભામાં બેઠેલા શુક્રાચાર્યે યોગના બળથી પોતાના શરીરને બલિરાજાના મહેલમાં પ્રાપ્ત થયેલું કલ્પ્યું હતું.) દૈત્યોના સમૂહોએ શુક્રાચાર્યનું પૂજન કર્યું. પછી શુક્રભાર્ગવે મોટા આસન પર બેસીને સમાધિમાં રહેલા બલિરાજાને જોયો. થોડી વાર વિસામો લઈને અને પ્રેમભરેલી દૃષ્ટિથી બલિરાજાને જોઈને, 'તેનો સંસારરૂપી ભ્રમ નાશ પામી ગયો છે' એમ તેમણે વિચારપૂર્વક જોયું અને તેથી તે પ્રફુલ્લિત થયા પછી જાણે પોતાના દેહનાં હજારો ઉજ્જ્વળ કિરણોથી ક્ષીરસાગરને ફેલાવતા હોય એવા શુક્રાચાર્યે હસીને સભાને નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું: 'હે દૈત્યો! આ મહાત્મા બલિરાજા પોતાના આત્મવિચારથી જ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ નિર્મળ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈને સિદ્ધ થયેલો છે અને તેથી એને નિરતિશય સુખ મળ્યું છે. આથી હે ઉત્તમ દૈત્યો! આ બલિરાજા ભલે હમણાં આ પ્રમાણે જ રહીને પોતાના સ્વરૂપમાં ચિરકાલ પર્યંત પરમાનંદરૂપ પરમ પદમાં વિશ્રાંતિ લે. આ બલિરાજા સંસારના પરિશ્રમથી થાકીને હમણાં વિશ્રાંતિ પામ્યો છે, એના ચિત્તમાંથી સંસારની ભ્રાંતિ ટળી ગઈ છે અને સંસારની ખટપટરૂપી એની ઝાકળ શાંત થઈ ગઈ છે; તો હમણાં તમારે એને બોલાવવો નહિ. જેમ રાત્રિની ખટપટ શાંત થતાં દિવસ સૂર્યનાં કિરણોના સમૂહને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપી સંકટ શાંત થતાં આ બલિરાજા પોતાના પ્રકાશને જ પ્રાપ્ત થયેલો છે. જેમ મૂર્છિત અવસ્થામાં રહેલો અંકુર કાળે કરીને તે અવસ્થાને છોડીને બીજમાંથી પોતાની મેળે જ જાગ્રત થાય છે, તેમ આ બલિરાજા કાળે કરીને પોતાની મેળે જ જાગ્રત થશે. હે સર્વ દાનવોના નાયકો! તમે પોતાના સ્વામીનાં કાર્યોને નિશ્ચિંત થઈને કર્યા કરો. આ બલિરાજા એક હજાર વર્ષે સમાધિમાંથી જાગ્રત થશે.' હે રામ! દૈત્યોએ શુક્રાચાર્યનાં એ પ્રમાણે વચન સાંભળ્યાં એટલે જેમ વૃક્ષો સુકાયેલી મંજરીને ત્યજી દે છે, તેમ તેમણે હર્ષથી થયેલી, દ્વેષથી થયેલી અને ખેદથી થયેલી ચિંતાને તજી દીધી. પછી સઘળા દૈત્યો આગળથી બંધાયેલી રાજ્યરીતિ પ્રમાણે બલિરાજાની સભાનું કામ આટોપી લઈને પોતપોતાનાં કાર્યો કરવા લાગી ગયા. પછી મનુષ્યો પૃથ્વીમાં ગયા, સર્પોના રાજાઓ રસાતળમાં ગયા, ગ્રહો તથા આકાશવાસી લોકો આકાશમાં ગયા, દેવતાઓ સ્વર્ગમાં ગયા, પર્વતો તથા દિક્પાલો પોતપોતાની દિશાઓમાં ગયા, વનમાં રહેનારા લોકો ગુફાઓમાં ગયા અને આકાશમાં

ફરનારા આકાશ તરફ ગયા. ૧—૨૨

नग महीमहिपतयो रसातलं ग्रहा नभस्त्रिदशगणास्त्रिविष्टपदम्। दिशोऽद्रयो दिक्पतयश्च कंदरान्वनेचरा गगनचराश्च खं ययुः ॥२२॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'બલિસમાધાનવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો *

બલિરાજાની જીવન્મુક્ત દશા અને રામને જ્ઞાનમાર્ગમાં રહેવાની ભલામણ

वसिष्ठ उवाच

अथ वर्षसहस्रेण दिव्येनासुरपुङ्गवः।
देवदुंदुभिनिर्घोषैर्बुबुधे भगवान् बलिः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! સમાધિમાં રહ્યાને દેવતાઓનાં પૂરાં હજાર વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં પછી દેવતાઓનાં દુંદુભિઓના શબ્દો કાને પડવાથી મહાત્મા બલિરાજા જાગ્રત થયો. જેમ આકાશમાં સૂર્યનાં કિરણોનો સમૂહ ઉદય પામતાં કમળોનું વન પ્રફુલ્લિત થાય છે, તેમ બલિરાજા જાગ્રત થતાં તેનું નગર આનંદિત થયું. જાગ્રત થયેલા બલિરાજાએ હજી પોતાની પાસે દાનવો આવ્યા ન હતા, તેટલામાં એ સમાધિના સ્થાનકરૂપ ગોખમાં જ થોડી વાર આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો: 'અહો! બ્રહ્માકારપણે રહેવારૂપ વાસ્તવિક પદવી બહુ શીતળ અને બહુ રમણીય છે. હું એ પદવીમાં પરમ વિશ્રાંતિ પામ્યો હતો; તેથી દેવતાઓનાં હજાર વર્ષ પણ મને એક ક્ષણ જેવાં લાગ્યાં. હવે હું એ જ પદવીનો આશ્રય કરીને વિશ્રાંતિ કરું. આ સંસારમાં વિષયોની વિભૂતિઓ ભોગવવાથી મારું શું વળે એમ છે? મારા મનમાં સમાધિના પરિપાકથી થયેલા આનંદની લહેરોથી જેવો સંતોષ થયો છે, તેવો સંતોષ ચંદ્રના બિંબમાં રહેવાના આનંદની લહેરોથી પણ મળે નહિ.' હે રામ! બલિરાજા એ પ્રમાણે વિચાર કરીને ફરી પણ વિશ્રાંતિ માટે પોતાના મનને ગલિત કરવા લાગ્યો; એટલામાં જેમ વાદળાંઓ ચંદ્રને વીંટી વળે તેમ દૈત્યો તેને વીંટી વળ્યા. મેરુ આદિ મોટા પર્વતો જેવા તે દૈત્યોથી વીંટાયેલા અને તેમના પ્રણામોને સ્વીકારવામાં આકુળ થયેલાં નેત્રોવાળા તે બલિરાજાએ એ દૈત્યોને જોઈ લીધા. ત્યાર પછી તેણે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો: 'હું નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યરૂપ છું. મારે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કયો પદાર્થ છે? જો 'આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે' એવી આસક્તિથી મન કોઈ પદાર્થ ઉપર ઝડપ કરે, તો તે રાગરૂપ મલિનતાને પ્રાપ્ત થાય છે; પણ પદાર્થોને માત્ર જોવાથી મન તેવા મળને પ્રાપ્ત થતું નથી. હું મોક્ષને શા માટે ઇચ્છું છું? પ્રથમ મને બાંધ્યો છે જ કોણે? હું મુદ્દલ બંધાયેલો જ નથી, છતાં મોક્ષને ઇચ્છું છું. આ તો કેવળ છોકરાની રમત જેવું થાય છે, એ તે કેવી વાત! મને બંધન પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી. મારી મૂર્ખતા ટળી ગઈ છે. હવે મારે ધ્યાનના વિલાસથી કે સમાધિથી શું મેળવવાનું છે? ધ્યાન અને ધ્યાનના અભાવની ભ્રાંતિને તજી દઈને મારું આત્મતત્ત્વ પોતાના સ્વભાવને લીધે ઉદાસીનપણાથી જોયા કરે છે, તો તે જોવામાં કોઈ વસ્તુ તેની સામે સ્ફુરે તો ભલે સ્ફુરે; પણ એમ થવાથી મને કાંઈ હાનિ કે વૃદ્ધિ થવાનાં નથી. હું ધ્યાનને ઇચ્છતો નથી, તેમ ધ્યાનના અભાવને પણ ઇચ્છતો નથી. હું ભોગોને ઇચ્છતો નથી, તેમ ભોગોના ત્યાગને પણ ઇચ્છતો નથી. હું તો સઘળા સંતાપોથી રહિત છું અને સર્વમાં સમભાવે જ રહ્યો છું. મને સમાધિના આનંદની પણ ઇચ્છા નથી અને જગતની સ્થિતિની પણ ઇચ્છા નથી. મારે ધ્યાનનું પણ શું કામ છે અને વૈભવનું પણ શું કામ છે? મને દેહનો સંબંધ નહિ હોવાથી હું મર્યો પણ નથી અને મને પ્રાણનો

* આ ઓગણત્રીસમા સર્ગમાં બલિરાજાએ જીવનમુક્તપણાથી રાજ્ય કર્યાની, પાતાળમાં બલિરાજાનું રોધન થયાની અને રામને વસિષ્ઠે બલિરાજાના જેવી પૂર્ણ સ્થિતિથી રહેવાની ભલામણ કર્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

સંબંધ નહિ હોવાથી હું જીવતો પણ નથી. હું સ્થૂળ પણ નથી, સૂક્ષ્મ પણ નથી અને કોઈનો વિકાર પણ નથી. આ દેહ કે રાજ્ય વગેરે મારાં નથી, તેમ બીજો દેહ કે બીજાં રાજ્ય વગેરે પણ મારાં નથી. હું મને જ પ્રણામ કરું છું. હું તો બ્રહ્મ છું. આ જગતનું રાજ્ય રહે તો ભલે રહે અને જાય તોપણ ભલે જાય. રાજ્ય રહેશે કે નહિ રહે, તોપણ હું તો શાંતપણે મારા સ્વરૂપમાં જ રહીશ. મારે ધ્યાન કરીને શું કરવાનું છે અને રાજ્યના વૈભવ ભોગવીને પણ શું કરવાનું છે? જે આવતું હોય તે ભલે આવે અને જતું હોય તે ભલે જાય. હું કોઈનો નથી અને મારું કોઈ નથી. મારે જો હવે કર્તાપણાના અભિમાનપૂર્વક કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી, તો હું આ કાંઈક ચાલતું રાજ્યાદિકનું કામ આસક્તિ વિના શા માટે કરું નહિ? હે રામ! જ્ઞાનીમાં ઉત્તમ અને પૂર્ણતાવાળા એ બલિરાજાએ એ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો અને જેમ સૂર્ય કમળોને જુએ છે, તેમ તેણે દૈત્યોને જોયા. જેમ પવન પુષ્પોના સુગંધોનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ બલિરાજાએ સૌના ઉપર જુદી જુદી દૃષ્ટિ કરવાની વિચિત્રતાથી સઘળા દૈત્યોના દંડવત્ પ્રણામોને સ્વીકાર્યા. પછી તે બલિરાજા 'ધ્યેય' નામના વાસનાના ત્યાગવાળા મનથી સઘળાં રાજકાર્યો કરવા લાગ્યો. તે બ્રાહ્મણોને, દેવતાઓને તથા ગુરુઓને અર્ઘ્યાદિકથી પૂજવા લાગ્યો અને મિત્રોનો, બંધુઓને, સામંતોને તથા સજ્જનોને સન્માન આપવા લાગ્યો. નોકરવર્ગને તથા અર્થીલોકોને તે ધનથી તૃપ્ત કરવા લાગ્યો અને સ્ત્રીઓને તે અનેક પ્રકારના વૈભવો આપીને રાજી રાખવા લાગ્યો. હે રામ! બલિરાજાના રાજ્યની આણ સઘળા લોકો ઉપર ચાલતી હતી અને એ રાજ્યમાં બલિરાજા આ પ્રમાણે દિવસે દિવસે ચડતી દશાને પામતો ગયો. હવે કોઈ સમયે તેને યજ્ઞ કરવાની બુદ્ધિ થઈ. એટલે તેણે શુક્રાચાર્ય આદિ મુખ્ય બ્રાહ્મણોને સાથે રાખીને 'અશ્વમેધ' નામનો મોટો યજ્ઞ કર્યો. એ યજ્ઞમાં સઘળા લોકોને તૃપ્ત કરવામાં આવ્યા અને દેવતાઓએ તથા ઋષિઓએ ઘણી ઘણી પ્રશંસા કરી. 'બલિરાજા ભોગોના સમૂહની ઈચ્છાવાળો નથી' એમ નિશ્ચય કરીને સિદ્ધિદાતા વિષ્ણુ બલિરાજાને ધાર્યા પુરુષાર્થની સિદ્ધિ આપવાને અર્થે વામનરૂપ ધારણ કરીને તેના યજ્ઞમાં પધાર્યા. માગવાની ચાતુરીને જાણનારા એ વિષ્ણુએ વયમાં પોતાથી મોટા, ભોગોમાં જ આસક્ત થઈને દીનતા સેવતા અને તેથી શોકપાત્ર એવા ઈન્દ્રને જગતરૂપી જંગલનો એક ત્રૈલોક્યરૂપી ટુકડો દેવા સારુ માયાના બળથી બલિરાજાને છેતર્યો. ત્રણ પગલાંમાં ત્રણ લોકોને ભરી લઈને, જેમ વાંદરાને ભોંયરામાં બાંધે તેમ તેમણે બલિરાજાને પાતાળમાં ચાંપ્યો. હે રામ! જીવન્મુક્ત થયેલો એ બલિરાજા પાછી ઈન્દ્રની પદવી ભોગવવાનું પોતાનું પ્રારબ્ધ હોવાને લીધે અદ્યાપિ સુધી સ્વસ્થપણાથી પાતાળમાં રહ્યો છે અને તેની બુદ્ધિ નિત્ય નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં ગલિત થયા કરે છે. પાતાળરૂપી ખાડામાં રહેલો એ જીવન્મુક્તદશાવાળો બલિરાજા વિપત્તિને તથા સંપત્તિને સમદૃષ્ટિથી જોયા કરે છે. જેમ ચિત્રમાં આલેખેલી સ્થિર કિરણોવાળી સૂર્યની પંક્તિ અસ્ત પણ પામે નહિ અને ઉદય પણ પામે નહિ તેમ સમતા પામેલી બલિરાજાની બુદ્ધિ દુઃખમાં અસ્ત પામતી નથી અને સુખમાં ઉદય પામતી નથી. આ જગતમાં પ્રાણીઓના અને વૈભવોના હજારો આવિર્ભાવ અને હજારો તિરોભાવ થયા કરે છે. તેમને લાંબા કાળ સુધી જોઈ, બલિરાજાનું મન ભોગોમાં વૈરાગ્ય પામેલું છે. બલિરાજાનું મન દશ કરોડ વર્ષો સુધી ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય કરીને અંતે વિરક્ત થઈ સારી રીતે શાંત થયું છે. બલિરાજાએ સુખ–દુઃખોનાં-જવાં-આવવાં હજારો વાર જોયેલાં છે અને હજારો સંપત્તિઓ તથા હજારો વિપત્તિઓ પણ જોયેલી છે માટે હવે બલિરાજા કયા પદાર્થને સ્થિર ગણીને તેની સ્પૃહા રાખે? બ્રહ્માકારપણાથી ભરપૂર થયેલા મનવાળો એ બલિરાજા ભોગોની અભિલાષાને ત્યજી દઈને સર્વદા આત્મારામપણાથી પાતાળના

પ્રદેશમાં રહ્યો છે. હે રામ! ફરી એક વાર એ બલિરાજા ઈન્દ્રપણું પામીને ઘણાં ઘણાં વર્ષો સુધી આ સઘળું ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય કરનાર છે. એ બલિરાજાને ફરી ઈન્દ્રના પદની પ્રાપ્તિથી મનમાં હર્ષ થતો નથી અને હમણાં તે પદમાંથી ભ્રષ્ટ થઈને બેઠો છે, તેથી તેના મનમાં શોક પણ થતો નથી. તે સઘળા પદાર્થોમાં સમાન બુદ્ધિ રાખે છે, સર્વદા સંતુષ્ટ ચિત્તવાળો છે, પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોને ભોગવે છે અને પ્રાપ્ત નહિ થયેલા ભોગોની ઈચ્છા કરતો નથી. એ બલિરાજા આકાશની પેઠે નિર્લેપપણાથી રહે છે. હે રામ! બલિરાજાને જે પ્રકારથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, તે પ્રકાર મેં તમને કહી સંભળાવ્યો. તમે પણ એવા જ વિચારો રાખીને જીવન્મુક્તિરૂપી ચડતી દશાને પામો. હે રામ! તમે પણ બલિરાજાની જેમ વિવેકથી 'હું અવિનાશી પરમાત્મા છું' એવો નિશ્ચય રાખીને પુરુષપ્રયત્નથી જ અદ્વૈતપદને પ્રાપ્ત થાઓ. દૈત્યશ્રેષ્ઠ બલિરાજાને પણ દશ કરોડ વર્ષો સુધી ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય ભોગવ્યા પછી અંતે ભોગોમાં અરુચિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. આથી હે રામ! તમે પણ અંતે અવશ્ય દુઃખ આપનારા ભોગોના સમૂહને ત્યજી દો અને જેમાં દુઃખોનો સંભવ જ નથી એવા પરમ આનંદરૂપ સત્યપદને પ્રાપ્ત થાઓ. હે રામ! અનેક પ્રકારના રાગ—દ્વેષાદિક વિકારો આપનારા આ દૃશ્ય પદાર્થોને રમણીય સમજવા નહિ. જેમ ડુંગરાઓ દૂરથી રળિયામણા લાગે છે પણ પાસે જતાં બિહામણા જણાય છે, તેમ સઘળા ભોગ્ય પદાર્થો પણ પ્રાપ્તિના સમયમાં જ મીઠા લાગે છે, પણ અંતે બહુ દુઃખ આપનારા છે. આ મન આ લોકના અને પરલોકના ભોગોમાં દોડયા કરે છે અને પામરોની ચેષ્ટાઓમાં લોટયા કરે છે. તમે તેને બાંધી લઈને હૃદયરૂપી ગુફામાં જ રાખી મૂકો. સૂર્યની જેમ સઘળાં દૃશ્યોને પ્રકાશ આપનારા તમે જ સઘળા જગતમાં રહ્યા છો, માટે તમારે શત્રુ કોણ છે અને મિત્ર કોણ છે? તમે આ શત્રુ છે અને આ મિત્ર છે એવી ભેદદૃષ્ટિથી વૃથા ભૂલ શા માટે કરો છો? હે મહાબાહુ! તમે અંતથી રહિત છો, તમે જ આદિ પુરુષોત્તમ છો, તમે જ ચૈતન્ય છો અને તમે જ આ જગતના અસંખ્ય પદાર્થોરૂપે સ્ફુરો છો. જેમ દોરામાં મણિઓનો સમૂહ પરોવાયેલો હોય છે, તેમ નિત્ય-પ્રકાશ શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ એવા તમારામાં આ સઘળું સ્થાવર-જંગમ જગત પરોવાયેલું છે. તમે જન્મતા પણ નથી અને મરતા પણ નથી; તમે તો સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ અજન્મા પુરુષ છો. તમને જન્મવાની અને મરવાની ભ્રાંતિઓ રહો નહિ. તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ થાય, તો જન્મ-આદિ રોગો પ્રબળ થાય છે અને તૃષ્ણાનો ક્ષય થાય તો જન્મ આદિ રોગો નિર્મૂળ થઈ જાય છે. એમ બળાબળનો સારી પેઠે વિચાર કરીને તથા ભોગોની તૃષ્ણાને ત્યજી દઈને તમે ભોગોના કેવળ સાક્ષી જ થાઓ. સૂર્યની પેઠે સર્વને પ્રકાશ આપનારા અને સર્વ જગતના નાથ એવા તમે જ સર્વદા પ્રકાશો છો અને તેથી જ આ સઘળું સંસારરૂપી સ્વપ્નનું મંડળ પ્રકાશે છે. (પ્રતીત થાય છે.) તમે વ્યર્થ ખેદ ધરો નહિ. તમને સુખદુઃખનો સંબંધ છે જ નહિ, તમે પરિપૂર્ણ રીતે પોતાના સ્વરૂપને સમજ્યા છો; માટે તમે સર્વના આત્મા છો અને સર્વ જગતના પ્રકાશક છો. પ્રથમ તો જે જે વિષયસુખ મનને પ્રિય લાગે, તે તે સુખને અનર્થના સાધનરૂપ સમજો અને ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહ આદિ જે જે નિયમ મનને અપ્રિય લાગે તેને કલ્યાણના સાધનરૂપ સમજો. પછી જ્યારે તેનો અભ્યાસ પાકો થાય, ત્યારે તે કલ્પનાને પણ ત્યજી દો. 'આ ઈષ્ટ છે અને આ અનિષ્ટ છે' એ દૃષ્ટિઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે, ત્યારે સાચેસાચી સમતાનો ઉદય થાય છે. તે સમતા જો હૃદયમાં સ્થિર રહે, તો જીવને ફરી વાર જન્મ લેવો પડતો નથી. બાળકની જેમ મન જે જે વિષયોમાં ડૂબી જાય, તે તે વિષયોમાંથી તેને બહાર કાઢી લઈને અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યમાં જોડી દેવું. જ્યારે મનરૂપી મદોન્મત્ત હાથીને વિષયોમાંથી નીકળીને ચૈતન્યમાં ચોંટવાનો

અભ્યાસ પડી રહે, ત્યારે તેને સઘળી રીતે રોકી દેવું. એટલે પરમ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય. હે રામ! તમે શરીરને સાચું માનનારા, મિથ્યા વિચારોથી દૂષિત ચિત્તવાળા, મૂઢ અને જાણે સંકલ્પના હાથમાં વેચાયા હોય તેમ સંકલ્પોને અધીન રહેનારા ધુતારાઓની સમાન પંકિતમાં રહો નહિ. મૂર્ખપણું, આત્મતત્ત્વના નિર્ણયમાં વિવેક તથા વૈરાગ્ય આદિ ઉપાયોથી દૂર રાખનાર છે અને શાસ્ત્ર આદિનાં ઉત્તમ વચનોમાં પ્રવેશ કરવામાં બહુ વિલંબ કરાવનાર છે. જગતમાં મૂર્ખપણાથી બીજો કોઈ પણ અધિક દુઃખદાયી શત્રુ નથી. હે મહાબુદ્ધિમાન રામ! તમે હૃદયરૂપી આકાશમાં ઉદય પામેલા આ અવિવેકરૂપી વાદળને, વિવેકરૂપી પવનના ઝપાટાથી તરત દૂર કરી નાખો. જ્યાં સુધી આત્માના અવલોકન માટે પોતાના જ પ્રયત્નથી સગવડ કરવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી વિચારનો ઉદય થાય નહિ. જ્યાં સુધી અંતર્દૃષ્ટિ કરીને પોતાના સ્વરૂપનું અવલોકન કરવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી વેદના વિચારોથી, વેદાંતોના વિચારોથી, શાસ્ત્રાર્થના વિચારોથી અને અનુમાનો કરવાથી પણ આત્માનો પ્રકટ અનુભવ થાય નહિ. હે રામ ! તમે પોતામાં પોતાની મેળે જ સ્વચ્છ થયા છો અને વિસ્તીર્ણ બોધને પ્રાપ્ત થયા છો, તોપણ તમે મારાં વચનોથી જ પોતાની સમજણમાં વિશ્વાસ પામીને નિઃસંદેહ બોધવાળા થાઓ છો. સૂર્યની પેઠે સર્વને પ્રકાશ આપનાર અને ભેદના અંશથી પણ રહિત એવા પરમાત્માનું દેશને કાળના પરિચ્છેદથી તથા વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિતપણું મારાં વચનથી જ તમારા સમજવામાં આવ્યું છે. મારા કહેવાથી જ તમારા સઘળા સંકલ્પો લય પામી ગયા છે, સંદેહોરૂપ વિભ્રમો શાંત થઈ ગયા છે, વિષયોને જોવાની ઉત્કંઠારૂપી ઝાકળ શાંત થઈ ગયું છે અને સઘળા સંતાપો ટળી ગયા છે. હે મનન કરનારા રામ! તમને જ્યારે આત્મબોધમાં આવરણ અને વિક્ષેપ ટળી જશે, ત્યારે તમે જે જ્ઞાનને તથા જ્ઞાનનાં સાધનોને મોક્ષને અર્થે સ્વીકારો છો તે સ્વીકારવાનું પણ નહિ રહે; જે વિવેક તથા વૈરાગ્ય આદિનું યત્નપૂર્વક પાલન કરો છો, તે પાલન કરવાનું પણ રહેશે નહિ; જે આલસ્ય તથા પ્રમાદ આદિ દોષોને હણો છો તે હણવું પણ નહિ રહે; જે સમાધિના સુખરૂપી અમૃતને પીઓ છો તે પીવાનું પણ નહિ રહે, જે ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાઓમાં ચડીને પ્રસન્ન થાઓ છો, તે પ્રસન્ન થવાનું પણ નહિ રહે ને જે ભૂમિકામાં વિશ્રાંત થઈને સુખના અધિક ઉત્કર્ષથી પ્રફુલ્લિત થઈ જાઓ છો, તે પ્રફુલ્લિત થઈ જવાનું પણ નહિ રહે. ૧—૬૪

यदुपगच्छसि पासि निहंसि वा पिबसि विस्मयसे च विवर्धसे। तदपि तेन तदास्तु यदा मुने विगतबोधकलङ्कविशंकितः ॥६५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'બલિવિજ્ઞાનપ્રાપ્તિ' નામનો સર્ગ ૨૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો*

હિરણ્યકશિપુએ અનેક પરાક્રમો કર્યાં અને તેને નૃસિંહે માર્યો

वसिष्ठ उवाच

अथेमं परमं राम विज्ञानाभिगमे क्रमम् ॥
शृणु दैत्येश्वरः सिद्धः प्रह्लादः स्वात्मना यथा ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! હવે હું જ્ઞાનના ઉદયનો ઉત્તમ પ્રકાર કહું છું, તે તમે સાંભળો. તે પ્રકારથી દૈત્યોનો રાજા પ્રહ્લાદ પોતાની મેળે જીવન્મુકત થયો હતો. વિરુદ્ધ પક્ષના દેવતાઓને અને દૈત્યોને યુદ્ધમાં ત્રાસ આપીને નસાડનારો અને નારાયણના જેવા પરાક્રમવાળો એક 'હિરણ્યકશિપુ' નામનો મોટો દૈત્ય પાતાળમાં રાજ્ય કરતો હતો. પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા સ્વર્ગ એ ત્રણે લોકને દબાવનારા એ દૈત્યે જેમ રાજહંસ ભ્રમરના રાજ્યરૂપી મોટી પાંખડીઓવાળા કમળને હરી લે છે, તેમ ઇન્દ્રના રાજ્યરૂપી ત્રૈલોક્યને હરી

* આ ત્રીસમા સર્ગમાં હિરણ્યકશિપુનું પરાક્રમ પ્રહ્લાદ આદિ પુત્રોની ઉત્પત્તિ, નૃસિંહના હાથથી હિરણ્યકશિપુનો વધ અને પ્રહ્લાદના હાથથી તેની ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા, એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

લીધું હતું. જેમ હાથી હંસોને અને ભ્રમરોને દૂર કરી નાખીને કમળવનમાં રાજ્ય કરે છે, તેમ હિરણ્યકશિપુએ દેવતાઓને તથા દૈત્યોને જીતીને જગતનું રાજ્ય કરવા માંડ્યું હતું. જેમ વસંતઋતુ કાળે કરીને અંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ત્રૈલોક્યના અધિપતિ એ હિરણ્યકશિપુએ કાળે કરીને દસ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. જેમ આકાશના પરાભવથી શોભનારા સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણો, થોડા સમયમાં વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ દેવલોકના પરાભવથી શોભનારાં એ હિરણ્યકશિપુના દસ તેજસ્વી પુત્રો થોડા સમયમાં જ વૃદ્ધિ પામ્યા. જેમ સઘળા અમૂલ્ય મણિઓમાં કૌસ્તુભમણિ પ્રધાન છે, તેમ એ સઘળા તેજસ્વી પુત્રોમાં બળવાન 'પ્રહ્‌લાદ' નામનો પુત્ર મુખ્ય (યુવરાજ) હતો. જેમ વર્ષ સઘળી સુંદરતાવાળા વસંતથી અત્યંત શોભે છે, તેમ હિરણ્યકશિપુ સઘળી સુંદરતાવાળા 'એ 'પ્રહ્‌લાદ' નામના પુત્રથી અત્યંત શોભવા લાગ્યો. પછી પુત્રોની સહાયતાવાળો અને સેનાની તથા ભંડારની પ્રબળ સંપત્તિવાળો એ હિરણ્યકશિપુ ત્રણ સ્થળેથી મદઝરતા હાથીની જેમ મદોન્મત્ત થયો હતો. તેનો પ્રતાપ પ્રલયકાળના સૂર્યોના સમૂહની જેમ અત્યંત તીવ્ર લાગતો હતો અને તેણે નવા નવા કરો નાખ્યા હતા; આથી બહુ પીડા થવાને લીધે ત્રણે લોક ખેદ પામતા હતા. જેમ દુષ્ટ કાર્યોમાં ચપળતાથી લંપટ થયેલા છોકરાની દુષ્ટતાથી, તે છોકરાંનાં સંબંધીઓ પરિતાપ કરે છે, તેમ દુષ્ટ કાર્યોમાં તત્પર થયેલા હિરણ્યકશિપુની દુષ્ટતાથી સૂર્ય તથા ચંદ્રાદિ દેવતાઓ પરિતાપ કરવા લાગ્યા. આથી સઘળા દેવોએ તે હિરણ્યકશિપુરૂપી મોટા હાથીનો વધ કરવાને વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરી. મહાત્મા પુરુષો પણ વારંવાર કરવામાં આવતા અપરાધોને સહન કરે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. એ પ્રાર્થના ઉપરથી વિષ્ણુએ હિરણ્યકશિપુને મારવા માટે નૃસિંહનું સ્વરૂપ ધર્યું. એ સ્વરૂપની પ્રબળ ગર્જના જાણે પ્રલયકાળમાં ઊંધાં વળી જતાં બ્રહ્માંડોનો ઘુઘવાટ થતો હોય તેવી લાગતી હતી. ઐરાવતના દાંતો જેવા તેના મોટા નખો વજ્રાદિ પ્રબળ શસ્ત્રો જેવા દેખાતા હતા. તેના દાંતોનું મંડળ સ્થિર થયેલી વીજળીઓના સમૂહની જેમ ચમકતું હતું અને અગ્નિઓ જેવાં તેનાં પ્રદીપ્ત કુંડળો માથું હલાવવાને લીધે દશે દિશાઓમાં ભ્રમણ કરતાં હતાં. તેનું પેટ જાણે સઘળા મોટા પર્વતોનો એકઠો થયેલો ગોળો હોય એવું વિકટ જણાતું હતું. વૃક્ષોના જેવા તેના ઊંચાઊંચા હસ્તોનાં પરિવર્તનોથી સઘળું બ્રહ્માંડરૂપી ખપ્પર જાણે ચલિત થઈને ફાટી પડવા લાગ્યું હોય એવું જણાતું હતું. મોઢામાંથી નીકળતા તેના શ્વાસના પવનોથી પર્વત પણ ઊડી જતા હતા. તેનો કોપ, જાણે ત્રૈલોક્યને બાળી નાખવા સારુ પ્રલયકાળનો અગ્નિ તૈયાર થયો હોય એવો જણાતો હતો. કેશવાળીથી વિકટ લાગતા તેના પુષ્ટ ખભાઓનાં ચલનોથી સૂર્ય પણ ભડકીને દૂર થઈ જતો હતો. તેનાં રૂવાડાંઓનાં છિદ્રોમાંથી ઊડતી અગ્નિની જ્વાળાઓથી સઘળા પર્વતો પીળા થઈ ગયા હતા. તેના સઘળા અવયવોમાંથી પટ્ટિશ, પ્રાસ અને તોમર આદિ શસ્ત્રો નીકળ્યા કરતાં હતાં અને એ રૂપના આડંબરથી ઊથલપાથલ થઈ જતી સઘળી દિશાઓ જાણે મોટા મોટા પર્વતોને ઊખેડીને મોટી ભીંત બનાવવાને તૈયાર થઈ હોય એવી જણાતી હતી. હે રામ! વિષ્ણુએ એવું ભયંકર નૃસિંહરૂપ ધારણ કરીને કડકડાટી કરી અને હાથી જેમ યુદ્ધમાં ઘોડાને મારી નાખે તેમ તેમણે એ દૈત્ય હિરણ્યકશિપુને મારી નાખ્યો. જેમ મહાકલ્પના અંતના સમયે અગ્નિ વિશ્વોના સમૂહને બાળી નાખે છે, તેમ એ નૃસિંહભગવાને પોતાનાં નેત્રોમાંથી નીકળતા અગ્નિઓથી દૈત્યોના નગરને બાળી નાખ્યું. એ નૃસિંહરૂપી પવન અત્યંત પ્રચંડ થયો અને તેમના હસ્તોના ફડાકાઓરૂપી વાદળાંઓ ગડગડયાં તથા ઝબૂક્યાં. તેથી હિરણ્યકશિપુનું નગર પ્રલયકાળના સમુદ્રની પેઠે વ્યાકુળ થયું, દાનવો અગ્નિથી બળવા માંડેલા મચ્છરોની પેઠે નાસી ગયા અને તેઓ પ્રકાશ

વિનાના દીવાઓની પેઠે અદૃશ્ય થઈ ગયા. આમ પાતાળમાંથી મોટા મોટા દૈત્યો નાસી ગયા, તેનાં અંતઃપુરોનું મંડળ બળી ગયું અને તે પ્રલયથી છિન્નભિન્ન થયેલા જગત જેવું જણાવા લાગ્યું. સમય વિનાના પ્રલયકાળ જેવા અને દેવતાઓએ આદરથી પૂજેલા નૃસિંહભગવાન હિરણ્યકશિપુને મારીને ક્યાંય જતા રહ્યા, એટલે જેમ સુકાયેલા તળાવમાં પક્ષીઓ આવે તેમ મરવાથી બચી ગયેલા અને પ્રહ્લાદે પાળેલા દૈત્યો તે બળી ગયેલા પ્રદેશમાં આવ્યા. ત્યાં સઘળા દૈત્યોએ તે સમયમાં ઘટે એવો બંધુઓના નાશનો વિલાપ કર્યો અને મરી ગયેલા પોતપોતાના બંધુઓની સઘળી ઔર્ધ્વદેહિક ક્રિયાઓ કરી. જેમના કેટલાએક બંધુઓ હણાઈ ગયા હતા તથા જેમના કેટલાએક બંધુઓ નૃસિંહનાં નેત્રોની જ્વાળાઓથી દાઝી ગયા હતા અને જેઓ મારવાથી બચી ગયા હતા, એવા પોતપોતાના બંધુઓની ધીરે ધીરે તેમણે આશ્વાસના કરી. ત્યાં ચિત્રમાં આલેખ્યાં હોય એવા શરીરોવાળા, ચેષ્ટાઓથી રહિત થયેલા, રાંક અંતઃકરણોવાળા, હિમથી બળી ગયેલાં કમળો જેવાં લાગતાં અને શોકથી સળગી રહેલાં મનવાળા તે મોટા મોટા દૈત્યો બળી ગયેલાં પાંદડાં તથા શાખાઓવાળાં વૃક્ષોની જેમ નિશ્ચેષ્ટ અને જડ થઈ રહ્યા. ૧—૨૮

चित्रार्पितोपमदुराकृतयो निरीहा दीनाशया हि महतांबुरुहोपमानाः। शोकोपततमनसोऽसुरनायकास्ते दग्धद्रुमा इव निरस्तविकारमासन् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો "હિરણ્યકશિપુવધ" નામનો સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો*

પ્રહ્લાદે ખેદપૂર્વક વિચાર કરીને વિષ્ણુની ભક્તિથી વિષ્ણુભાવ પ્રાપ્ત કર્યો

वसिष्ठ उवाच

अथ दुःखपरीतात्मा हरिणा हतदानवे । प्रह्लादश्चिंतयामास मौनी पातालकोटरे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આમ વિષ્ણુએ પાતાળની ગુફામાં ઘણા ઘણા દાનવોને મારી નાખ્યા, ત્યારે દુઃખોથી ઘેરાયેલા મનવાળો પ્રહ્લાદ આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યો: 'હવે આપણો શો ઉપાય ચાલે? પાતાળમાં અસુરરૂપી જે જે અંકુર કાંઈક ચમત્કારી ઉત્પન્ન થાય, તેને વિષ્ણુરૂપી મૃગ ખાઈ ગયા વિના રહેતો નથી. જેમ હિમાલયમાં અંકુરિત થયેલાં કમળો કદી પણ સ્થિર રહી શકતાં નથી, તેમ પાતાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બળવાન દૈત્યો કદી પણ સ્થિર રહી શકયા નથી. પ્રકાશિત આકાશોવાળા, ભારે ઘુઘવાટી કરનારા અને જેમનો ઉદય થતાં સાથે જ નાશનો આરંભ થાય છે, એવા દૈત્યો સમુદ્રના તરંગોની પેઠે ઉત્પન્ન થઈ થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે. હાય! હાય! બહારના તથા અંદરના અમારા સઘળા પ્રકાશને (રાજ્યને તથા ઉત્સાહ આદિને) હરી લેનારા અમારા શત્રુઓ (દેવો) અપૂર્વ અંધકારોની પેઠે વૃદ્ધિ પામ્યા છે. જેમ મધ્યરાત્રિના સમયમાં અંધકારથી પૂર્ણ થયેલાં અને સંકોચાતી પાંખડીઓવાળાં કમળો ખેદ પામે છે, તેમ આ સમયમાં દુઃખથી પૂર્ણ થયેલા ને સંકોચાતી સંપત્તિઓવાળા આ અમારા બંધુઓ ખેદ પામે છે. દ્વેષથી મેલા થયેલા આ દેવો પૂર્વે પ્રણામ કરવાને સમયે પોતાના મુકુટોથી મારા પિતાના ચરણમાં પ્રણામ કરતા હતા, તેઓ આજે જેમ મૃગો મોટા વનને દબાવી બેસે, તેમ મારા પિતાના દેશને દબાવી બેઠા છે. ઉદ્યમોથી તથા લક્ષ્મીથી રહિત થયેલા,

* આ એકત્રીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદને વિષ્ણુના પરાક્રમની ચિંતા થયાનું, પ્રહ્લાદે સ્વજનના રક્ષણનો વિચાર કર્યાનું અને તેને વિષ્ણુની ભક્તિને લીધે વિષ્ણુભાવ પ્રાપ્ત થયાનું કહેવામાં આવશે.

રાંક થઈ ગયેલા અને પોતાનાં દુઃખોને ચારે બાજુ ગાયા કરતા અમારા બાંધવો બળી ગયેલી પાંખડીઓવાળા કમળોની જેમ શોભા વિનાના થઈ ગયા છે. નિરંતર વાહ્યા કરતા ઉત્પાત સંબંધી પવનોએ મોટા મોટા દૈત્યોનાં ઘરોમાં ભૂરા રંગવાળી ભસ્મોરૂપી ઝાકળો નાખી છે અને તે ધૂપના ધુમાડા જેવી જણાય છે. દૈત્યોનાં અંતઃપુરોનાં દ્વારો અને કમાડો હરાઈ ગયાં છે અને તેમની ભીંતોમાં મરકતમણિ જેવાં કાળાં નવાં નવાં ખડ ઊગી ગયાં છે. જેમ મારા પિતાના સમયમાં દેવતાઓ દીન થઈ ગયા હતા, તેમ ત્રૈલોક્યરૂપી મોટાં સરોવરોને ડહોળી નાખવામાં મદોન્મત્ત હાથીઓ જેવા પ્રબળ દૈત્યો પણ આજે દીન થઈ ગયા છે. અહો! દૈવને શું અસાધ્ય છે? જેમણે શત્રુઓના ભયોને જોયા છે એવી દુઃખી થઈ ગયેલી દૈત્યોની સ્ત્રીઓ ગામમાં આવેલી મૃગલીઓની પેઠે એક પાંદડું જરાક હાલતાં પણ ત્રાસ પામે છે. જેમના પ્રફુલ્લિત રત્નમય ગુચ્છો દૈત્યોની સ્ત્રીઓને કાનના આભૂષણના કામમાં ઉપયોગી થતા હતા તે દિવ્ય વૃક્ષો નૃસિંહના હાથથી પાંદડાંઓ વિનાનાં તથા શાખાઓ વિનાનાં થઈને ઠૂંઠાપણાને પ્રાપ્ત થયાં છે. દેવતાઓનાં નંદનવનમાંથી હરીને અહીં આણેલાં અને રત્નગુચ્છોથી ઉન્નતિ પામેલાં જે કલ્પવૃક્ષોનાં પાંદડાંઓમાંથી તથા લતાઓમાંથી રત્નો તથા દિવ્ય વસ્ત્રો નીપજતાં હતાં તે કલ્પવૃક્ષો હમણાં પાછાં નંદનવનમાં રોપાયાં છે. પૂર્વે બંદીવાન થયેલાં દેવાંગનાઓનાં વદનોને દૈત્યો જોતા હતા અને આજે બંદીવાન થયેલી દૈત્યસ્ત્રીઓનાં મુખોને દેવતાઓ જુએ છે. હું ધારું છું કે જેમ પર્વતોનાં શિખરોમાંથી નદીઓ વહે છે તેમ હમણાં દેવોના હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાં મદની મોટી મોટી ધારાઓ વહેતી હશે. અમારા હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાં તો બળી ગયેલા મદની ભસ્મો સૂકા નિર્જળ પ્રદેશોમાં પડેલી ધૂળ જેવી લાગે છે. જેમનાં અંગોનો સ્પર્શ કરનારા પવનો કલ્પવૃક્ષનાં પ્રફુલ્લિત થયેલાં નિર્મળ પુષ્પોના પરાગોથી રાતા થઈ જતા હતા અને જેઓ મેરુપર્વતનાં શિખરો જેવા લાગતા હતા, એ દૈત્યો આજ દુર્બળ થઈ ગયા છે. દેવતાઓની અને ગંધર્વોની જે સ્ત્રીઓ લાંબા કાળ સુધી દાનવોનાં અંતઃપુરોમાં રહી હતી તેઓ હમણાં જેમ વૃક્ષોમાં મંજરીઓ સ્થિતિ પામે છે તેમ પાછી સ્વર્ગલોકમાં સ્થિતિ પામી છે. હાય હાય! મારા પિતાની સ્ત્રીઓના વિલાસો આજે સુકાયેલાં કમળો જેવા નીરસ થઈ ગયા છે અને અપ્સરાઓ તેમને પોતાનાં નૃત્યોની લીલામાં ચાળારૂપ દેખાડીને ધિક્કારે છે. હાય! હાય! જેઓ પૂર્વે મારા પિતાને ચામર ઢોળતા હતા તેઓ જ હમણાં સ્વર્ગમાં ઇંદ્રને ચામર ઢોળે છે. ભૂંડાં કામ કરનારા એક વિષ્ણુની જ દેવતાઓ ઉપર કૃપા થઈ અને તેથી અમને આ દીનતા આપનારી વિપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. દેવતાઓ વિષ્ણુની ભુજાઓરૂપી વનની ઘાટી છાયામાં વિશ્રાંતિ પામ્યા છે અને અને તેઓ હિમાલયનાં શિખરોની જેમ કદી પણ તપતા નથી. જેમ પર્વતોના શિખરોનો આશ્રય મળવાથી ઊંચાઈ પામેલા વાંદરાઓ કિન્નરાઓને ગુફામાં રોકી દે છે, તેમ વિષ્ણુનાં પરાક્રમનો આશ્રય મળવાથી ઊંચાઈ પામેલા દેવતાઓએ અમને પાતાળમાં રોકી દીધા છે. જેમ કમલિનીઓનાં કમળો ઉપર હિમનાં બિંદુઓ જોવામાં આવે છે, તેમ હમણાં અલંકારોને પણ શોભા આપનારાં દૈત્યોની સ્ત્રીઓનાં મુખો ઉપર આંસુઓનાં ટીપાં જોવામાં આવે છે. આ જગતરૂપી જૂનાં મંડપની ભીંતો દૈત્યોનાં પરાક્રમથી વીંખાઈ ગઈ હતી, ભેદાઈ ગઈ હતી અને પડી જતી હતી. તે જ મંડપ આજે ઈંદ્રનીલમણિઓના થાંભલાઓ જેવી વિષ્ણુની ભુજાઓથી જ ટકી રહ્યા છે. જેમ કાચબાએ ક્ષીરસાગરની અંદર ડૂબી ગયેલા મંદરાચળને બહાર કાઢીને ધારણ કરી રાખ્યો હતો, તેમ વિષ્ણુએ વિપત્તિમાં ડૂબી ગયેલા દેવતાઓના સૈન્યને હમણાં બહાર કાઢીને ધારણ કરી રાખ્યં છે. જેમ પ્રલયકાળનો પવન મેરુ

આદિ મોટા મોટા પર્વતોને પાડી દે છે, તેમ વિષ્ણુએ જ મારા પિતા આદિ સઘળા મોટા મોટા દૈત્યોને પાડી દીધા છે. દેવતાઓના સમૂહને આશ્રય આપનારો અને જેની ભુજાઓનો પ્રતાપરૂપી અગ્નિ સઘળા જગતનો સંહાર કરવામાં પણ સમર્થ છે, એવો એક વિષ્ણુ જ અમને વિષમ થઈ પડયો છે, દૈત્યોના હસ્તસમૂહરૂપી વનને કાપી નાખવામાં કુહાડાની ઉપમા ધરાવનારા એ વિષ્ણુના પરાક્રમથી ઇંદ્ર પરાક્રમશાળી થયો છે અને જેમ વાંદરો બાળકોને કનડગત કરે છે, તેમ તે દાનવોને કનડગત કરે છે. એ વિષ્ણુ આયુધો વિનાનો હોય તોપણ જીતી શકાય એવો નથી; કારણ કે એ જ વજ્ર જેવો દૃઢ હોવાને લીધે, શસ્ત્રોથી કે અસ્ત્રોથી કપાય એમ નથી. વિષ્ણુએ અમારા પૂર્વજોની સાથે ઘણા ઘણા ભયંકર સંગ્રામો કર્યા છે અને તેમાં પરસ્પરની ઉપર પર્વતો ફેંકવામાં આવ્યા હતા. જે વિષ્ણુ તે તે અત્યંત ભયંકર મોટા મોટા અનેક સંગ્રામોમાં પણ ડર્યો નથી, તે આજ અમારાથી ડરે એ તો વાત જ શી? હું ધારું છું કે, વિષ્ણુને ખુલ્લી રીતે વશ કરવાનો એક જ ઉપાય છે. એ વિના બીજો એકે ઉપાય નથી. સઘળા પ્રકારની શ્રદ્ધાથી, સઘળા પ્રકારની સમજણથી અને સઘળી ક્રિયાઓના ઉદ્યોગથી તે વિષ્ણુનો જ આશ્રય લેવો. વિષ્ણુનો આશ્રય લીધા વિના બીજી એકે ગતિ નથી. વિષ્ણુ જગતની ઉત્પત્તિનું, સ્થિતિનું અને પ્રલયનું પણ કારણ છે. તેનાથી અધિક આખા બ્રહ્માંડમાં બીજો કોઈ પણ નથી. આ ક્ષણથી માંડીને હું હવે એ અજન્મા નારાયણને જ શરણે જાઉં છું. હું પોતે સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં અને સર્વ વસ્તુઓમાં નારાયણરૂપ જ છું. જેમ પવન આકાશમાંથી કદી પણ દૂર થતો નથી, તેમ સઘળા મનોરથોને સિદ્ધ કરનારો '**નમો નારાયણાય**' એ મંત્ર મારા હૃદયમાંથી કદી પણ દૂર થશે નહિ. દિશાઓ પણ વિષ્ણુ છે, આકાશ પણ વિષ્ણુ છે, પૃથ્વી પણ વિષ્ણુ છે અને સઘળું જગત વિષ્ણુ છે; તેથી હું પણ અપ્રમેય સ્વરૂપવાળો વિષ્ણુ છું. હું વિષ્ણુરૂપ જ થઈ ગયો છું. વિષ્ણુ થઈને વિષ્ણુનું પૂજન કરવું, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; માટે વિષ્ણુ થયા વિના જો કોઈ વિષ્ણુનું પૂજન કરે, તો પૂજનનું ફળ પ્રાપ્ત થાય નહિ. આ હું પોતે વિષ્ણુ છું. જે વિષ્ણુ છે, તે પ્રહ્લાદ છે અને જે પ્રહ્લાદ છે, તે વિષ્ણુ છે. 'મારાથી જુદો બીજો કોઈ વિષ્ણુ નથી.' એવો મારા મનમાં નિશ્ચય થવાને લીધે હું સર્વવ્યાપક છું. આ અનંત આકાશમાં મોટા ઘેરાવાથી રહેલો અને સુવર્ણ સરખાં અંગોવાળો આ ગરુડ મારા આસનરૂપ થયેલો છે. આંગળીઓરૂપી શાખાઓમાં સઘળાં શસ્ત્રોરૂપી પક્ષીઓ રહેવાને લીધે અને નખોનાં કિરણોરૂપી મંજરીઓથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે, મોટા મસ્તકમણિનાં વૃક્ષો જેવાં લાગતાં કોમળ કલ્પવૃક્ષોનાં પુષ્પોની માળાઓથી ઘેરાયેલા ખભાઓવાળા અને સમુદ્રમંથનના સમયમાં જેમના બાજુબંધો મંદરાચળથી ઘસાયા હતા, તેવા આ મારા ચાર બાહુઓ છે. ચલાયમાન થતા ચંદ્રની કળાઓના સમૂહ જેવા સુંદર ચામરને ધારણ કરનારી અને ક્ષીરસાગરના ગર્ભમાંથી નીકળેલી આ લક્ષ્મી મારા પડખામાં છે. યત્ન વિના જ પોતાના શ્રવણમાં ત્રૈલોક્યને લલચાવનારી જાણે ત્રૈલોક્યરૂપી વૃક્ષની મંજરી હોય એવી અને નિર્મળ પ્રકાશવાળી આ કીર્તિ મારા પડખામાં છે. પોતાની ઇન્દ્રજાળોથી વિલાસ કરનારી અને તેથી નિરંતર નવાંનવાં બ્રહ્માંડોનું નિર્માણ કર્યા કરતી આ માયા મારા પડખામાં છે. લક્ષ્મીની સખી, કલ્પવૃક્ષની લતા જેવી શોભતી અને લીલામાત્રથી ત્રૈલોક્યરૂપી ઝાડીને વશ કરાવનારી આ જયા મારા પડખે શોભે છે. સંસારમાં અજવાળું કરનારા આ ઉષ્ણ સૂર્યદેવ અને શીતળ ચંદ્રદેવ મારાં નેત્રરૂપ છે. 'ઇંદીવર' નામના કમળના જેવી શ્યામ, જળથી ભરેલા મેઘ જેવી સુંદર અને સઘળી દિશાઓને શ્યામતાથી સંયુક્ત કરનારી આ મારા શરીરની કાંતિ ફેલાયેલી છે. ધ્વનિવાળો હોવાને લીધે, દેહધારી આકાશ જેવો

લાગતો અને ક્ષીરસાગર જેવો ધોળો આ 'પાંચજન્ય' નામનો શંખ મારા હાથમાં રહેલો છે. નાભિરૂપી ખાડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું અને જેની કર્ણિકામાં બ્રહ્મારૂપી ભ્રમર રહેલો છે, એવું આ સુશોભિત કમળ મારા હાથમાં છે. રત્નોથી વિચિત્ર લાગતાં અંગોવાળી મેરુ પર્વતના શિખર જેવી અને દૈત્યોનું તથા દાનવોનું નિકંદન કરનારી આ 'કૌમોદકી' નામની મોટી ગદા મારા હાથમાં છે. સૂર્યના જેવા આકારવાળું, ચમકતાં કિરણોવાળું, જ્વાળાઓથી આસપાસના ભાગોને વ્યાપ્ત કરનારું અને શત્રુઓના રુધિરથી ખરડાયેલું હોવાને લીધે સઘળી દિશાઓને રાતા દેખાવવાળી કરનારું આ 'સુદર્શન' ચક્ર મારા હાથમાં છે. ધુમાડાની રેખાઓવાળા અગ્નિ જેવું સુંદર લાગતું પ્રજ્વલિત, શ્યામ કાંતિવાળું દૈત્યોરૂપી વૃક્ષોને કુહાડા સમાન થયેલું અને ભક્તજનોને આનંદ આપનારું આ 'નંદક' નામનું ખડ્ગ મારા હાથમાં છે. જેમ પ્રલયકાળનો 'પુષ્કરાવર્તક' નામનો મેઘ જળની ધારાઓને વરસાવે છે, તેમ બાણોની ધારાઓને વરસાવનારું, શેષનાગ જેવું લાંબું અને ઈન્દ્રના ધનુષ્યની પેઠે વિચિત્ર લાગતું આ 'શાર્ઙ્ગ' નામનું ધનુષ્ય મારી પાસે છે. આ પાર વિનાનાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળનાં અનેક બ્રહ્માંડોને હું મારા ઉદરમાં અનાદિકાળથી ધારણ કરી રહ્યો છું. આ પૃથ્વી મારા પગરૂપ છે, આ આકાશ મારા મસ્તકરૂપ છે, આ બ્રહ્માંડ મારા શરીરરૂપ છે અને આ દિશાઓ મારી કૂખરૂપ છે. મેઘના ગર્ભના જેવી શ્યામકાંતિવાળો, પહાડ જેવા ગરુડ ઉપર બિરાજેલો અને શંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારો સાક્ષાત્ વિષ્ણુ આ હું છું. જેમ ચંચળ સંસારવાળા ખડના સમૂહો પવનથી ભાગી જાય છે, તેમ આ સઘળા દુષ્ટ ચિત્તવાળા શત્રુઓ મારાથી નાસી જાય છે. નીલકમળના જેવો શ્યામ, પીળાં વસ્ત્રોવાળો, ગદાને ધારણ કરનારો, વક્ષ:સ્થળમાં લક્ષ્મીવાળો અને ગરુડ પર આરૂઢ થયેલો આ હું પોતે જ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છું. હું ત્રૈલોક્યને બાળી નાખવામાં સમર્થ છું. મારી સામે કયો શત્રુ આવી શકે એમ છે? જેમ પ્રચંડ પ્રલયકાળના અગ્નિની સામે પતંગિયું આવે તો તે મરણ પામવાને માટે જ આવે તેમ મારી સામે કોઈ શત્રુ આવે તો તે મરણ પામવાને માટે જ આવે. જેમ મંદ પ્રભાઓ ચક્ષુને રોકી શકે નહિ, તેમ મારી આગળ ઊભેલા આ દેવતાઓ અને દૈત્યો મારા તેજના પ્રસારને રોકી શકતા નથી. હું સર્વ લોકોનો ઈશ્વર સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છું. આ બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, અગ્નિ તથા રુદ્ર આદિ દેવતાઓ ઘણાં મુખોમાંથી નીકળતાં અનંત વચનોથી મારી સ્તુતિ કરે છે. અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા ઐશ્વર્યવાળો હું સાક્ષાત્ વિષ્ણુરૂપ થયો છું. હું મારા વાસ્તવિક સ્વભાવથી તો સુખ—દુ:ખ આદિ સઘળાં દ્વંદ્વોથી રહિત છું. આ જે મારું વિષ્ણુસ્વરૂપ છે તેને હું પ્રણામ કરું છું. તેના ઉદરની અંદર સઘળું બ્રહ્માંડ રહ્યું છે. બળાત્કારથી તે સઘળાં દુષ્ટ પ્રાણીઓને તોડી નાખનારું છે. વાદળાં, પર્વતો, ખડ તથા વન આદિ સઘળા પદાર્થોમાં તે વ્યાપક થઈને રહે છે અને તે સઘળા પ્રકારના ભયોને મટાડનારું છે. ૧—૬૬

त्रिभुवनभवनोदरैकमूर्ति प्रसभविभिन्नसम-स्तदुष्टसत्त्वम् । घनगिरितृणकाननांतरस्थं सकल-भयापहरं वपुः प्रणौमि ॥ ६६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'પ્રહ્લાદનારાયણીભાવ' નામનો સર્ગ ૩૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો*

પ્રહ્લાદે કરેલી વિષ્ણુપૂજા અને તેથી દેવોને થયેલું આશ્ચર્ય

वसिष्ठ उवाच

प्रह्लाद इति सञ्चिन्त्य कृत्वा नारायणीं तनुम् ॥
पुनः सञ्चिन्तयामास पूजार्थमसुरद्विषः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ પ્રમાણે

* આ બત્રીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદે કરેલી વિષ્ણુની માનસિક પૂજા, તે પછી દૈત્યોની સાથે કરેલી બાહ્ય પૂજા અને તે પછી એ વાત સાંભળીને દેવતાઓએ નારાયણને કરેલો પ્રશ્ન કહેવામાં આવશે.

પ્રહ્લાદે પોતાના શરીરને ભાવનાથી નારાયણરૂપ કર્યું અને પછી તે નારાયણનું પૂજન કરવાને માટે તેણે નીચે પ્રમાણે ચિંતવન કર્યું : 'આ મેં કલ્પેલું વિષ્ણુનું જે રૂપ છે તેથી જુદું કોઈ સમષ્ટિરૂપ કે વ્યષ્ટિરૂપ નહિ; પણ મેં હુંરૂપ જ કલ્પેલું જે વિષ્ણુનું સ્વરૂપ છે, તેનું હું હૃદયમાંથી પ્રાણવાયુના પ્રવાહને માર્ગે બહાર આવાહન કરું છું અને પૂજાની સમાપ્તિ પર્યંત એ વિષ્ણુ જાણે બહાર બિરાજ્યા હોય એમ કલ્પના કરી લઉં છું. એ ગરુડ ઉપર બિરાજેલા છે, ક્રિયાશકિત, જ્ઞાનશકિત, ઇચ્છાશકિત અને અનુગ્રહશકિત એ ચાર શકિતઓથી સંપન્ન છે: શંખ, ચક્ર, ગદા તથા કમળને ધારણ કરનારા છે; શ્યામ શરીરવાળા છે અને ચાર ભુજાઓવાળા છે. એ ચંદ્ર તથા સૂર્યરૂપી બે નેત્રોવાળા છે; વક્ષઃસ્થળમાં લક્ષ્મીને ધારણ કરનારા છે. સુશોભિત 'નંદક' નામના ખડ્ગથી ભકતજનોને આનંદ આપનારા છે. વિશાળ નેત્રોવાળા છે. 'શાર્ઙ્ગ' નામના ધનુષને ધારણ કરનારા છે અને મહાકાંતિમાન છે. પ્રથમ હું સઘળી સામગ્રીઓથી રમણીયતાવાળી માનસિક પૂજાથી એ વિષ્ણુનું એમના પરિવારે સહિત શીઘ્ર પૂજન કરીશ. તે પછી ફરીવાર બહારના વૈભવોથી ભરપૂર એવાં ઘણાં રત્નોવાળી બાહ્ય પૂજાથી એ મોટા દેવ(વિષ્ણુ)નું પૂજન કરીશ.'

હે રામ! એ પ્રમાણે ચિંતવન કરી પ્રહ્લાદ ઘણી સામગ્રીઓથી ભરપૂર કરેલી માનસિક પૂજાથી લક્ષ્મીપતિ ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન કરવા લાગ્યો. તેણે મનથી જ રત્નોના સમૂહોથી જડેલાં પાત્રો વડે અભિષેક કર્યો, ચંદન આદિનાં લેપનો કર્યાં, ધૂપો કર્યા, દીવાઓ કર્યા અને અનેક વૈભવોવાળા વિચિત્ર અલંકારો ધરાવ્યા. તેણે 'મંદાર' નામનાં કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોની માળાઓ ધરાવી અને સુવર્ણનાં કમળોનો સમૂહ સમર્પણ કર્યો. તેણે કલ્પવૃક્ષોની લતાઓના ગુચ્છોથી અને રત્નમય ગુચ્છોનાં મંડળોથી તેમનું પૂજન કર્યું. દિવ્ય વૃક્ષોનાં પલ્લવોથી, અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોની માળાઓથી, પીળાં કાંટાસરિયાનાં પુષ્પોથી, બોરસલીનાં પુષ્પોથી, મોગરાનાં પુષ્પોથી, ચંપકનાં પુષ્પોથી અને નીલકમળોથી તેણે તેમની પૂજા કરી. તેણે રાતાં 'સૌગંધિક' નામનાં કમળોથી, રાતે પ્રફુલ્લિત થનારાં 'કુમુદ' નામનાં કમળોથી, કાસડાનાં પુષ્પોથી, ખજૂરીનાં ફળોથી, આંબાના મોરથી, કેસૂડાંઓથી, આસોપાલવનાં પુષ્પોથી, ધોળા ધંતુરાનાં પુષ્પોથી, કરણનાં પુષ્પોથી, બીલીપત્રોથી અને કિરાતકનાં પુષ્પોથી પૂજન કર્યું. કદંબનાં પુષ્પોથી, નાની બોરસલીનાં પુષ્પોથી, લીમડાનાં પુષ્પોથી, નગોડનાં પુષ્પોથી, જૂઈનાં પુષ્પોથી અને કઠનાં પુષ્પોથી તેણે તેમની પૂજા કરી. તેણે ગૂગળનાં પલ્લવોથી, ભોરીંગણીનાં પુષ્પોથી, ઘઉંલાનાં પુષ્પોથી, રાતી કરેણનાં પુષ્પોથી, ધાતુઓથી રંગેલાં પુન્નાગનાં પુષ્પોથી, આંબાઓથી, જંગલી આંબાઓથી, ગોરોચનથી, હરડેનાં પુષ્પોથી અને બહેડાંનાં પુષ્પોથી પૂજન કર્યું. સાલિયા તાડ તથા તમાલનાં પલ્લવોથી, પુષ્પોથી તથા લતાઓથી, કોમળ કળીઓના સમૂહોથી અને કેસરથી રંગેલા આંબાના મોરોથી તેણે તેમની પૂજા કરી. તેણે કેવડાનાં પુષ્પોથી, સો પાંખડીઓવાળાં કમળોથી, એલચીઓની મંજરીઓથી, ઘણી સુંદરતાવાળા સઘળા નૈવેદ્યાદિક ઉપચારોથી અને પોતાના શરીરનાં અર્પણોથી તેમનું પૂજન કર્યું. આમ જગતમાં જેટલા જેટલા પ્રસિદ્ધ વૈભવો છે, તે સઘળા વૈભવો વડે અને પરમ ભકિતપૂર્વક પ્રહ્લાદે પોતાના અંતઃપુરમાં પોતાના સ્વામી ભગવાન વિષ્ણુનું માનસિક પૂજન કર્યું. માનસિક પૂજન પછી તે દાનવરાજ પ્રહ્લાદે તે જ અંતઃપુરમાં રહેલા દેવાલયમાં, બહારના પ્રત્યક્ષ ચંદન પુષ્પાદિક ઉપહારોથી સંપન્ન કરેલી બાહ્ય પૂજાથી જનાર્દનનું પૂજન કરવાનો આરંભ કર્યો. જે ક્રમથી તેણે માનસિક પૂજન કર્યું હતું તે જ ક્રમથી બહારના પદાર્થોથી પણ વારંવાર વિષ્ણુનું પૂજન કરીને પ્રહ્લાદ બહુ પ્રસન્ન થયો. પછી પ્રહ્લાદે ત્યારથી માંડી પૂર્ણ ભકિતપૂર્વક નિત્ય તે

પ્રમાણે જ વિષ્ણુનું પૂજન કરવા માંડ્યું. પ્રહ્લાદની એ પદ્ધતિ જોઈને તે નગરમાં બીજાં સઘળા દૈત્યો પણ ઉત્તમ વૈષ્ણવો થયા. રાજા સદાચારથી વર્તે તો સઘળી પ્રજા પણ સદાચારથી વર્તે એ સ્વાભાવિક જ છે. હે રામ! 'સઘળા દૈત્યો વિષ્ણુના દ્વેષને ત્યજી દઈને વિષ્ણુના ભક્ત થયા છે' એ વાત અંતરિક્ષમાં પહોંચી અને સ્વર્ગલોકમાં પણ પહોંચી ગઈ. હે રામ! મરુદ્ગણો સહિત ઈન્દ્ર આદિ દેવો એ વાતથી વિસ્મય પામ્યા કે 'દૈત્યોએ તે વળી વિષ્ણુની ભક્તિ કેમ સ્વીકારી હશે?' આમ વિસ્મયથી આકુળ થયેલા તે દેવો સ્વર્ગલોકમાંથી નીકળ્યા અને ક્ષીરસાગરમાં શેષનાગના શરીર પર બિરાજેલા તે સમરવિજયી શ્રીવિષ્ણુ પાસે ગયા. ત્યાં જઈને તેમણે વિષ્ણુને દૈત્યોનું સઘળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું અને પછી એમને નીચે પ્રમાણે અપૂર્વ વિસ્મયની વાત પૂછી.

દેવતાઓ બોલ્યા: હે ભગવન્! દૈત્યો તો સર્વદા આપના દ્વેષી જ હતા. તેઓ હમણાં આપના અત્યંત ભક્ત થઈ ગયા છે, એ શું? આ તો આપની માયા હોય એમ જણાય છે. અત્યંત દુરાચારવાળા અને ધર્મના દૃઢ માર્ગોને પણ તોડી નાખનારા દૈત્યો ક્યાં અને છેલ્લા ઉત્તમ જન્મોમાં જ મળે એવી જનાર્દનની ભક્તિ ક્યાં! હે ભગવન્! 'પામર પુરુષ ગુણવાન થયો' એ વાત ઉત્પાતરૂપે સમય વિના થયેલી પુષ્પોની પંક્તિની પેઠે સુખદાયી પણ થાય છે અને દુઃખદાયી પણ થાય છે. જ્યાં જે યોગ્ય ન હોય ત્યાં તે શોભતું નથી; જેમ કે કાચના સમૂહની મધ્યમાં મહામૂલ્યવાન મણિ શોભે નહિ. જે જે જીવ જે જે પંક્તિનો હોય તે તે જીવ તે તે પંક્તિમાં જ શોભે. જોકે કૂતરાં અને બકરાં સમાન કદનાં હોય છે, તોપણ બકરાંઓની પંક્તિમાં કૂતરો શોભે જ નહિ. અનુચિત છતાં પરસ્પર સંબંધ પામેલી વસ્તુઓને જોવાથી જેવું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેવું દુઃખ શરીરમાં વજ્ર જેવી તીખી સોયો ભોંકાવાથી પણ થતું નથી. જે પદાર્થ જ્યાં યોગ્યતાથી રહેવો ઘટતો હોય તે પદાર્થ ત્યાં જ શોભે અને ત્યાં જ તે નિંદાને પાત્ર થાય નહિ. કમળ તો જળમાં જ શોભે પણ જમીન પર શોભે નહિ. જો કમળ સ્થળમાં ઊગે તો તે નિંદાને પાત્ર જ થાય. અધમ—પામરની રીતભાતવાળો સર્વદા નીચ કાર્યોમાં રુચિ રાખનારો અને હીન જાતિવાળો તુચ્છ દાનવ ક્યાં અને આપની ભક્તિ ક્યાં! દાનવનું અને આપની ભક્તિનું પરસ્પર ચોકઠું બેસે જ કેવી રીતે? હે પ્રભુ! જેમ 'કઠિન તથા તપેલી ખારી ધરતીમાં કમલિની ઊગી છે' એ વાત અયોગ્ય ઘટનાવાળી હોવાને લીધે સાંભળનારાઓને સુખ આપતી નથી તેમ 'દૈત્ય વિષ્ણુનો ભક્ત થયો છે' એ વાત પણ અમને સુખ આપતી નથી. ૧—૩૩

कमलिनी परुषोषरभूगता सुखयतीह यथा न दुराश्रया। दितिसुतोऽपि हि माधवभक्तिमानिति कथा न तथेश सुखाय नः ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'વિબુધવાક્ય' નામનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ મો×

પ્રહ્લાદે વિષ્ણુભગવાનની સ્તુતિ કરી

वसिष्ठ उवाच

गर्जन्तमतिसंरब्धं सुरलोकमथारिहा ।
उवाच माधवो वाक्यं शिखिवृंदमिवांबुदः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પછી હે રામ! જેમ અત્યંત વેગથી ટહુકાર કરતા મયૂરોના સમૂહને મેઘ (વર્ષા દ્વારા) પ્રત્યુત્તર આપે, તે અત્યંત કોપથી બૂમો પાડીને પૂછતા દેવતાઓના તે સમૂહને શ્રીવિષ્ણુએ નીચે પ્રમાણે (સાંત્વનાયુક્ત) પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

ભગવાન બોલ્યા: હે દેવતાઓ! પ્રહ્લાદ

× આ તેત્રીસમા સર્ગમાં ભગવદ્ભક્તિને લીધે પ્રહ્લાદને વિવેક આદિ ગુણોનો ઉદય થયાની અને ભગવાનને પ્રસન્ન થયેલા જોઈ પ્રહ્લાદે તેમની સ્તુતિ કર્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

ભક્તિવાળો થયો છે એ વિષયમાં તમે ખેદ પામો નહિ; કેમ તે અરિદમન પ્રહ્લાદ મોક્ષને જ યોગ્ય છે અને તેનો આ છેલ્લો જ જન્મ છે. જેમ બળી ગયેલું બીજ ફરી અંકુરરૂપ સ્થિતિને ધારણ કરતું જ નથી. તેમ એ પ્રહ્લાદ હવે પછી ગર્ભવાસમાં જવાનો જ નથી. સદ્ગુણોવાળો પુરુષ સદ્ગુણોથી રહિત થઈ જાય તો એ અનર્થની વાત કહેવાય છે; પણ દુર્ગુણોવાળો પુરુષ સદ્ગુણોવાળો થાય, તો એ વાત ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે. હે દેવો! તમે પોતપોતાનાં વિચિત્ર સ્થાનોમાં જાઓ. પ્રહ્લાદમાં જે ગુણવાનપણું થયું છે, તેથી તમને દુઃખ થવાનું નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેમ જળાશયના કિનારે ઉત્પન્ન થયેલા તમાલનો નીલગુચ્છ જલાશયના તરંગોમાં અંતર્ધાન થઈ જાય છે તેમ વિષ્ણુ ભગવાન દેવતાઓને આટલાં વચન કહીને ક્ષીરસાગરના તરંગોમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા. જેમ મંદરાચળે ઉછાળેલા ક્ષીરસમુદ્રમાંથી ઊડીને જળકણો પાછા ક્ષીરસાગરમાં જાય તેમ વિષ્ણુને પૂછવાની ઈચ્છાથી સ્વર્ગમાંથી સમુદ્રમાં ગયેલા દેવતાઓ વિષ્ણુનું પૂજન કરીને પાછા સ્વર્ગમાં ગયા. ત્યાર પછી દેવતાઓ પ્રહ્લાદના સ્નેહી-મિત્રો થઈ ગયા; કેમ કે મોટા પુરુષોને જેના ઉપર વિશ્વાસ હોય, તેના ઉપર બાળકોનું મન પણ વિશ્વાસ રાખે એ સ્વાભાવિક જ છે. અત્યંત ભક્તિવાળો પ્રહ્લાદ તો એ જ રીતે મનથી, ક્રિયાથી તથા વચનથી દેવાધિદેવ શ્રીવિષ્ણુનું પૂજન કરવામાં જ તત્પર રહેવા લાગ્યો. પૂજનમાં તત્પર રહેનારા એ પ્રહ્લાદના વિવેક, સંતોષ, વૈરાગ્ય અને વૈભવ આદિ સદ્ગુણો કાળે કરીને વૃદ્ધિ પામ્યા. માણસ જેમ સુકાયેલા ઝાડને જોઈને રાજી થાય નહિ, તેમ એ પ્રહ્લાદ ભોગોના સમૂહને જોઈને રાજી થતો નહોતો. જેમ મૃગ માણસોની ભીડવાળી ભૂમિઓમાં રુચિ રાખે નહિ, તેમ એ પ્રહ્લાદ સ્ત્રીઓમાં રુચિ રાખતો નહોતો. એ પ્રહ્લાદને લોકચર્ચામાં જરા પણ રુચિ રહી નહિ. તેને કેવળ શાસ્ત્રાર્થના કથનમાં જ રુચિ ઉત્પન્ન થઈ. જેમ કમલિની સ્થળમાં રુચિ કરે નહિ, તેમ પ્રહ્લાદ ઉત્સવ આદિના કૌતુકમાં રુચિ કરતો નહોતો. જેમ વીંધ્યા વિનાનું નિર્મળ મોતી બીજા મોતીઓની સાથે પરોવી શકાય નહિ, તેમ પ્રહ્લાદનું ચિત્ત ભોગોરૂપી રોગોના સંબંધમાં પરોવાયેલું નહોતું. ભોગાદિની કલ્પના-ઓથી રહિત થયેલું પણ બ્રહ્મવિદ્યારૂપી વિશ્રાંતિ-માં નહિ પહોંચેલું પ્રહ્લાદનું ચિત્ત, વચમાં રહેવાને લીધે જાણે હીંડોળામાં હીંચકતું હોય એવી સ્થિતિમાં રહ્યું હતું. ક્ષીરસમુદ્રરૂપી મંદિરમાં રહેલા ભગવાન વિષ્ણુ પોતાની સર્વ-વ્યાપક અને શુદ્ધ સત્ત્વાત્મક જ્ઞાનશક્તિથી પ્રહ્લાદની એ સ્થિતિને જાણતા હતા. પછી ભક્ત લોકોને આનંદ આપનારા શ્રીવિષ્ણુ પાતાળના માર્ગમાંથી પ્રહ્લાદના પૂજન કરવાના દેવાલયમાં પ્રહ્લાદના આવ્યા પહેલાં જ પધાર્યા. દૈત્યોના મોટા રાજા પ્રહ્લાદે કમળ સમાન નેત્રોવાળા એ વિષ્ણુ ભગવાનને પધારેલા જાણીને, બમણા ઉપચારોથી સમૃદ્ધ કરેલી પૂજા વડે પ્રેમપૂર્વક તેમનું પૂજન કર્યું. પૂજાના ઘરમાં પધારીને પ્રત્યક્ષ રીતે બિરાજેલા એ વિષ્ણુ ભગવાનને જોઈને પ્રહ્લાદ અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને ભક્તિભરી વાણીથી નીચે પ્રમાણે તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો.

પ્રહ્લાદ બોલ્યો : આપ ત્રૈલોક્યની સ્થિતિ-ના સુંદર ભંડારરૂપ છો, સઘળા દોષોને હરનાર છો, સ્વયંપ્રકાશ છો, અનાથના નાથ છો, શરણા-ગતનું અત્યંત રક્ષણ કરનારા છો, સઘળી શક્તિ-ઓથી સંપન્ન છો, દુઃખોને ટાળનારા છો, અજ-ન્મા છો, સર્વદા સ્વરૂપમાં જ રહેલા છો અને સર્વ લોકોના ઈશ્વર છો: હું આપને શરણે આવું છું. આપ 'કુવલય' નામના કમળ જેવા તથા નીલમણિ જેવા શ્યામ છો; શરદઋતુથી નિર્મળ થયેલા આકાશના ગર્ભ જેવા શ્યામ છો; ભ્રમરોની, અંધકારની તથા કાજળની કાંતિ જેવા કાંતિ-વાળા છો અને કમળને, ચક્રને તથા ગદાને ધારણ કરનારા છો, હું આપને શરણે આવું છું. આપ નિર્મળ છો. ભ્રમરના સમૂહ જેવા શ્યામ તથા

સુકોમળ અંગોવાળા છો, ધોળી પાંખડીઓવાળા કમળની કળી જેવા શંખને ધારણ કરનારા છો. નાભિકમળમાં વેદરૂપી ગુંજારવ કરનારા બ્રહ્મારૂપી ભ્રમરને ધરનારા છો અને ભક્તજનોનાં હૃદય-કમળોની પાંખડીઓમાં રહેનારા છો. હું આપને શરણે આવું છું. આપ શરદ ઋતુનું આકાશ છો. તે ધોળા નખોના સમૂહરૂપી તારાઓથી સંયુક્ત છે, મંદ હાસ્યથી શ્વેત લાગતા મુખરૂપી પૂર્ણ-ચંદ્રના બિંબવાળું છે અને હૃદયમાં રહેતા કૌસ્તુભમણિના કિરણોના સમૂહરૂપી મંદાકિની-(આકાશગંગા)વાળું છે. હું આપને શરણે આવું છું. સર્જાયેલી સઘળી ગાઢ સૃષ્ટિ પણ આપનામાં મુક્તપણે જ રહે છે. આપ કદી પણ જન્મતા નથી અને કદી પણ વૃદ્ધિ પામતા નથી. આપ સર્વવ્યાપક છો, અનંત છો અને ઉત્તમ ગુણોથી આપ અનાદિ શરીરવાળા સુશોભિત છો અને પ્રલયકાળમાં વડના પાંદડામાં શયન કરનારા બાલ-મુકુંદ છો, હું આપને શરણે આવું છું. નવા પ્રફુલ્લિત થયેલા નાભિકમળના પરાગોથી પીળા શરીરવાળા, લક્ષ્મીના પ્રકાશતા શરીરથી શણગારેલા વક્ષઃસ્થળવાળા, સાયંકાળ જેવા, રાતા કેસરી ચંદનના લેપવાળા અને સુવર્ણ જેવાં પીળાં વસ્ત્રોથી શોભી રહેલા આપ પ્રભુને હું શરણે આવું છું. દૈત્યોરૂપી કમલિનીઓને આપ હિમપાતરૂપ છો, દેવતાઓરૂપી કમલિનીઓને આપ સર્વદા ઉદય પામેલા સૂર્યબિંબરૂપ છો, બ્રહ્માને રહેવાની કમલિનીના તળાવરૂપ છો અને હૃદયરૂપી કમલિની-માં બિરાજનારા પ્રભુ છો. હું આપને શરણે આવું છું. આપ ત્રૈલોક્યરૂપી કમલિનીના ધોળા કમળ જેવા પૂર્ણચંદ્રની જેમ શીતળ છો. આપ અંધકાર સમાન મોહને મટાડવામાં મોટા દીવા સમાન છો. આપ નિત્યસ્વયંપ્રકાશ છો, જડતાથી રહિત છો, જીવોના મૂળતત્ત્વરૂપ છો અને જગતની સઘળી પીડાઓને હરનારા પ્રભુ છો. હું આપને શરણે આવું છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આમ હે રામ! દૈત્યોનો વિનાશ કરનારા લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ વક્ષઃસ્થળ-વાળા અને 'કુવલય' નામના કમળની પાંખડી-ના જેવી શ્યામતાવાળા તે વિષ્ણુનું પ્રહ્લાદે ઘણા ઘણા ગુણોવાળી વાણીઓથી પૂજન કર્યું. એટલે જેમ રાજી થતા મયૂરને મેઘ પ્રત્યુત્તર આપે છે, તેમ રાજી થતા એ અસુરેશ પ્રહ્લાદને ભગવાન વિષ્ણુએ નીચે પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

इति गुणबहुलाभिर्वाग्भिरभ्यर्चितोऽसौ हरि रसुरविनाशः श्रीनिषण्णांसदेशः । जलद इव मयूरं प्रीतिमान्प्रोयमाणं कुवलयदलनीलः प्रत्यु-वाचासुरेन्द्रम् ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો
'નારાયણગમન' નામનો સર્ગ ૩૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો*

પ્રહ્લાદે પોતાનું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ જોયું

श्रीभगवानुवाच

वरं गुणनिधे दैत्यकुलचूडामहामणे ।
गृहाणाभिमतं भूयो जन्मदुःखोपशान्तये ॥ १ ॥

ભગવાન બોલ્યા : હે ગુણોના ભંડારરૂપ! હે દૈત્યકુળના મોટા શિરોમણિરૂપ! તું મારી પાસેથી જોઈતું વરદાન માગી લે એટલે ફરી જન્મો થવાનું દુઃખ શાંત જ થઈ જાય.

પ્રહ્લાદ બોલ્યા : હે સઘળા સંકલ્પોના ફળોને આપનારા! હે સઘળા લોકોના અંતર્યામી પ્રભુ! આપના ધારવામાં જે વરદાન સઘળી દીનતાઓનું નિવારણ કરનારું હોય તે જ વર-દાન આપ મને આપો.

ભગવાન બોલ્યા : હે નિર્દોષ પ્રહ્લાદ! બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારરૂપ વિશ્રાંતિ મળવા સુધીનો વિચાર કરવાથી જ અનર્થોની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય છે અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે તેનો વિચાર તને પ્રાપ્ત થાઓ.

* આ ચોત્રીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદે વિષ્ણુના વરદાનથી સદ્વિચારને પ્રાપ્ત થઈ, અનાત્મવર્ગનો નિરાસ કરીને પોતાનું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ જોયું, એ કથા કહે-વામાં આવશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેમ સમુદ્રનો તરંગ ઘુઘવાટ કરીને પાછો અંદર સમાઈ જાય છે તેમ વિષ્ણુ ભગવાન પ્રહ્લાદને એટલાં વચન કહીને પાછા અંતર્ધાન થઈ ગયા. આમ વિષ્ણુદેવ અંતર્ધાન થઈ ગયા પછી પ્રહલાદે પૂજામાં મણિઓથી તથા રત્નોથી શણગારેલી છેલ્લી પુષ્પાંજલિ આપી. પછી પ્રેમથી ઉત્તમ આસન પર પદ્માસન વાળીને પ્રહ્લાદે સ્તોત્રનો પાઠ કરવાના સમયમાં ચિત્તથી આ પ્રમાણે ચિંતવન કર્યું : 'સંસારનું નિવારણ કરનારા વિષ્ણુ ભગવાને મને કહ્યું કે, 'તું વિચારવાળો જ થા.' એટલા માટે હવે હું મનમાં આત્માનો વિચાર કરું. હું જે આ સંસારરૂપી આડંબરમાં બોલું છું, ચાલું છું, ઊભો રહું છું અને પ્રયત્નથી વિષયોનો ઉપભોગ કરું છું તે હું પોતે કોણ છું? આ જગત જે વૃક્ષોથી, તૃણોથી તથા પર્વતોથી યુક્ત છે તે તો હું નથી; જે જગતરૂપ વસ્તુ અત્યંત બાહ્ય છે તે તો હું નથી; જે જગતરૂપ વસ્તુ અત્યંત બાહ્ય છે, તે રૂપ તો હું કેમ જ હોઉં? આ દેહ તો ખોટો જ ઉદય પામેલો છે; બોલવાને પણ સમર્થ નથી. પ્રાણવાયુની પ્રેરણાથી જ થોડોક કાળ સુધી ચાલનારો છે; અલ્પકાળમાં જ પાછો નષ્ટ થનાર છે અને જડ છે. હું તે પણ નથી. શબ્દ કે જે કાનની જડતાવાળી પૂતળીથી જ 'આ ઊંચો છે, નીચો છે, પદરૂપ છે અને વાક્યરૂપ છે' ઈત્યાદિ ભેદો પાડીને કલ્પી લેવામાં આવે છે ક્ષણમાત્રમાં ક્ષય પામનાર છે, ક્ષય પામનાર હોવાને લીધે શૂન્ય આકારવાળો છે. આકાશથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જડ છે તે પણ હું નથી. સ્પર્શ કે જે ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ થનારી ત્વચાથી જ પમાય છે. સમય પર નથી પણ પમાતો અને ચૈતન્યની સિદ્ધિથી જ સિદ્ધ થાય એવો છે તથા જડ છે તે પણ હું નથી. રસ જે ચપળ સત્તાવાળી અનિત્ય જીભથી જ સંબંધ ધરાવનારો છે, તુચ્છ છે, જીભની અણીથી તે કંઠ સુધી જ સ્વાદમાં આવે તેવો છે, અન્નાદિક પદાર્થોમાં રહેલો છે અને જડ છે, તે પણ હું નથી. રૂપ કે જે ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ થઈ જનારાં દ્રવ્ય અને ચક્ષુને જ અધીન છે, ક્ષય પામનાર છે, કેવળ દ્રષ્ટાના જ ઉપભોગને માટે હોવાથી ગૌણ છે અને જડ છે, તે પણ હું નથી. ગંધ કે જે પ્રકાશ વિનાની તથા ક્ષય પામનારી નાસિકાથી જ કલ્પાય છે. ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ થનાર છે. ક્ષણે ક્ષણે ફેરફાર પામનાર છે અને જડ છે, તે પણ હું નથી. તેવી જ રીતે કર્મેન્દ્રિયોનાં કર્મો, અહંકાર, મન, બુદ્ધિ કે ચિત્ત એમની ત્રિપુટીઓમાંનો પણ હું નથી; કારણ કે એ સઘળી ત્રિપુટીઓ જડ છે; હું તો મમતા વિનાનો, ચિંતન વિનાનો, શાંત, પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિભ્રમોથી રહિત અને જેમાં કાંઈ પણ સંકલ્પ નથી એવો શુદ્ધ ચેતન જ છું. હું તો દૃશ્યોથી રહિત કેવળ ચૈતન્ય જ છું. સર્વ દૃશ્યોનો પ્રકાશ આપનાર છું. બહાર તથા અંદર વ્યાપક છું, અંશોથી રહિત છું, નિર્મળ છું અને સત્તામાત્ર જ છું. ઘડાથી માંડીને સૂર્ય પર્યંત આ સઘળા પદાર્થો ઉત્તમ તેજવાળા આ ચૈતન્યરૂપ દીવાથી જ પ્રકાશિત થાય છે. હા! હવે આ સાચું અને સંપૂર્ણ સ્મરણ મને પ્રાપ્ત થયું. સર્વવ્યાપક, નિર્વિકલ્પ, ચૈતન્યરૂપ અને સર્વને સ્ફુરણ આપનારો આ હું આત્મા છું. જેમ અંદર રહેલા પ્રકાશરૂપ તેજથી અંગારાઓના કણોની પંક્તિઓ સ્ફુરે છે, તેમ આ સંસારમાં આ ચૈતન્યથી જ વિચિત્ર પ્રકારની ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ સ્ફુરે છે. જેમ વ્યાપ્ત થયેલા સૂર્યના તાપથી ઝાંઝવાનાં પાણી સ્ફુરે છે, તેમ સર્વવ્યાપક આ ચૈતન્યથી જ વિચિત્ર પ્રકારની ઈન્દ્રિયોની પંક્તિઓ સ્ફુરે છે. જેમ વસ્ત્રોનું શ્વેત આદિ રૂપો હોવાનું દીવાથી સિદ્ધ થાય છે, તેમ પૃથ્વી આદિ પદાર્થોનું પદાર્થપણું આ ચૈતન્યથી જ સિદ્ધ થાય છે. જેમ અરીસો સઘળી વસ્તુઓનાં પ્રતિબિંબોનું સ્થળ છે, તેમ આ આત્મા જ સઘળાં પ્રાણીઓના દેહ, ઈન્દ્રિય આદિ અનુભવોનું સ્થળ છે, આ એક નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યરૂપી દીવાના અનુગ્રહથી જ સૂર્ય ઉષ્ણ છે, ચંદ્ર શીતળ છે, પર્વત ઘનરૂપ છે

અને બળ દ્રવરૂપ છે. 'આકાશમાંથી વાયુ થયો, વાયુમાંથી તેજ થયું, તેજમાંથી જળ થયું અને જળમાંથી પૃથ્વી થઈ.' ઇત્યાદિ ક્રમથી અનુભવમાં આવેલા સઘળા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સંબંધી વ્યવસ્થાનું મુખ્ય કારણ એ વ્યાપક ચૈતન્ય જ છે; ચૈતન્યનું કારણ બીજું કોઈ પણ નથી. જેમ પૃથ્વી આદિનું તપ્તપણું, સૂર્યના તાપથી જ ઉદય પામે છે, તેમ ક્રમથી અનુભવમાં આવતા સઘળા પદાર્થોનું પદાર્થપણું આ આત્માથી જ ઉદય પામે છે. જેમ હિમથી જ શીતળપણું ઉત્પન્ન થયું છે, તેમ વાસ્તવિક રીતે નિરાકાર અને અવિદ્યાથી સઘળાં કારણોના કારણરૂપ આ આત્માથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર અને રુદ્ર આદિ આ જગતની સ્થિતિનાં કારણોરૂપ છે, પણ તેમનું પણ આદિ-કારણ આ ચૈતન્ય જ છે. ચૈતન્યનું કારણ બીજું કોઈ નથી. આ હું સાક્ષીથી પ્રકાશનાં દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય ઇત્યાદિ નામોથી રહિત છું અને નિત્ય સ્વયંપ્રકાશ છું. હું તેને જ પ્રણામ કરું છું. આત્માથી જુદી સત્તા વિનાના આ સઘળા પદાર્થો એ સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત નિર્વિકલ્પ ચિદાત્મામાં જ ઉત્પન્ન થયા કરે છે, રહે છે અને પાછા લીન થાય છે. આ ચૈતન્યરૂપ જે અંતરાત્મા છે; તે જે જે વસ્તુનો સંકલ્પ કરે છે, તે તે વસ્તુ જ સર્વત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. એ વસ્તુ સૂક્ષ્મરૂપથી કારણમાં રહેલી હોય, તોપણ આત્માના સંકલ્પ વિના પ્રકટ થાય નહિ. ચૈતન્ય જે વસ્તુને સ્ફુરણ તથા સત્તા આપીને સંકલ્પથી પ્રકટ કરે છે, તે જ વસ્તુ વ્યવહારના વિષયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ચૈતન્ય જે વસ્તુને સ્ફુરણ તથા સત્તા આપીને સંકલ્પથી પ્રકટ કરતું નથી, તે વસ્તુ કદાચ હોય તોપણ નષ્ટ જ છે. આ ઘટપટ આદિ વિકારોવાળી જગત સંબંધી અનેક પ્રકારની પદાર્થોની પંક્તિઓ આ ચિદાકાશરૂપી મોટા અરીસામાં સંકલ્પથી જ જોવામાં આવે છે. સંકલ્પ વૃદ્ધિ પામે, તો એ વસ્તુઓ વૃદ્ધિ પામે છે અને સંકલ્પ ક્ષય પામે, તો એ વસ્તુઓ ક્ષય પામે છે. જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ અનિર્વચનીય છે, તેમ આત્મામાં રહેલું આ કાર્ય—કારણરૂપ જગત પણ અનિર્વચનીય છે. આ ચૈતન્ય જોકે સઘળાં પ્રાણીઓને અદૃશ્ય છે, તોપણ જેમનું ચિત્ત ગલિત થયું હોય છે, તેમને તે દૃશ્ય છે. મહાત્મા પુરુષો જ આ અતિ નિર્મળ પરમ ચિદાકાશને જુએ છે. વ્યવહારોરૂપી ભ્રમરોવાળી અનેક દૃશ્યોરૂપી આ સુંદર મંજરી આ આત્મારૂપી વૃક્ષમાંથી ઉદય પામે છે. જેમ વિચિત્ર પ્રકારનાં વૃક્ષ તથા જાળાંવાળી વનોની પંક્તિ પર્વતમાંથી ઉદય પામે છે, તેમ આ સંસારરૂપી ચપળ રચના આ ચૈતન્યમાંથી જ ઉદય પામે છે. બ્રહ્માંડમાં રહેનારા બ્રહ્માથી માંડીને તે તૃણ પર્યંતના પદાર્થમાં જે સત્તા અને સ્ફુરણ છે, તે આત્મામાં જ છે; માટે સર્વમાં આ એક જ ચિદાત્મા પ્રકાશે છે. આ હું એક જ છું, સર્વમાં વ્યાપક છું અને સઘળાં સ્થાવર-જંગમોની અંદર અનુભવરૂપે રહ્યો છું. હું જે ચૈતન્ય જ છું, તેનાં જ આ સંખ્યા આદિથી રહિત એવાં 'સ્થાવર-જંગમ' નામનાં ઘણાં ઘણાં શરીરો છે. મારાથી અન્ય કોઈ અનુભવ ઘટતો નથી, એથી આ હું એક જ સ્વયંપ્રકાશ અનુભવરૂપ છું. દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય આદિ સઘળી ત્રિપુટીઓ મારાથી જ પ્રકાશે છે; માટે સર્વનાં હસ્તોથી હું હજારો હસ્તોવાળો છું અને સર્વનાં નેત્રોથી હું હજારો નેત્રોવાળો છું. સર્વના હસ્તો એ જ મારા હસ્તો છે અને સર્વનાં નેત્રો એ જ મારાં નેત્રો છે. આ હું જ આકાશમાં સુંદર સૂર્યરૂપે વિહાર કરું છું અને હું જ આકાશમાં વાયુરૂપે વિહાર કરું છું. સર્વ અવયવોમાં શ્યામતાવાળા, શંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા અને સંપૂર્ણતાવાળાં સઘળાં સૌભાગ્યની પરાકાષ્ઠારૂપ આ વિષ્ણુસ્વરૂપે હું જ જગતમાં વ્યવહાર કરું છું. કમળરૂપી આસન પર બેસનારા, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહેનારા અને પરમ આનંદને પ્રાપ્ત થયેલા બ્રહ્મારૂપે હું એ જ વિષ્ણુની નાભિમાં ઉત્પન્ન થયેલો છું. હું જ ત્રિનેત્રમૂર્તિથી ગૌરીના મુખકમળને ચુંબન કરતો ભ્રમર છું.

જેમ કાચબો પોતાનાં અંગોને સમેટી લે છે, તેમ હું જ સૃષ્ટિના અંત સમયે આ જગતને સમેટી લઉં છું. જેમ તપસ્વી પૂર્વના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા (પોતાના) મઠને પાળે છે, તેમ હું જ મન્વંતરના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા આ ત્રૈલોકયના સઘળા રાજ્યને ઈન્દ્રરૂપે પાળું છું. સઘળા દેહોને ધારણ કરનારા હોવાને લીધે, સ્ત્રી પણ હું છું, પુરુષ પણ હું છું અને વૃદ્ધ પણ હું છું. હું જ સર્વ સ્વરૂપે થયેલો છું. જેમ કૂવો પોતાની ભૂમિમાંથી લતાને પ્રકટ કરે છે, તેમ રસરૂપે રહેલો હું જ પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યરૂપી ભૂમિમાંથી ખડ, લતાઓ અને જાળાંને પ્રકટ કરું છું. જેમ બાળક પોતાની રમતને માટે કાદવનું રમકડું બનાવે છે, તેમ મેં મારી લીલાને માટે આ જગતના આડંબરરૂપી રમકડું બનાવ્યું છે. આ સર્વ દૃશ્યોમાં હું જ વ્યાપક છું. મને પ્રાપ્ત થઈને દૃશ્યોની સત્તા અદૃશ્ય થઈ જાય છે. મેં પોતાના તત્ત્વને સમજીને છોડી દીધેલું આ જગત વ્યવહારમાં રહે છે તોપણ કાંઈ જ નથી. હુંરૂપી મોટા ચૈતન્યમય અરીસામાં જે જે પ્રતિબિંબિત થયું છે, તે સઘળું મારાથી જુદું છે જ નહિ. કાંઈ પણ મારાથી જુદું હોવાનો સંભવ જ નથી. હું જ પુષ્પોમાં સુગંધરૂપ છું અને પુષ્પોમાં તથા પાંદડાંઓમાં કાંતિરૂપ હું જ છું. કાંતિમાં જે રૂપ છે તે હું છું અને રૂપમાં પણ જે અનુભવ છે તે હું જ છું. આ સ્થાવર-જંગમ જગતરૂપ જે કાંઈ દૃશ્ય છે, તે સઘળાના અધિષ્ઠાનરૂપ અને સઘળા સંકલ્પોથી રહિત પરમચૈતન્યતત્ત્વ હું જ છું. જે પહેલી રસશકિત છે, તે જ જળના સમૂહરૂપ થાય છે. પછી જળના સમૂહરૂપ થયેલ એ જ શકિત વૃક્ષોમાં શાખાઓ આદિની ઉત્પત્તિના કારણરૂપે તથા ભીંતોમાં ખડ આદિની ઉત્પત્તિના કારણરૂપે ફેલાયેલી છે. તે જ પ્રમાણે હું સઘળા પદાર્થોમાં તે તે કાર્યોની ઉત્પત્તિના કારણરૂપે ફેલાયેલો છું. હું સર્વ પદાર્થોની અંદર ઉત્કૃષ્ટ સત્તારૂપે રહેલો છું અને પોતાના સંકલ્પથી શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને જુદા જુદા જીવોરૂપે દેખાવ આપું છું. જેમ દૂધની અંદર ઘી રહેલું છે અને જળની અંદર રસ રહેલો છે, તેમ સઘળા પદાર્થોની અંદર હું જ સત્તારૂપે અને સ્ફુરણરૂપે રહેલો છું. જેમ ખડ, કાષ્ઠ તથા ઢેફાં આદિ સઘળું પૃથ્વીમાં રહેલું છે, તેમ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળનું આ જડ જગત મારા સ્વરૂપમાં જ એક ભાગમાં રહેલું છે. સઘળી દિશાઓના અવકાશોમાં ભરપૂર રહેલો, જરા પણ સંકોચરૂપી વિભ્રમથી રહિત, સર્વમાં રહેલો અને સર્વનો કર્તા હું જ વ્યષ્ટિરૂપે તથા સમષ્ટિરૂપે રહેલો છું. અહો! શસ્ત્રોથી દેવોનો નાશ કર્યા વિના જ અને ઈન્દ્રને બાંધી લીધા વિના જ, આ જગતનું અપૂર્વ અને વિસ્તીર્ણ રાજ્ય વગરમાગ્યે મને મળી ચૂકયું. અહો! હું અત્યંત વિશાળ સ્વરૂપવાળો છું. જેમ કલ્પના અંતે પવને ચલાયમાન કરેલો પ્રલયસાગર પોતાનામાં સમાય નહિ, તેમ હું પણ પોતાથી પોતામાં સમાતો નથી. જેમ ક્ષીરસાગરમાં ફરનારો અલ્પ ગતિવાળો સર્પ ક્ષીરસાગરના અંતને પામે નહિ, તેમ સ્વસ્થ અને અંદર પોતાની મેળે જ નિરતિશય આનંદરૂપે અનુભવમાં આવેલા મારા સ્વરૂપમાં રહેલો હું મારા સ્વરૂપના અંતને પામતો નથી. આ મારા સ્વરૂપમાં કલ્પાયેલી બ્રહ્માંડરૂપી ગુફા તો બહુ જ નાની અને સાંકડી છે; કારણ કે જેમ હાથી બીલામાં સમાય નહિ, તેમ મારું વિસ્તીર્ણ સ્વરૂપ આ બ્રહ્માંડમાં સમાતું નથી. મારું રૂપ બ્રહ્મલોકથી પેલી પાર અને બ્રહ્મલોકની પણ ઉપર રહેલાં સઘળાં તત્ત્વોની પણ પેલી પાર આગળ વધતું જાય છે, તે હજી સુધી પાછું વળતું નથી. (વાસ્તવિક વિસ્તારની જ આ આગળ વધતા જવારૂપે કલ્પના છે એમ સમજવું.) આટલા કાળ સુધી 'આ દેહાદિ હું છું.' એવી ખોટી કલ્પના મને કયાંથી થઈ હતી! હું કે જે છેડા વિનાના આકારવાળો છું, તેનું એ કલ્પનાથી તો સ્વલ્પપણું થઈ ગયું હતું. 'આ તું છે' અને 'આ હું છું' એ તો ખોટી ભ્રાંતિ જ છે. દેહ કોણ છે? અદેહ કોણ? મૂઓ

કોણ છે? અને જીવતો પણ કોણ છે? કશું નથી. જો દેહ તથા પ્રાણ સિદ્ધ થાય, તો જ એ સઘળું સંભવિત છે; પણ દેહ તથા પ્રાણ પોતે મુદ્દલ સિદ્ધ જ થતા નથી. બિચારા મારા બાપ—દાદાઓ ક્ષુદ્ર બુદ્ધિવાળા જ હતા, કે જેઓ આ બ્રહ્મવિદ્યારૂપી ચક્રવર્તીપણાને ત્યજીને સંસારની ભૂમિકાઓમાં જ રમ્યા હતા. બ્રહ્મપણાથી ઉન્નતિ પામેલો અને ભરપૂરપણાવાળો આ મોટો વિચાર ક્યાં અને ભયંકર આશાઓને લીધે સર્પો જેવા ભયંકર રાજ્યના વૈભવો ક્યાં! અનંત આનંદનો ઉપભોગ આપનારો અને પરમ ઉપશમથી શોભનારો આ શુદ્ધ ચૈતન્યમય વિચાર સઘળા વિચારોથી ઉત્કૃષ્ટ છે. હું સઘળા પદાર્થોની અંદર સત્તારૂપે રહેલો છું, દૃશ્યોથી રહિત ચૈતન્યરૂપ છું અને સઘળા જીવોના સ્વરૂપભૂત છું માટે હું મને જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. જેમ ખાધેલા અન્નને પચાવી દેવામાં આવે, તેમ જેણે સંસારને પચાવી દીધો છે તેવો હું જન્મરહિત થયો છું, સઘળા અનર્થોની વૃત્તિનિવૃત્તિને પ્રાપ્ત થયો છું; જે પામવાનું છે તેને પામી ચૂક્યો છું; જીવતને સફળ કરી ચૂક્યો છું, મહાત્મા થયો છું અને સર્વથી ઉત્તમ થયો છું. આ બોધરૂપી અવિચળ અને ઉત્તમ સામ્રાજ્યને (સર્વ બ્રહ્માંડોના અધિપતિપણાને) ત્યજીને હું હવે રમણીયતા વિનાની અને મહાદુઃખરૂપી રાજ્યની વિભૂતિઓમાં રમીશ નહિ. મારો પિતા કે જે પોતાના આત્માને નહિ સમજેલો હોવાને લીધે લાકડાં, જળ કે પથ્થરના બનાવેલા કિલ્લાઓનો આશ્રય લઈને પૃથ્વીમાં તળ સ્વામીપણાના અભિમાનથી રોળાયા કરતો હતો અને તેથી જ એક નીચ દાનવરૂપ તુચ્છ કીડા જેવો જ રહ્યો હતો, તેને ધિક્કાર છે! મારા પિતાએ મોટી ભૂલ કરીને જીવતાં સુધી અવિદ્યામય શરીરને અવિદ્યામય પદાર્થોથી જ તૃપ્ત કર્યા કર્યું; એ તે શું કર્યું? મારો પિતા હિરણ્યકશિપુ કેટલાંએક વર્ષો સુધી આ ત્રૈલોક્યની લક્ષ્મીરૂપી નાની ઝૂંપડીને ભોગવીને એવું ક્યું યોગ્ય ફળ પામ્યો કે જેથી સઘળા અનર્થોની નિવૃત્તિ થાય? મારા પિતાએ આ આનંદનો સ્વાદ નહિ લેતાં જગતનાં સેંકડો રાજ્યોનો સ્વાદ લીધો, તોપણ કશો સ્વાદ લીધો નથી. જે પુરુષ આ બ્રહ્મવિદ્યારૂપી પરમ અમૃતને પ્રાપ્ત થઈને અંદર ભરપૂર થયો હોય, તે પુરુષ સંસાર સંબંધી કોઈ પણ સુખને પામ્યો ન હોય, તોપણ સંપૂર્ણ અખંડિત સુખને પામ્યો છે. જે પુરુષ આ ઉત્તમ પદનો ત્યાગ કરીને, સંસાર સંબંધી અલ્પ સુખમાં રુચિ કરે, તે મૂર્ખ કહેવાય. પંડિત કહેવાય નહિ. ઊંટ જ દ્રાક્ષના સુંદર વેલાને તજીને કાંટાઓમાં આસક્ત થાય, બીજા કોઈ આસક્ત થાય નહિ. આ સર્વોત્તમ વિચાર ત્યજીને ક્ષુદ્ર રાજ્યમાં તે કોણ રમે? કયો સમજુ પુરુષ શેરડીના રસને છોડીને કડવા લીમડાનો રસ પીએ? મારા સઘળા બાપ-દાદાઓ મૂર્ખ જ હતા; કારણ કે તેઓ આ વિચારને ત્યજીને રાજ્યના સંકટમાં જ રમ્યા હતા. આ જ્ઞાન સંબંધી શીતળ વિચારો ક્યાં અને દેહાદિક ભોગ્ય પદાર્થોમાં અહંતા—મમતાઓ ક્યાં? પ્રફુલ્લિત નંદનવનના પ્રદેશો ક્યાં અને સૂર્યનાં કિરણોથી બળેલા નિર્જન દેશના પ્રદેશો ક્યાં? જેથી રાજ્યની ઈચ્છા પણ કાંઈ રહે નહિ તેવું સઘળું સંપૂર્ણ સુખ આ ચૈતન્યમાં છે, તો એ ચૈતન્યતત્ત્વનો અનુભવ શા માટે કરવો નહિ? ચૈતન્ય જ કે જે સર્વમાં રહેલું છે, સ્વસ્થ છે, સમ છે, નિર્વિકાર છે અને સર્વરૂપ છે; તેથી જ સર્વકાળમાં સઘળી રીતનું સંપૂર્ણ સુખ સારી પેઠે મળે છે; કારણ કે સ્વસ્થ, સમ અને નિર્વિકાર એવું એ પરમ ચૈતન્ય જ પોતાના સંકલ્પમાત્રથી જ સૂર્યના પ્રકાશની શક્તિને, ચંદ્રની અમૃતમય શક્તિને, બ્રહ્માની મહત્તાશક્તિને, ઈન્દ્રની ત્રૈલોક્યની સત્તાશક્તિને, સદાશિવની આનંદપૂર્ણ શક્તિને, વિષ્ણુની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિને, મનની શીઘ્ર ગતિવાળી શક્તિને, વાયુની બળવાન શક્તિને, અગ્નિની દાહક શક્તિને, જળની તૃપ્ત કરનારી શક્તિને, મુનિઓની મોટા તપની સિદ્ધિશક્તિને, બૃહસ્પતિની વિદ્યાશક્તિને, દેવોની આકાશગતિની શક્તિને, પર્વતોની સ્થિર

શક્તિને, સમુદ્રની ગંભીર શક્તિને, મેરુની અત્યંત ઊંચાપણારૂપી શક્તિને, બૌદ્ધોની શાંતિપૂર્ણ દયાળુ શક્તિને, મદિરાના મદથી ચપળતા કરનારી શક્તિને, વસંતઋતુની પુષ્પમય શક્તિને, વર્ષાઋતુની વાદળાંના ગડગડાટવાળી શક્તિને, યક્ષોની માયાવી શક્તિને, આકાશની નિર્લેપ શક્તિને, હિમની શીતળ શક્તિને અને ઉનાળાની તપ્ત શક્તિને ઉત્પન્ન કરનાર છે. એવી જ રીતે, બીજી પણ ઘણી ઘણી દેશ, કાળ તથા ક્રિયાઓને લગતી અને અનેક આકારોવાળા પદાર્થોથી ઊઠતી, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન શક્તિઓ એ ચૈતન્યથી જ છે. જેમ સૂર્યની પ્રભા વાંકાચૂંકા પદાર્થોમાં પડીને વાંકીચૂંકી દેખાતા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે વાંકાચૂંકાપણા વિનાની જ અને એકરૂપ જ છે, તેમ ચૈતન્ય સઘળી શક્તિઓરૂપે ગોઠવાઈને ભેદવાળું દેખાતા છતાં પણ ભેદથી રહિત છે અને એકરૂપ જ છે. જેમ સઘળી દિશાઓમાં રહેનારા તે તે કાળ સંબંધી ઘણા ઘણા પદાર્થોનો પ્રકાશ સૂર્યના પ્રભાવથી જ થયો હતો, થાય છે અને થશે, તેમ સંસારમાં રહેલી તે તે કાળ સંબંધી દૃશ્યોની સઘળી દશાઓનો દેખાવ એ નિર્મળ અને વ્યાપક ચૈતન્યથી જ થયો હતો, થાય છે અને થશે. ત્રણે કાળના પદાર્થોની સેંકડો કલ્પનાઓને કરનારું છતાં પણ જેમાં કાળનો કોઈ પ્રકારનો ભેદ લાગુ પડતો નથી, એવું અને સંકલ્પોને લીધે અનંત બ્રહ્માંડોરૂપે ફેલાયેલું એ વ્યાપક શુદ્ધ ચૈતન્ય પરિપૂર્ણ જ છે. ત્રણે ય કાળમાં અનંત દૃશ્યોના અનુભવરૂપે જણાતા તે ચૈતન્યમાંથી ત્રણે કાળનાં કલ્પિત દૃશ્યોને દૂર કરી નાખતાં અખંડ અનુભવ જ અવશેષ રહે છે, કે જે સમતા કહેવાય છે અને પૂર્ણતા પણ કહેવાય છે. મીઠા રસનો અને કડવા રસનો એક કાળમાં અનુભવ કરવામાં આવતાં મીઠા રસનો પણ અનુભવ થયો અને કડવા રસનો પણ અનુભવ થયો' એમ કહેવાય છે; તો હવે એમાંથી અનુભવની ઉપાધિઓરૂપ એ બંને રસનો ત્યાગ કરતાં, એકલો અનુભવ જ અવશેષ રહે છે કે જે અનુભવ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે અને બંને રસને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. જેમ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મધના મીઠા રસને અને લીમડાના કડવા રસને અનુભવરૂપ ચૈતન્ય સરખી રીતે જ લાગુ પડયું, તેમ સઘળા પદાર્થોને પણ એ અનુભવરૂપ ચૈતન્ય સરખી રીતે લાગુ પડે છે; કેમ કે તે તે ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરતાં એકલો અનુભવ જ અવશેષ રહે છે. ચૈતન્ય કે જે સૂક્ષ્મ છે, સર્વ પદાર્થોમાં ગૂંથાયેલું છે, સત્તારૂપ છે અને મુખ્ય અદ્વૈતરૂપ છે; તે જો પદાર્થોને પરસ્પરથી જુદા પાડનારા ભેદોના સંકલ્પોને ત્યજી દઈને એક જ કાળમાં સઘળા પદાર્થોને જુએ તો એકબીજાની સાથે સંબંધ ધરાવનારા પદાર્થો વિચિત્ર છતાં પણ એકરૂપે જ અનુભવમાં આવે છે. હવે ભેદોના સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાનો ઉપાય હું કહું છું, તે સાંભળો. 'કોઈ પણ દૃશ્ય છે જ નહિ' એમ દૃશ્યમાત્રના અભાવનો આશ્રય કરવાથી ચિત્ત તરત જ શોક તથા મોહ આદિ પરિણામોને ત્યજી દે છે અને એવી રીતે દૃશ્યમાત્રને મિથ્યા સમજીને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ સચ્ચિદાનંદ આત્માને જોવાથી ચિત્ત રાગ આદિ દોષોને પણ ત્યજી દે છે. આ રીતે રાગ આદિ છૂટી જવાથી ભેદોના સંકલ્પોનો ત્યાગ થાય છે. ચૈતન્ય જો વર્તમાન દૃશ્યોની ઉપેક્ષા કરે અને ભૂત તથા ભવિષ્ય દૃશ્યોની વાસનાઓરૂપ બંધનોથી રહિત થાય, એટલે ત્રણે કાળ ઉપર ધ્યાન આપે નહિ, તો તે ચૈતન્યની સમતા જ અવશેષ રહે છે. ચૈતન્ય જો એ પોતાની સત્ય સમતારૂપી સ્થિતિમાં રહે, તો વાણીથી ન સમજાવાને લીધે જાણે સર્વદા અસત્ હોય એવું થઈ જાય છે અને જાણે શૂન્યપણાને પામ્યું હોય એવું થઈને રહે છે. એ ચૈતન્ય આત્મા કહેવાય છે તથા બ્રહ્મ પણ કહેવાય છે. અપવાદદૃષ્ટિથી જોતાં એ ચૈતન્ય કોઈ રૂપ નથી અને આરોપદૃષ્ટિથી જોતાં એ ચૈતન્ય સર્વરૂપ પણ છે. સઘળાં દૃશ્યોનો અત્યંત બાધ થઈ જતાં અખંડરૂપે અવશેષ રહેનારું એ

જે પરમ ચૈતન્ય છે, તે જ 'મોક્ષ' એ નામથી કહેવામાં આવે છે. જેમ પડળવાળું નેત્ર મંદ પ્રકાશવાળું હોવાને લીધે કોઈ પદાર્થના સ્વરૂપને બરાબર જોઈ શકતું નથી, તેમ એ આત્મા જો સંકલ્પોથી યુક્ત હોય, તો મંદ પ્રકાશવાળો થવાને લીધે આ જગતના પોતાથી અભિન્નપણાને જોઈ શકતો નથી. જે આત્મા પોતામાં સારા અને નરસા સંકલ્પોરૂપી મેલોવાળો હોય, તે આત્મા જેમ પાશથી બંધાયેલું પક્ષી આકાશમાં ચડી શકતું નથી, તેમ બ્રહ્મવિદ્યામાં ચઢી શકતો નથી. આ જે લોકો છે, તેઓ જેમ આંધળાં પક્ષીઓ જાળોમાં પડે છે, તેમ સંકલ્પોની ભાંજગડને લીધે જ મોહરૂપી જાળોમાં પડેલા છે. મારા બાપ—દાદાઓ સંકલ્પોરૂપી જાળોમાં વીંટાઈને વિષયોરૂપી ખાડાઓમાં જ પડયા હતા, તેથી તેઓએ આ ઉપદ્રવો વિનાનો માર્ગ જોયો જ નહોતો. જેમ કેટલાક દિવસ સુધી દેખવામાં આવેલા મચ્છરો ખાડાઓમાં જ નાશ પામે છે, તેમ કેટલાક દિવસો સુધી લોકોના જોગમાં આવેલા એ મારા બિચારા બાપ-દાદાઓ પૃથ્વી ઉપર જ નષ્ટ થઈ ગયા છે. ભોગોરૂપી દુઃખોને જ માગનારા એ દુર્બુદ્ધિવાળા લોકો જો આ તત્ત્વને સમજ્યા હોત તો જન્મ—મરણરૂપી ઊંડી ખાઈઓમાં પડત નહિ. સર્વ લોકો રાગ-દ્વેષથીઊઠેલા સુખ—દુઃખાદિના ભ્રમથી, ધરતીનાં દરોમાં રહેનારા કીડાઓ જેવા થઈ ગયા છે. જે પુરુષના 'આ સારું છે અને આ ખરાબ છે' એવા આકારોવાળા સંકલ્પોરૂપી ઝાંઝવાનાં જળ, સત્ય જ્ઞાનરૂપી વરસાદથી શાંત થઈ ગયાં હોય, તે પુરુષનું જ જીવવું સફળ છે. 'આ શુદ્ધ અને અખંડ નિર્મળ સ્વરૂપવાળા ચૈતન્યમાં સંકલ્પો સંભવે જ કેમ?' નિર્મળ ચાંદનીમાં જરા પણ ગરમ પ્રકાશ સંભવે જ કેવી રીતે? મુદ્દલ સંભવે જ નહિ; માટે 'છે જ નહિ' એવી રીતનો સત્ય બોધ પ્રાપ્ત થવાથી સંકલ્પો શાંત થઈ જાય છે. હુંરૂપ આત્મા કે જે અખંડ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. જગતને પ્રકાશ આપવામાં મણિની ઉપમા ધરાવનારા હે દેવ આત્મા! અહો! તમે ઘણે કાળે જાણવામાં આવ્યા છો. હે આત્મા! તમે ઘણે સમયે જણાયા છો, મળ્યા છો, ઉદય પામ્યા છો અને વિકલ્પોમાંથી દૂર કાઢવામાં આવ્યા છો. હવે તમે જે છો તે જ છો. હું તમને પ્રણામ કરું છું. હે આત્મા! હુંરૂપ તમે કે જે અંતવિનાના છો. હુંરૂપ તમે કે જે આનંદરસથી ભરપૂર છો, હુંરૂપ તમે કે જે બ્રહ્માદિના પણ પ્રકાશક છો અને હુંરૂપ તમે કે જે સર્વથી ન્યારા પરમાત્મા છો, તેમને હું પ્રણામ કરું છું. મારું પોતાનું જ સ્વરૂપ કે જે સંકલ્પોરૂપી આવરણ ટળી જવાને લીધે વાદળાંઓરૂપી આવરણ વિનાના પૂર્ણચંદ્ર જેવું થયું છે, પોતાના જ આનંદરસથી ભરપૂર બીજા કોઈના પણ આધાર વિના પોતાથી જ રહેલું છે, સ્વયંપ્રકાશ છે અને સ્વતંત્ર છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. ૧—૧૧૫

गतघनपरिपूर्णमिन्दुबिंबं गतकलनावरणं स्वमेव रूपम्। स्ववपुषि मुदिते स्वयं स्वसंस्थं स्वयमुदितं स्ववशं स्वयं नमामि ॥११५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ પ્રકરણનો 'પ્રહ્લાદાત્મોપદેશયોગ' નામનો સર્ગ ૩૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૫ મો×

પ્રહ્લાદે સાક્ષાત્કાર કરેલા સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું તથા સંસારના બંધોને ધિક્કાર્યા

प्रह्लाद उवाच

ओमित्येकोचिताकारो विकारपरिवर्जितः ।
आत्मैवायमिदं सर्वं यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥ १ ॥

પ્રહ્લાદ બોલ્યો: (સ્વગત) જગતમાં જે કાંઈક છે, તે સઘળું આ આત્મા જ છે; કે જે આત્મા વિકારોથી રહિત છે અને સર્વરૂપપણા-

× આ પાંત્રીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદે સાક્ષાત્કાર કરેલા આત્માનું નિરૂપણ કરી, અંદર પ્રણામ કરીને આત્માના સાક્ષાત્કારના બળથી જિતાયેલા બંધોને સંભારીને ધિક્કાર્યા, એ કથા કહેવામાં આવશે.

નો તથા સર્વનો અપવાદ થતાં બાકી રહેનારું જેનું **ઓમ્** ' એ એક જ નામ યોગ્ય છે. આ ચૈતન્યરૂપ આત્મા દેહમાં રહેલો હોવા છતાં મેદ, અસ્થિઓ, માંસ, મજ્જા તથા રુધિર વગેરેથી ન્યારો છે, સૂર્યાદિની અંદર પણ રહેલો છે, સૂર્ય વગેરેને પણ પ્રકાશ આપે છે અને પોતે પ્રકાશમય છે. આ આત્મા પોતાની સત્તાથી જ અગ્નિને ઉષ્ણ કરે છે અને અમૃતને તથા જળને પોતાની સત્તાથી જ શીતળ કરે છે. જેમ રાજા ભોગોને બનાવીને તેઓને ભોગવે છે, તેમ આ આત્મા પોતાની સત્તાથી જ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને બનાવીને તેઓને ભોગવે છે. આત્મા સર્વદા નિષ્ક્રિય છે, તોપણ વાયુ આદિરૂપે તે સર્વદા દોડયા કરે છે, કાળરૂપે ચાલ્યો જાય છે, તોપણ કુંભારના ચાકડાની પેઠે પોતાને ઠેકાણેથી ખસતો નથી, શાંત છે, તોપણ સર્વ વ્યવહારો કરે છે અને સઘળા વ્યવહારો કરવા છતાં પણ લેપાતો નથી. આત્મા પૂર્વે કરેલાં કર્મોનાં ફળોથી હમણાં લેપાતો નથી અને હમણાં કરવામાં આવતાં કર્મોનાં ફળોથી હવે લેપાવાનો નથી. આ લોકમાં, પરલોકમાં તથા બંને લોકની સંધિમાં આત્મા શુભાશુભ કર્મોનાં ફળોને ભોગવે છે, તોપણ વાસ્તવિક રીતે સઘળી વૃત્તિઓનો સાક્ષી હોવાથી કશું ભોગવતો નથી. આત્મા પોતે જ સઘળા બ્રહ્માંડોરૂપે તથા બ્રહ્માથી માંડીને તરણા સુધીના સઘળા પદાર્થોરૂપે થાય છે અને થઈને નિર્ભય રીતે જ પોતે સર્વ બ્રહ્માંડોને તથા બ્રહ્મા આદિ સઘળા પદાર્થોને વીંટીને રહેલો છે. આ આત્મા વાયુદેવ કરતાં પણ સર્વદા અત્યંત ગતિવાળો છે, ઝાડના ઠૂંઠા કરતાં પણ અત્યંત નિષ્ક્રિય છે અને આકાશ કરતાં પણ અત્યંત નિર્લેપ છે. જેમ પવન પાંદડાંને ડોલાવે છે, તેમ આ આત્મા મનને વેગ આપે છે. જેમ સારથિ ઘોડાઓના સમૂહને ચલાવે છે, તેમ આ આત્મા પોતાની ઇન્દ્રિયોના સમૂહને ચલાવે છે. આ આત્મા દેહ તથા ઘર સંબંધી કાર્યોમાં તત્પર રહેવાને લીધે સર્વદા અત્યંત દુર્દશાવાળા જેવો પણ જણાય છે અને પોતાના સ્વરૂપમાં જ અવિચળપણાથી સ્વસ્થ રહીને, પોતાના સામર્થ્યથી સઘળા ભોગોને ભોગવે છે, માટે ચક્રવર્તી જેવો પણ છે. આ આત્માનું જ સર્વદા શોધન કરવું, સ્તવન કરવું અને ધ્યાન કરવું યોગ્ય છે. આત્મામાં જ શોધન, સ્તવન અને ધ્યાન કરવાથી, જરાના તથા મરણના મોહમાંથી નીકળી જવાય છે. સઘળાઓનાં શરીરરૂપી કમળોનાં છિદ્રોમાં, ભ્રમરની પેઠે રહેલો આ આત્મા વિશ્વાસુ બંધુની પેઠે સહેજમાં મળે એવો છે અને સહેજમાં વશ કરી શકાય એવો છે; કારણ કે તે જ્ઞાનમાત્રથી જ મળે છે અને સ્મરણમાત્રથી જ વશ થાય છે. આ આત્માને જરા પણ બોલાવ્યો એટલે ક્ષણમાત્રમાં જ તે સન્મુખ થાય છે. ધનવાન પુરુષ તો પોતાનું સેવન કરનારાઓની પાસે ગર્વ કરે છે અને તેઓનું અપમાન પણ કરે છે, પરંતુ આ આત્મા તો સઘળી સંપત્તિઓવાળો હોવા છતાં પોતાનું સેવન કરનારા પાસે કદી પણ ગર્વ કરતો નથી અને કદી પણ તેમનું અપમાન પણ કરતો નથી. જેમ પુષ્પોમાં સુગંધ રહેલી છે, તલમાં તેલ રહેલું છે અને મધુર પદાર્થોમાં મીઠાશ રહેલી છે, તેમ આ આત્મા સઘળા પદાર્થોમાં રહેલો છે. જેમ ઘણા દિવસથી નહિ જોયેલો બંધુ પાસે આવ્યા છતાં પણ ઓળખાતો નથી, તેમ આ આત્મા હૃદયમાં રહેલો હોવા છતાં અજ્ઞાનને લીધે ઓળખાતો નથી. જેમ વહાલો બંધુ મળતાં આનંદ થાય છે, તેમ આ પરમાત્મા વિચારથી જાણવામાં આવતાં, પરમ આનંદ થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ આનંદ આપનારો, આત્મારૂપી ઉત્તમ બંધુ જોવામાં આવતાં એવા એવા વિચારો પ્રાપ્ત થાય છે કે, જે વિચારોથી મરણ આદિ વિઘ્નો ટળી જાય છે. સ્નેહ આદિ સઘળા પાશો તૂટી જાય છે, કામ આદિ સઘળા શત્રુઓ નાશ પામી જાય છે અને ઘરમાં દરો કરતાં ઉંદરોની જેમ દુષ્ટ આશાઓ મનમાં ત્રાસ આપતી નથી. આ આત્મા જોવામાં આવતાં સઘળું જગત જોવામાં

આવે છે, સાંભળવામાં આવતાં સઘળું જગત સાંભળવામાં આવે છે, સ્પર્શ (સાક્ષાત્કાર) કરવામાં આવતાં સઘળું જગત સ્પર્શ કરવામાં આવે છે અને એના રહેવાથી જ સઘળું જગત રહે છે. આ આત્મા સઘળાં પ્રાણીઓ સૂતા છતાં જાગ્યા કરે છે, અવિવેકીઓને માર્યા કરે છે, શરણાગત થયેલા દુ:ખી લોકોની આપદાઓને હરે છે અને દેહનું અભિમાન ધરાવનારાઓને આપદાઓ આપે છે. આ આત્મા જગતની સ્થિતિમાં જીવ થઈને વિચરે છે, ભોગોમાં વિલાસ પામે છે અને સઘળી વસ્તુઓમાં સ્ફુર્યા જ કરે છે. આ આત્મા સંસારમાં રહેલો હોવા છતાં પણ પોતાના શાંત સ્વરૂપથી પોતાના શાંત સ્વરૂપનો જ અનુભવ કર્યા કરે છે; અને જેમ મરીના સઘળા અવયવોમાં તીખાશ રહેલી છે, તેમ આ આત્મા સઘળા પદાર્થોમાં રહ્યો છે. આ આત્મા ભૂત—ભવિષ્ય પદાર્થોના ગાઢ સંબંધરૂપે તથા વર્તમાન પદાર્થોના દર્શનરૂપે સઘળા જીવોમાં રહ્યો છે અને જગતના સર્વ જડ પદાર્થોમાં સામાન્ય સત્તારૂપે રહેલો છે. આ આત્મા જ આકાશમાં શૂન્યપણારૂપે રહેલો છે, વાયુમાં ગતિરૂપે રહેલો છે, તેજમાં પ્રકાશરૂપે રહેલો છે, જળમાં રસરૂપે રહેલો છે; પૃથ્વીમાં કઠિનપણારૂપે રહેલો છે, અગ્નિમાં ઉષ્ણપણારૂપે રહેલો છે, ચંદ્રમાં શીતળપણારૂપે રહેલો છે અને સઘળાં બ્રહ્માંડોમાં સત્તારૂપે રહેલો છે. જેમ આંજણના પિંડમાં કાળાપણું રહેલું છે, હિમના કણમાં શીતપણું રહેલું છે, અને પુષ્પોમાં સુગંધપણું રહેલું છે, તેમ સઘળા દેહોમાં આત્મા રહેલો છે. જેમ સત્તા સર્વમાં વ્યાપક છે, જેમ કાળ સર્વમાં વ્યાપક છે અને રાજાની શક્તિ સર્વ દેશોમાં વ્યાપક હોય છે, તેમ આત્મા સઘળી ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારોમાં તથા મનના વ્યાપારોમાં વ્યાપક છે. બહાર તથા અંદર ઇન્દ્રિયોના તથા મનના વ્યાપારોથી જે કાંઈ પ્રકાશે છે તે સઘળું આત્માનું જ કાર્ય છે. આ અવિનાશી અને દેવોને પણ સત્તા તથા સ્ફુરણ આપનારો મોટો દેવ આત્મા હું જ છું. મારામાં બીજી કોઈ કલ્પના છે જ નહિ. જેમ રજની કણીઓથી આકાશને સંબંધ થતો નથી, જળની કણીઓથી કમળપત્રને સંબંધ થતો નથી અને ભય આદિ ભ્રમથી પથ્થરને સંબંધ થતો નથી, તેમ મને બીજા કોઈથી સંબંધ થતો નથી. સુખો તથા દુ:ખો શરીરને પડો કે ન પડો; પણ તેનાથી મને શી હાનિ પ્રાપ્ત થાય છે? કશી હાનિ (વિકાર) થતી નથી. તૂંબડાની ઉપર પાણીની ધારાઓ પડવાથી કે ન પડવાથી તૂંબડાના પોલાણને શી ક્ષતિ છે? જેમ તેલને, દિવેટને તથા કોડિયાને ઓળંગીને પર રહેલો દીવાનો પ્રકાશ દોરીથી બંધાતો નથી, તેમ સઘળા પદાર્થોને ઓળંગીને પર રહેલો હું કોઈથી પણ બંધાતો નથી. અમારે વળી વિષયોની સાથે જન્મ—મરણોની સાથે તથા ઇન્દ્રિયોની સાથે શો સંબંધ હોય? જેમ આકાશ નિરાકાર હોવાથી તેને કોઈનો સંબંધ થતો નથી અને મન પર કોઈનો પ્રહાર થતો નથી, તેમ મને કોઈનો સંબંધ થતો નથી અને કોઈનો પ્રહાર પણ થતો નથી. શરીરના સેંકડો ટુકડા થઈ જાય, તોપણ આત્માનું કશું ખંડન થતું નથી, ઘડો ભાંગી જાય, છિદ્રવાળો થઈ જાય અને નષ્ટ થઈ જાય, તોપણ તે ઘડાના આકાશને શી હાનિ છે? જેમ પિશાચ મુદ્દલ નહિ હોવા છતાં ખોટી ભ્રાંતિથી ઉદય પામે છે, તેમ જડ મન કે જે મુદ્દલ નહિ હોવા છતાં ખોટી ભ્રાંતિથી જ ઉદય પામ્યું છે, તે જ્ઞાનના પ્રભાવથી હમણાં નષ્ટ થઈ જાય, તોપણ અમને શી હાનિ થાય એમ છે? સુખ-દુ:ખમય વાસનાઓથી ભરપૂર રહેનારું મારું મન પ્રથમ અજ્ઞાનની દશામાં હતું પણ હવે નથી. હમણાં તો મને દેશ, કાળ આદિની મર્યાદા વિનાની મુખ્ય શાંતિ મળી છે. એક ભોગવતો હોય, બીજો લેતો હોય, ત્રીજો અનર્થ સંબંધી કલેશોને પામતો હોય અને ચોથો જોયા કરતો હોય, તેમાં ચોથો ભોગવવાને, લેવાને, અને કલેશોને પોતામાં માની લે એ કેવી મૂર્ખતા ગણાય? પ્રકૃતિ ભોગવે છે, મન લે છે, દેહ

ક્લેશોને પામે છે અને આત્મા જોયા કરે છે; તેમ છતાં આત્મા એ ભોગવવાને, લેવાને તથા ક્લેશોને પોતામાં માની લે છે, એ તો મૂર્ખતા જ ગણાય. અહો! આ મૂર્ખતારૂપી ચકરી કોણે નાખી હશે? ના, ના, વિચાર કરી જોતાં એવા પ્રકારની મૂર્ખતા કાંઈ છે જ નહિ, તેથી આત્માને કશી ક્ષતિ થઈ જ નથી. મને ભોગો મળે તેની પણ ઈચ્છા નથી અને ભોગોના ત્યાગની પણ ઈચ્છા નથી, જે આવતું હોય તે ભલે આવે અને જતું હોય તે ભલે જાય. મને સુખ ઉપર રાગ નથી અને દુઃખ ઉપર દ્વેષ નથી. સુખ—દુઃખો આવતાં હોય તો ભલે આવે અને જતાં હોય તો ભલે જાય; પણ મને એની સાથે શો સંબંધ છે? શરીરમાં અનેક પ્રકારની વાસનાઓ ઉદય પામો કે અસ્ત પામો; મારે એ સાથે કશો સંબંધ નથી. અહો! આટલા કાળ સુધી અજ્ઞાનરૂપી શત્રુએ મારા વિવેકરૂપી સર્વસ્વને હરી લઈને મને કચરી નાખ્યો હતો અને વિવેકરૂપી સર્વસ્વને પણ અત્યંત તોડી નાખ્યું હતું. હમણાં મારા સ્વરૂપમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી વિષ્ણુની અનહદ કૃપાથી, એ સઘળું સમજવામાં આવતાં, તે શત્રુને મેં તોડી નાખ્યો છે અને સઘળું સર્વસ્વ પાછું મેળવીને ઠીક કરી લીધું છે. મેં હમણાં મારા શરીરરૂપી ઝાડની બખોલમાંથી બ્રહ્મવિદ્યારૂપી મંત્ર વડે અહંકારરૂપી પિશાચને કાઢી મૂક્યો છે. અહંકારરૂપી પિશાચથી રહિત થયેલો, આ મારા શરીરરૂપી મોટો બગીચો અત્યંત પવિત્ર થયો છે અને જાણે ખૂબ ખીલ્યો હોય તેમ શોભે છે. દુષ્ટ આશાઓરૂપી દોષોનો નાશ થવાને લીધે મોહરૂપી દારિદ્રય શાંત થઈ જવાથી હું વિવેકરૂપી ધનના સમૂહને પ્રાપ્ત કરીને મહાસમર્થ થયો છું. જે જાણવાનું હતું તે સર્વ જાણી લીધું અને જે કાંઈ જોવાનું હતું તે સર્વ જોઈ લીધું. હમણાં મને એવો પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થયો છે કે, જે પછી બીજું કાંઈ પણ પામવાનું અવશેષ રહેતું નથી. હું હવે રજ(રજોગુણ અને ધૂળ)થી રહિત થયેલી સઘળી આશાઓ(દિશાઓ અને તૃષ્ણાઓ)વાળી, ઉપશમોરૂપી શીતળ વૃક્ષોવાળી અને જેમાંથી અનર્થો દૂર થઈ ગયા છે, વિષયોરૂપી સર્પો નાસી ગયા છે, મોહરૂપી ઝાકળ ટળી ગયું છે અને વાસનારૂપી ઝાંઝવાનાં પાણી શાંત થઈ ગયાં છે, એવી પરમાત્મારૂપી ઊંચી વિશાળ ભૂમિને પ્રાપ્ત થયો છું. વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવાથી, વિષ્ણુને પ્રણામ કરવાથી, વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરવાથી, શમના પ્રભાવથી અને નિયમના પ્રભાવથી મને આ મહાસમર્થ આત્મા મળ્યો છે, જોવામાં આવ્યો છે અને સ્પષ્ટ રીતે જાણવામાં આવ્યો છે. અહંકારના પદને ઓળંગીને રહેલો અને સનાતન બ્રહ્મરૂપ આ સમર્થ આત્મા ઘણા સમયે વિષ્ણુની કૃપાથી મારા સ્મરણમાં આવ્યો છે. જેમ મૂર્ખ માણસને રાત્રે જંગલમાં પિશાચ હેરાન કરે છે, તેમ લાંબા સમયથી મને અહંકારરૂપી શત્રુએ ઘણો જ હેરાન કર્યો છે. ઈન્દ્રિયોરૂપી સર્પોનાં દરો, મરણોરૂપી ખાડાઓ, તૃષ્ણાઓરૂપી કરંજના છોડ, કામદેવરૂપી દુષ્ટ પક્ષીના કોલાહલ, જન્મોરૂપી ઊંડા કૂવાઓ, દુઃખોરૂપી બળતા દાવાનળો અને વિષયોરૂપી ભયંકર ચોરો તેમ જ વાસનાઓરૂપી વનોમાં વિપત્તિઓની તથા સંપત્તિઓની લાખો દશાઓથી ઊંચી—નીચી ગતિઓના ભ્રમોથી, અનંત જન્મ—મરણોથી અને આશાઓરૂપી પાશોથી મને બાંધ્યો હતો, પણ હમણાં મારા આત્માએ પોતાની જ ચતુરાઈથી શ્રીવિષ્ણુનું રૂપ ધારણ કરીને મારા વિવેકની સંપત્તિને જાગ્રત કરી છે. જેમ આકાશમાં સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં અંધકાર જોવામાં આવે નહિ, તેમ આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ થતાં એ અહંકારરૂપી રાક્ષસ મારા જોવામાં આવતો નથી, જેમ દીવો ઠરી જતાં, પાછો તે દીવાનો પત્તો મળતો નથી તેમ મનરૂપી ગુફામાં રહેનારો અહંકારરૂપી યક્ષ શાંત થતાં, હવે મને તેનો પત્તો મળતો નથી. હે આત્મા! જેમ સૂર્ય જોવામાં આવતાં જ ચોર નાસી જાય છે, તેમ મહાશકિતશાળી તું જોવામાં આવતાં જ મારો અહંકાર નાસી ગયો છે. મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થયેલો એ અહંકાર પિશાચની પેઠે

નાસી જતાં હું, જેમાંથી અજગર જતો રહ્યો હોય એવા બગીચાની પેઠે સ્વસ્થ થઈને રહ્યો છું. આ જગતમાં જ્ઞાનને પામેલો હું શાંત થાઉં છું અને પરમ સુખમાં રહું છું. મને અહંકારરૂપી ચોરે છોડી દીધો છે તેથી હું અખંડ સુખને પ્રાપ્ત થયો છું. જેમ વરસાદના જળના સમૂહથી ભીંજાયેલો પર્વત દાવાનળથી તથા ઝાંઝવાના જળથી રહિત થઈને અંદર શીતળપણું પામે, તેમ બોધના સમૂહથી ભીંજાયેલો હું અહંકારથી તથા આશાઓથી રહિત થવાને લીધે અંદર શીતળપણું પામ્યો છું. સ્વરૂપના વિચારને લીધે અહંપદ (અહંકાર) શાંત થઈ ગયું, તો હવે મોહ પણ કોણ છે, દુઃખો પણ કોણ છે, દુષ્ટ આશાઓ પણ કોણ છે અને ચિંતાઓ પણ કોણ છે? કશું નથી. જો અહંકાર હોય, તો જ નરકના, સ્વર્ગના તથા મોક્ષ આદિના ભ્રમો પ્રવર્તે છે; કેમ કે ભીંત હોય તો જ ચિત્રો થાય પણ આકાશમાં ચિત્રો થાય નહિ. જેમ મેલા વસ્ત્રમાં કેસરનો રંગ લાગુ પડે નહિ, તેમ અહંકારરૂપી (ઘેલાપણાથી) ઘેરાયેલા ચિત્તમાં જ્ઞાનનો ચમત્કાર લાગુ પડે નહિ. જ્યારે ચિત્તરૂપી આકાશ અહંકારરૂપી વાદળાંથી તથા તૃષ્ણારૂપી વરસાદથી રહિત થાય, ત્યારે તેમાં આત્મારૂપી ચંદ્રના પ્રકાશવાળી સ્વચ્છતા શોભી નીકળે છે. હે આત્મા! હુંરૂપી તું કે અહંકારરૂપી કાદવથી રહિત થયેલા અને અંદર સ્વચ્છતાવાળા આનંદના સરોવરરૂપ છે, તેને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હે આત્મા! હુંરૂપ તું કે જે ઈન્દ્રિયોરૂપી ઉગ્ર ઝંડોથી તથા ચિત્તરૂપી વડવાનલથી રહિત થયેલો આનંદનો સમુદ્ર છે, તેને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું જેમાંથી અહંકારરૂપી વાદળાં જતાં રહ્યાં છે અને આશારૂપી દાવાનળ શાંત થયો છે, એવા હુંરૂપ આનંદના અવિચળ પર્વતને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હે આત્મા! હુંરૂપ તું કે જ્યાં આનંદરૂપી કમળ ખીલ્યું અને જ્યાં ચિંતારૂપી મોજાંઓ શાંત છે, એવા 'પરબ્રહ્મ' નામના માનસરોવરરૂપ છે, તેને હું મારી અંદર જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.

બુદ્ધિ અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓમાં આવેલું ચૈતન્ય-એ બે પાંખોવાળા અને હૃદયરૂપી કમળની અંદર નિવાસ કરનારા પોતાના આત્મારૂપી હંસને હું અંદર જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હે પૂર્ણ આત્મા! પ્રાણ તથા મન આદિ સોળ કળાઓવાળા, કળાઓથી ન્યારા. રૂપવાળા, આનંદરૂપ, અમૃતમય સ્વરૂપવાળા અને સર્વદા પ્રકાશના તુંરૂપ ચંદ્રને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. સર્વદા ઉદય પામેલા, હૃદયમાં રહેલા, અજ્ઞાનરૂપી મોટા અંધકારને હરનારા અને સર્વમાં વ્યાપક હોવા છતાં પણ જોવામાં નહિ આવતા ચૈતન્યરૂપી શીતળ સૂર્યને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. વૈરાગ્યરૂપી તેલથી પ્રકાશતા, ચિત્તની વૃત્તિરૂપી વાટથી બહાર નીકળતા અને પોતાના સ્વરૂપરૂપી આધારમાં રહેનારા ચૈતન્યરૂપી અવિચળ દીવાને, હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. જેમ અગ્નિથી તપેલા લોઢાને ટાઢા લોઢાથી બળાત્કારે ભાંગી નાખવામાં આવે છે, તેમ મેં કામદેવરૂપી અગ્નિથી તપેલા મનને, ઉપશમવાળા મનથી બળાત્કારે ભાંગી નાંખ્યું છે. શુદ્ધ ઈન્દ્રિયથી મલિન ઈન્દ્રિયને કાપી નાખીને શુદ્ધ મનથી મલિન મનને કાપી નાખીને અને શુદ્ધ અહંકારથી મલિન અહંકારને કાપી નાખીને કેવળ ચૈતન્યરૂપે રહેલો હું જય પામું છું. હે આત્મા! શ્રદ્ધાથી અશ્રદ્ધાને કાપી નાખીને, અતૃષ્ણાથી તૃષ્ણાને કાપી નાખીને અને વિચારવાળી બુદ્ધિથી સંદેહવાળી બુદ્ધિને કાપી નાખીને જ્ઞાતાપણાના અભિમાનથી રહિત એવા કેવળ સત્યજ્ઞાનસ્વરૂપે તું જ અવશેષ રહ્યો છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. શુદ્ધ મનથી મલિન મન કપાઈ જતાં અને 'હું બ્રહ્મ છું' એ અહંકારથી 'હું દેહ છું' એ અહંકાર કપાઈ જતાં, અહંકારથી રહિત થયેલો હું કેવળ સ્વચ્છરૂપે રહ્યો છું. ભાવનાઓ કરાવનારી બુદ્ધિથી, અહંકારથી, મનથી અને ઇચ્છાઓથી રહિત થયેલું આ મારું શરીર કેવળ પ્રાણવાયુને લીધે જ ગતિ કરે છે અને આત્મામાં જ રહેલું છે. લીલામાત્રથી અનંત લોકપાલો ઉપર કૃપા કર-

નાશ અને મારા સ્વરૂપથી અભિન્ન વિષ્ણુ ભગવાનની કૃપાથી મને આ પરમ ઉપશમવાળી સર્વોત્તમ શાંતિ મળી છે. મોહરૂપી વેતાલ શાંત થવાથી અહંકારરૂપી રાક્ષસ જતો રહેવાથી અને દુષ્ટ આશારૂપી ચુડેલનો વળગાડ મટી જવાથી હું સઘળા સંતાપોથી રહિત થયો છું. દુષ્ટ અહંકારરૂપી પક્ષિણી, તૃષ્ણારૂપી દોરીને કાપી નાખીને, મારા શરીરરૂપી પિંજરામાંથી ઊડીને ક્યાં ગઈ, એ જાણવામાં પણ આવતું નથી. ગાઢ અજ્ઞાનરૂપી માળો વીંખાઈ જતાં, અહંકારરૂપી પક્ષી કાયારૂપી ઝાડમાંથી ઊડીને ક્યાં ગયું, એ જાણવામાં પણ આવતું નથી. લાંબી લાંબી આશાઓથી તથા દેહ વગેરેનાં લાંબાં લાંબાં અભિમાનોથી મલિન થયેલી અને ભયરૂપી સર્પોનું હિત કરનારી ઘણી ઘણી વાસનાઓ સમાધિથી કપાઈ ગઈ, એ બહુ સારું થયું. આટલા સમય સુધી હું કોણ હતો? હું ખોટી રીતે જ દેહાદિકમાં દૃઢ અભિમાન ધરાવતો હતો, એ તો ભારે આશ્ચર્ય થયું! આજે જ મારો જન્મ સફળ થયો અને આજે જ હું મોટી બુદ્ધિવાળો થયો; કેમ કે આ અહંકારરૂપી કાળાં વાદળાંએ મને આજે જ સંપૂર્ણ રીતે છોડયો છે. આ મોટા ઐશ્વર્યવાળો આત્મા મારા જોવામાં આવ્યો છે, જાણવામાં આવ્યો છે, સમાધિમાં મનથી આલિંગન કરવામાં આવ્યો છે અને આલિંગન કરીને જાગ્રતમાં પણ 'એ હું જ છું' એમ અનુભવમાં જોડવામાં આવ્યો છે. જેમ પ્રથમ હું 'શરીર છે તે હું છું' એમ માની બેઠો હતો તેમ હમણાં 'જે આત્મા છે તે હું છું' એમ સમજ્યો છું. વિષયોથી રહિત થયેલું વિષયોના મનનથી પણ રહિત થયેલું, વાસનાઓથી રહિત થયેલું, અહંકારના ભ્રમોએ અત્યંત છોડી દીધેલું, ચેષ્ટા વિનાનું, કોઈ વિષયમાં રાગથી નહિ રંગાઈ જતું અને ભોગોની ઉત્કંઠાથી રહિત થયેલું આ મન કાષ્ઠ વિનાના અગ્નિની પેઠે શાંતિ પામ્યું છે. ઊતરવાને અશક્ય, સહન થઈ શકે નહિ એવી, અનેક જન્મોને તથા લાંબા લાંબા લોભ આદિ દોષોને આપનારી, કોઈ સમયે લાંબા કાળ સુધી એકરૂપે જ રહેનારી અને કોઈ સમયે ક્ષણે ક્ષણે વિચિત્રતા પામનારી મોટી મોટી વિપત્તિઓ નાશ પામી ગઈ છે, જીવમાં જે અજ્ઞાનરૂપી જડતા હતી, તે જતી રહી છે અને અદ્વિતીય ચૈતન્યરૂપી પૂર્ણાનંદ-પરમાત્મા પ્રાપ્ત થયા છે. ૧—૮૮

दुरुत्तराः समविषमा महापदः सुदुःसहाः प्रभवनदीर्घदोषदाः । गता क्षयं समधिगतो महेश्वरश्चिदद्वयोपगतमचिरत्वमन्तरे ॥८८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'બ્રહ્માત્મચિંતા' નામનો સર્ગ ૩૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મો*

પ્રહ્‌લાદને દુર્લભ આત્મપદની પ્રાપ્તિ

प्रह्लाद उवाच

आत्मा सर्वपदातीतश्चिरात् संस्मृतिमागतः । दिष्ट्या लब्धोसि भगवन्नमस्तेस्तु महात्मने ॥१॥

પ્રહ્‌લાદ બોલ્યો : (સ્વગત) સઘળા પદાર્થોથી ન્યારો આત્મા ઘણા કાળે મારા સ્મરણમાં આવ્યો છે. હે આત્મા! તું મને મળ્યો એ બહુ સારું થયું. તું કે જે સઘળી સીમાઓથી રહિત છે, તેને મારા પ્રણામ હો. હે આત્મા! તને જોઈને તથા અભિવંદન કરીને હું તારું સમાધિમાં લાંબા કાળ સુધી આલિંગન કરું છું. હે મહારાજ! તારા વિના ત્રૈલોક્યમાં અત્યંત પ્યારો બીજો બંધુ કોણ છે? કોઈ નથી. તું સર્વરૂપ હોવાને લીધે મારનાર પણ છે, રક્ષણ કરનાર પણ છે, આપનાર પણ છે, સ્તુતિ કરનાર પણ છે; જનાર પણ છે અને ગતિ કરનાર પણ છે; પરંતુ હવે તું મને અપરોક્ષ રીતે જોવામાં આવ્યો અને પ્રાપ્ત પણ થયો, તો હવે તારાથી બીજું કાંઈ થઈ શકે એમ પણ નથી અને ક્યાંય જતું રહેવાય એમ પણ નથી. પોતાની સત્તાથી

* આ છત્રીસમા સર્ગમાં પ્રહ્‌લાદે દુર્લભ આત્માને પામીને વારંવાર પ્રણામ કર્યા, સ્તુતિ કરી, અભિવંદન કર્યું અને આત્માની સાથે જ રમણ કર્યું, એ કથા કહેવામાં આવશે.

સર્વ બ્રહ્માંડને પૂરનારા હે આત્મા! હે સર્વનું હિત કરનારા! તું સર્વ સ્થળોમાં સર્વદા જોવામાં આવે છે, તો હવે તું કયાં નાસી શકે એમ છે? હે બાંધવ! તારામારા વચ્ચે ઘણા ઘણા જન્મોથી બહુ અંતર પડી ગયું હતું, તે હવે ટળી જઈને આજે તું બહુ જ પાસે આવ્યો છે. તું ભલે જોવામાં આવ્યો. તું કે જે કૃતાર્થ છે, સર્વ જગતનો કર્તા છે અને સર્વનો પાલક છે, તેને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. તું કે જે સારરૂપી પાંદડાંના ડીંટિયારૂપ છે, નિત્ય છે અને શુદ્ધ સ્વરૂપવાળો છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. તું કે જે ચક્ર તથા કમળને હસ્તોમાં ધારણ કરનારો વિષ્ણુ છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. તું કે જે અર્ધા ચંદ્રને ધારણ કરનારો સદાશિવ છે, તેને પ્રણામ કરું છું. તું કે જે દેવોનો અધિપતિ ઈન્દ્ર છે, તેને પ્રણામ કરું છું. તું કે જે કમળમાંથી જન્મેલો બ્રહ્મા છે તેને હું પ્રણામ કરું છું. જેમ તરંગના અને જળના ભેદની કલ્પના કેવળ વ્યવહારદૃષ્ટિથી જ છે અને ખોટી છે, તેમ તારા અને મારા ભેદની કલ્પના પણ કેવળ વ્યવહાર-દૃષ્ટિથી છે અને તે ખોટી જ છે. તું જ સુખ-દુઃખોના ફેરફારોવાળી અને પાર વિનાની આ અનત વસ્તુઓની વિચિત્રતાવાળી, અનાદિ 'સંસાર' નામની ખટપટરૂપે દેખાયા કરે છે. તું કે જે સઘળા પદાર્થોનો સંકલ્પ કરનાર છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું, તું કે જે સંકલ્પોથી જ સઘળા પદાર્થોનો સર્જનહાર છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. તું કે જે સરજીને અનંત રૂપોથી વિકાસ પામનાર છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. તું કે જે સઘળા પદાર્થોની કલ્પનાને અનુસરતા સ્વભાવ-વાળો છે તેને પ્રણામ કરું છું. તું કે જે અધિષ્ઠાન-પણાથી સર્વમાં વ્યાપક છે તેને પ્રણામ કરું છું. હુંરૂપ તું આજ દિવસ સુધી મારા કહેવા પ્રમાણે વિષયોના માર્ગમાં ચાલ્યો, તેથી તું લાંબા લાંબા દુઃખોવાળો થયો, દુઃખોથી બળી ગયા જેવો થઈ ગયો અને તારે લાંબા કાળ સુધી જન્મો-જન્મમાં ઘણા ઘણા ઊંચી-નીચી ગતિઓમાં જવારૂપી ભ્રમો જોવા પડયા તથા ઘણાં ઘણાં વિપત્તિઓનાં દૃષ્ટાંતો જોવાં પડયાં. આજ સુધી બહિર્દૃષ્ટિને લીધે તારું સાચું સ્વરૂપ તને પ્રાપ્ત થયું ન હતું, તેથી તું જરા પણ પુરુષાર્થ મેળવી શક્યો નથી. માટી, લાકડાં, પથરા અને પાણી એ સર્વથી જ ગોઠવાયેલું આ સઘળું જગત તારા વિના છે જ નહિ અને તેમ છતાં પણ તારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય, તો જ પુરુષાર્થ પરિપૂર્ણ થાય એમ છે. હે દેવ! આજે તું મળ્યો છે, જોવામાં આવ્યો છે, જણાયો છે, બાથમાં લેવાયો છે અને પકડાયો છે. હું તને પ્રણામ કરું છું. આવી રીતે પકડાયાથી તું મૂંઝાઈશ નહિ, જે દેવ ચક્ષુ રૂપે આંખની કીકીઓનાં કિરણોના સમૂહમાં પરોવાઈને સઘળા પદાર્થોને જુએ છે અને જોઈને પોતામાં તેઓનો પ્રકાશ કરે છે, તે દેવ જોવામાં કેમ ન આવે? જે દેવ ચામડીમાં તથા સ્પર્શમાં વ્યાપીને, જેમ તલમાં રહેલું તેલ તલની સાથે જ પુષ્પોની સુગંધને પોતામાં લે, તેમ શીત આદિ સ્પર્શને પોતામાં લે છે, તે દેવ અનુભવમાં કેમ ન આવે? જે દેવ શબ્દને સાંભળીને તે શબ્દના ચમત્કારનો પ્રકાશ કરતાં, શરીરમાં રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે છે, તે દેવ દૂર કેમ હોય? જે દેવ પ્રથમથી જ સર્વના સ્વાભાવિક પ્રેમના વિષયરૂપ છે અને જેને જીવની અણી ઉપર રહેની સઘળી વસ્તુઓનો સ્વાદ આવે છે, તે દેવ કોને સુખરૂપ ન જણાય? જે દેવ શરીર પર ધારણ કરેલા પુષ્પોની સુગંધને નાકની ઈન્દ્રિયરૂપી હાથથી ગ્રહણ કરીને, પુષ્પોથી શણ-ગારેલા પોતાના શરીરને પ્રેમથી જુએ છે, તે દેવ કોને મળતો નથી? જે દેવ વેદનાં તથા વેદાંતનાં વચનો વડે ગવાયો છે અને તે વચનોથી જણાયો પણ છે, તે 'આત્મા' નામનો દેવ કેમ ભૂલી જવાય? હે આત્મા! આ મારા શરીર સંબંધી ભોગોનો સમૂહ એનો એ છે અને એવો ને એવો સુંદર છે, તોપણ સ્વચ્છ અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ તું જોવામાં આવતાં, હવે મારા મનમાં એ ગમતો નથી, તું વિમલ દીવાથી જ સૂર્યરૂપે પ્રકટ થયો

છે, તું શીતળ હિમથી જ ચંદ્રરૂપે શીતળ થયો છે. તે જ આ ભારેભારે પર્વતોને ધારણ કર્યા છે, તે જ આ વાયુ આદિને તથા ગ્રહોને ધારણ કર્યા છે. તારાથી આ પૃથ્વી અવિચળ રહે છે અને આ આકાશ તારી સત્તાથી જ સર્વને અવકાશ આપે છે. હે દેવ! તું હુંપણાને પ્રાપ્ત થયો એ સારું થયું, અને હું તથા તું એક થઈ ગયા એ પણ સારું થયું. આપણા વચ્ચે ભેદ નથી એ બહુ સારું છે. તારી ઉપાધિરૂપ 'તું' એ શબ્દ અને મારી ઉપાધિરૂપ 'હું' એ શબ્દ, કે જેઓ લક્ષ્યરૂપ પરમાત્માના પર્યાય શબ્દો છે, તેઓને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હું કે જે અંત વિનાનો છું અને અહંકાર વિનાના રૂપવાળો છું, તેને હું પ્રણામ કરું છું. હું કે જે આકારથી રહિત છું અને સર્વમાં સમાન રીતે રહેલો છું, તેને હું પ્રણામ કરું છું. હે આત્મા! હું કે જે સમ, સ્વચ્છ, નિરાકાર, સાક્ષીભૂત અને દેશ તથા કાળ આદિના પાપથી રહિત તારું સ્વરૂપ જ છું, તેમાં જ તું રહ્યો છે. મન સંકલ્પ—વિકલ્પો કર્યા કરે છે, ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ સ્ફુરે છે, પ્રાણ વાયુનો તથા અપાનવાયુનો ભારે પ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે અને આશાઓરૂપી દોરીથી ખેંચાતાં, મનરૂપી સારથિવાળાં અને ધર્મથી, માંસથી તથા અસ્થિઓથી ગોઠવાયેલાં શરીરોરૂપી યંત્રો ચાલ્યા કરે છે; એ સઘળું મારી પ્રેરણાથી જ થાય છે. હું કોઈ શકિતરૂપ પણ નથી અને દેહમાં રહેનારા અહંકારાદિરૂપ પણ નથી, હું તો કેવળ અખંડ અનુભવરૂપ છું. દેહ નજરમાં આવે તો પડી જાઓ અને નજરમાં આવે તો સ્થિર રહો, પણ તેની સાથે મારે કશો સંબંધ નથી. ઘણા કાળે મારા જન્મનું સાફલ્ય થયું અને ઘણા કાળે મને આ પોતાના સ્વરૂપનો લાભ થયો. જેમ કલ્પરૂપ ઘણા કાળને અંતે જગત નાશ પામે છે, તેમ ઘણા કાળને અંતે મારો ભ્રમ દૂર થયો છે. આ સંસારરૂપ લાંબા માર્ગમાં લાંબા કાળથી ભટકયા કરતો હું લાંબા કાળથી થાકી ગયો હતો, તે આજ જેમ કલ્પને અંતે અગ્નિ શાંત પામે, તેમ શાંતિ પામ્યો છું. હે આત્મા! હુંરૂપ તું કે જે સર્વરૂપ પણ છે અને સર્વથી ન્યારો પણ છે, તેને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું; અને જેઓ મને તુંરૂપ જ કહે છે, તેઓને પણ હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. સઘળા સંભોગોનો પ્રકાશ કરનારું, છતાં પણ જેને દોષોની વૃત્તિઓનો સ્પર્શ જ થયો નથી એવું અને જેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો આગ્રહ થતો નથી એવું પરમાત્માનું સાક્ષીપણું ભારે ચમત્કારવાળું છે. હે આત્મા! જેમ પુષ્પમાં સુગંધ રહે છે, ધમણમાં પવન રહે છે અને તલમાં તેલ રહે છે, તેમ તું આ સઘળાં બ્રહ્માંડમાં રહ્યો છે. હે આત્મા! તું અહંકારથી રહિત હોવા છતાં પણ મારે છે, રક્ષણ કરે છે, ગડગડાટ કરે છે અને સઘળો વ્યવહાર કરે છે; માટે આ તારું માયાવીપણું બહુ જ વિચિત્ર છે. સર્વદા પ્રકાશતો હું, કાંઈ પણ વ્યાપાર નહિ કરતાં જ જગતને પ્રકટ કરું છું અને કર્યા પછી વશ કરીને પાળું છું અને પાળીને પાછો તેનો લય કરી દઉં છું; માટે સર્વોત્તમ છું. હે આત્મા! જેમ વડ બીજમાં જ હતો, બીજમાં જ છે અને બીજમાં જ રહેશે, તેમ તું કે જે પરમાણુ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે તેમાં જ આ સઘળો બ્રહ્માંડનો ગોળો હતો, છે અને રહેશે. જેમ આકાશમાં મેઘ હાથીના, ઘોડાના અને રથોના વિચિત્ર આકારોથી દેખાય છે, તેમ તું જ આ સંસારમાં અસંખ્ય પદાર્થોરૂપે દેખાય છે. હે આત્મા! તું જ અસંખ્ય વિકારવાળા સંસારનો બાધ કરવા માટે અને સ્વરૂપભૂત નિરતિશય આનંદનો આવિર્ભાવ કરવા માટે સુખ—દુઃખોથી રહિત થા અને સુખ—દુઃખોનાં સ્મરણોથી પણ રહિત થા. અભિમાનને, કોપને, મલિનપણાને અને આ ક્રૂરપણાને ત્યજી દે; કેમ કે જે મહાત્માઓ હોય, તેઓ દુર્ગુણોના સંકટમાં પડે જ નહિ. તારી પૂર્વે જે લાંબી, દેહાભિમાનરૂપી દુર્દશા થઈ હતી, તેને વારંવાર સંભારીને 'હું કોણ છું અને કેવો થઈ ગયો હતો' એમ વિચારીને મોતીની છટા જેવું સ્વચ્છ હાસ્ય કરતાં કરતાં સઘળા આગ્રહોને છોડી દે.

જે કાર્યોમાં અને જે દિવસોમાં તું ચિંતારૂપી અગ્નિની જ્વાળાઓના સમૂહોથી ઘેરાયેલો રહેતો હતો, તે તાપથી તપતાં કાર્યો અને ઉગ્ર દિવસો જતાં રહ્યાં છે. તું કે જે આ દેહરૂપી નગરમાં ઘણાઘણા સંકલ્પોથી વિષયોની રચના કરીને રાજ્ય કરે છે, તેને જેમ મુઠ્ઠીઓ આકાશને પકડી શકતી નથી, તેમ સુખો કે દુઃખો પકડી શકતાં નથી. હવે તો તું ઇન્દ્રિયોરૂપી દુષ્ટ ઘોડાઓને તથા મનરૂપી મદોન્મત્ત હાથીને જીતીને તથા ભોગરૂપી શત્રુને ચારે બાજુથી ભાંગી નાખીને ચક્રવર્તીપણું કરે છે. જેમ સૂર્ય અપાર આકાશમાં માર્ગ કર્યા કરે છે, તેમ હવે તું પોતાના. અપાર સ્વરૂપમાં જ ગતિ કર્યા કરે છે અને જેમ સૂર્ય નિત્ય અસ્ત પામે છે તથા નિત્ય ઉદય પામે છે, તેમ તું જગતરૂપે નિત્ય અસ્ત પામે છે તથા નિત્ય ઉદય પામે છે; પરંતુ સૂર્ય તો બહાર જ પ્રકાશ કરે છે અને તું તો બહાર પણ પ્રકાશ કરે છે અને અંદર પણ પ્રકાશ કરે છે. જેમ સૂતેલા પતિને કામનાવાળી સ્ત્રી ભોગની લીલાઓ કરવા માટે જગાડે છે, તેમ તું કે જે સર્વદા સૂતેલો જ છે, (સંકલ્પોથી રહિત છે) તેને જીવોનાં અદૃષ્ટોરૂપી કામનાવાળી શક્તિ ભોગની લીલાઓ કરવા માટે જગાડે છે (સંકલ્પ કરાવે છે). ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓરૂપી મધમાખીઓએ આણેલા વિષયોરૂપી મધને, તું ઇન્દ્રિયોનાં ગોલકોરૂપી ગોખોમાં રહેલી ચૈતન્યશક્તિથી સ્વીકારીને દૂરથી જ પીએ છે. પ્રાણવાયુને તથા અપાનવાયુને રોકવાના અભ્યાસમાં તત્પર રહેનારા યોગીઓ દેહમાં ક્ષણે ક્ષણે અનેક પ્રકારની નાડીઓમાં જવા—આવવાના અભ્યાસો કરીને, તે અભ્યાસોને લીધે બીજાં બ્રહ્માંડોરૂપી કોતરોમાં જાય છે. તે સમયમાં ત્યાં જવાના સુષુમ્ણા આદિ માર્ગો તેઓના જોવામાં આવે છે. તે પણ તારા પ્રકાશથી જ જોવામાં આવે છે. તું પુષ્પમાં સુગંધની પેઠે દેહમાં રહ્યો છે, ચંદ્રમાં ઉત્તમ અમૃતની જેમ દેહમાં રહ્યો છે, શાખામાં રસની જેમ દેહમાં રહ્યો છે અને હિમમાં શીતળપણાની જેમ દેહમાં રહ્યો છે. સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરમાં ગર્વના નિમિત્તરૂપી જે રસ છે, તે રસ કે તું જે શરીરરૂપી દૂધના ઘીરૂપ છે, તેમાં રહ્યો જ છે; કારણ કે તું જો શરીરના અભિમાનનો ત્યાગ કરે તો એ રસ રહેતો જ નથી. જેમ કાષ્ઠની અંદર અગ્નિ રહ્યો છે, તેમ તું આ શરીરની અંદર રહ્યો છે. તું જ સર્વોત્તમ અમૃતરૂપ છે, તું જ સૂર્ય આદિ તેજોના પ્રકાશનું નિમિત્ત છે; તું જ સઘળા પદાર્થોને જાણનાર છે અને તું જ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનો પ્રકાશક છે. તું જ સઘળા વાયુઓની ગતિરૂપે છે, તું જ મનરૂપી હાથીને મદની પેઠે ભ્રાંતિનું નિમિત્ત છે અને તું જ બુદ્ધિરૂપી અગ્નિની જ્વાળાની તીક્ષ્ણતાનું તથા પ્રકાશનું નિમિત્ત છે. મરણમાં, મૂર્છામાં તથા સ્વપ્નમાં વાણી બંધ પડી જાય, તે પણ તું બંધ પાડે છે, તેથી જ બંધ પડે છે. અને બીજી અવસ્થામાં વાણી કયાંયથી દીવાની પેઠે ઉદય પામે છે. જેમ સોનામાં કડાં, બાજુબંધ અને કેયૂર વગેરેની રચનાઓ ઉદય પામે છે, તેમ તારામાં સંસાર સંબંધી સઘળા પદાર્થોની પંક્તિઓ ઉદય પામે છે. 'આ તું અને આ હું' ઇત્યાદિ શબ્દોથી તું જ લીલા કરવા પોતે પોતાથી પોતાને જ કહે છે અને તું જે કોઈનાં વખાણ કરે છે, તે પણ લીલા કરવા પોતે પોતાનાં જ વખાણ કરે છે. જેમ આકાશમાં મંદ પવનથી ચલાયમાન કરેલો મેઘ હાથીઓના, ઘોડાઓના અને માણસોના આકારોથી દેખાય છે, તેમ તું જ પોતાના સ્વરૂપમાં સંકલ્પોને લીધે જુદા જુદા પદાર્થોના આકારોથી દેખાય છે. જેમ અગ્નિની જ્વાળાઓ પોતાથી અભિન્ન હાથીઓના અને ઘોડાઓના આકારોથી દેખાય છે, તેમ તું જ પોતાથી અભિન્ન એવા સૃષ્ટિ સંબંધી સઘળા પદાર્થોના આકારોથી દેખાય છે. તું જ બ્રહ્માંડોરૂપી મોતીઓમાં એકરૂપે વ્યાપક દોરારૂપ છે, તું જ સર્વ પદાર્થોરૂપી ધાન્યોનું ચૈતન્યરૂપી રસાયનથી સિંચાયેલું ખેતર છે. જેમ રસોઈ કરનાર માંસોના અંદર રહેલા

સ્વાદને પાકથી પ્રકટ કરે છે, તેમ તું પોતામાં રહેલા પદાર્થોને સૃષ્ટિથી પ્રકટ કરે છે. જેમ પતિનાં નેત્રો ન હોય તો સ્ત્રીનાં રૂપ તથા લાવણ્ય હોય તોપણ ન હોવા જેવાં છે, તેમ તું ન હોય તો પદાર્થોની શોભા કદાચ હોય તોપણ ન હોવા જેવી જ છે. જેમ અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થયેલું પતિનું મુખ સ્ત્રીઓને ચુંબન આદિથી તૃપ્તિ આપવામાં સમર્થ થતું નથી; તેમ પદાર્થો દેખાતા હોય તોપણ જ્યાં સુધી તે તેઓને ક્રિયાશક્તિ આપી ન હોય, ત્યાં સુધી તેઓ કશું કામ કરવામાં સમર્થ થતા નથી. જેમ રાત્રીમાં ઝાડની ઊંચાઈ હોવા છતાં પણ સૂર્યનો પ્રકાશ નહિ આવવાથી નહિ જેવી જ છે, તેમ દેહ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તારા વિના તે પૃથ્વીમાં કાષ્ઠ અને ઢેફાંની પેઠે અથડાયા કરે છે; જેમ અંધકાર, નક્ષત્રોની પ્રભા અને હિમ, સૂર્યના પ્રકાશને પ્રાપ્ત થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ સુખદુઃખોનો ક્રમ તને પ્રાપ્ત થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે. જેમ પ્રાતઃકાળે સૂર્યના પ્રકાશથી જ ધોળા—પીળા આદિ વર્ણો દેખાય છે, તેમ તારી સત્તાથી જ આ સુખ આદિ પદાર્થો રહેલા છે. જેમ અંધકાર દીવાનો સંબંધ થતાં જ જોતજોતાંમાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ તારો સંબંધ થતાં જ તારી સત્તાથી જ રહેલા સુખ—દુઃખ આદિ પદાર્થો જોતજોતાંમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. જેમ દીવો દૂર થવાથી દેખાતું અંધારું દીવાનો સંબંધ થતાં જ તરત નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ તારા સ્વરૂપનું ભાન ચૂકી જવાતાં, ઉત્પન્ન થતાં સુખ—દુઃખો તારા અખંડ સ્વરૂપનું ભાન થતાં તુરત જ સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થઈ જાય છે. જેમ એક નિમેષના લાખમા ભાગનો સૂક્ષ્મ કાળ જરા વાર પણ ટકી શકતો નથી તેમ સુખ—દુઃખોની ભાવના ક્ષણભંગુર હોવાને લીધે જરાવાર પણ તારા સ્વરૂપમાં ટકી શકતી નથી. ગંધર્વનગરના જેવી મિથ્યા અને ક્ષણભંગુર સુખ—દુઃખ આદિની ભાવના તારા જોવાથી જ સ્ફુરે છે અને તું જોવામાં આવતાં તરત નષ્ટ થઈ જાય છે. તારા જોવાથી ઉત્પન્ન થતી અને તું જોવામાં આવતાં તુરત જ નષ્ટ થઈ જતી સુખ—દુઃખ આદિની ભાવના કે જે જાણે મૂએલી જ જન્મતી હોય અથવા જન્મીને તરત જ મરી જતી હોય એવી છે; તે હર્ષ અને શોક આપનારી છે એમ કયો સમજુ પુરુષ માને? જે વસ્તુ ક્ષણમાત્ર પણ સ્થિર રહે નહિ, તે વસ્તુ કામ કરનારી કેમ થાય? તરંગોને કમળો કલ્પીને તેઓની માળા કરવાનું ધારીએ, તો તે માળા નજર જ કેમ આવે? જો ઉત્પન્ન થતાં જે નષ્ટ થઈ જનારી કોઈ વસ્તુ કામ કરતી હોય, તો માણસ વીજળીના ઝબકારાઓની માળા બનાવીને તેનાથી ક્રીડા કરે. હે અનંત પદાર્થોના અધિષ્ઠાનભૂત આત્મા! તું વિવેકી પુરુષોના ચિત્તમાં રહીને આ સુખ-દુઃખાદિ ગ્રહણ કરે છે ખરો, પરંતુ ગ્રહણ કરવા છતાં પણ તું સમતાને છોડતો નથી. અવિવેકી પુરુષોના ચિત્તમાં તો અનંત અને અનિયત વાસનાઓ હોય છે; માટે તે ચિત્તમાં તારી કેવા પ્રકારની સ્થિતિ થાય છે તેનું વર્ણન આપવામાં મારી વાણી સમર્થ નથી. તું કે જે વ્યાપારથી રહિત છે, અંશોથી રહિત છે અને અહંકારથી પણ રહિત છે, તેણે જાગ્રતમાં અને સ્વપ્નમાં નકામું કર્તાપણું સ્વીકારી લીધું છે. અવિવેકની દૃષ્ટિથી બ્રહ્માંડ આદિ ઘણા ફેલાયેલા આકારે જણાતા હે આત્મા! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી સઘળા દ્વૈત વિનાના શાંત જણાતા હે આત્મા! તારો જય હો. અવિવેકદૃષ્ટિથી સઘળાં પ્રમાણોના વિષયભૂત જણાતા હે આત્મા! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી કોઈ પણ પ્રમાણના વિષયરૂપ નહિ દેખાતા હે આત્મા! તારો જય હો. અવિવેકદૃષ્ટિથી જન્મવાળા જણાતા હે આત્મા! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી જન્મરહિત જ જણાતા હે આત્મા! તારો જય હો. અવિવેકદૃષ્ટિથી ખંડિત જણાતા હે આત્મા! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી અખંડિત જ જણાતા હે આત્મા! તારો જય હો. અવિવેકદૃષ્ટિથી સંકલ્પોવાળા જણાતા હે આત્મા! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી સંકલ્પરહિત જ જણાતા હે આત્મા!

તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી મનના અવિષયરૂપ જ જણાતા હે આત્મા! તારો જય હો. હું તારાં દર્શનથી પ્રફુલ્લિત થાઉં છું, શાંત થાઉં છું, સ્થિર થાઉં છું અને જ્ઞાનસ્વરૂપ થાઉં છું. જીવન્મુક્તિરૂપી જયને પ્રાપ્ત થયેલો હું બાકી રહેલા પ્રારબ્ધને જીતી લેવા માટે જીવું છું. હું કે જે તુંરૂપ છું, તેને પ્રણામ કરું છું અને તું કે જે હુંરૂપ છું, તેને પણ હું પ્રણામ કરું છું. વિષયોરૂપી રોગોથી રહિત થઈને, વિષયોની વાસનાના રંગથી પણ રહિત થઈ અને સ્વસ્થ થઈને હું તારામાં જ રહ્યો છું; માટે મને બંધન ક્યાં છે? વિપત્તિઓ પણ ક્યાં છે? સંપત્તિઓ પણ ક્યાં છે અને જન્મ–મરણ પણ ક્યાં છે? કશું નથી, હવે હું અવિચળ શાંતિને પ્રાપ્ત થાઉં છું.૧-૮૦

त्वयि स्थिते मयि विगतामयात्मनि स्वसंस्थितौ व्यपगतरागरञ्जने । क बन्धनं क च विपदः क संपदा भवाभवौ क शममुपैमि शाश्वतम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'આત્મસ્તવન' નામનો સર્ગ ૩૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૭ મો*

પ્રહ્લાદની સમાધિદશા અને રાજા વિનાના થયેલા દેશની દુર્દશા

વસિષ્ઠ ઉવાચ

इति सञ्चिन्तयन्नेव प्रह्लादः परवीरहा ।
निर्विकल्पपरानंदसमाधिं समुपाययौ ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! શત્રુવીરોને હણનારો પ્રહ્લાદ એ પ્રમાણે ચિંતવન કરતાં કરતાં પરમ આનંદરૂપ નિર્વિકલ્પક સમાધિને પ્રાપ્ત થયો. નિર્વિકલ્પક સમાધિમાં રહેલો અને પોતાના સ્વરૂપરૂપી સામ્રાજ્યપદવીને પ્રાપ્ત થયેલો પ્રહ્લાદ, જાણે ચિત્રમાં આલેખાયેલો હોય અને પર્વતમાં કોતરાયેલો હોય, એવો સ્તબ્ધ જણાવા લાગ્યો. એ રીતે પ્રહ્લાદને પોતાનાં ઘરમાં સમાધિમાં રહેતાં જેમ પૃથ્વીના મધ્યમાં રહેલા મેરુપર્વતને ઘણો કાળ વીતી જાય છે, તેમ તેનો લાંબો કાળ પસાર થઈ ગયો. જેમ બીજમાં રહેલા અંકુરને પાણી ઘણું રેડવા છતાં પણ તેને સમય વિના અંકુર ફૂટતો નથી, તેમ સમાધિમાં રહેલા પ્રહ્લાદને મોટા મોટા દૈત્યો જગાડે છે તે છતાં પ્રહ્લાદ જાગ્યો નહિ. બાહ્ય દૃષ્ટિથી રહિત થયેલો અને બ્રહ્મરૂપ થયેલો તે પ્રહ્લાદ અસુરોના નગરમાં એ રીતે હજારો વર્ષ સુધી પથરામાં કોતરાયેલા સૂર્યની જેમ નિશ્ચળ જ જ રહ્યો. એ પ્રહ્લાદ પરમ આનંદરૂપી દશામાં એકરસપણાથી પરિણામ પામેલો હોવાને લીધે જાણે મરી ગયો હોય એવો દેખાવા લાગ્યો. એટલા કાળ સુધી એ પાતાળનું રાજ્ય રાજા વિનાનું રહેવાને લીધે અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું અને જેમ બલવત્તર મત્સ્યો નાનાં મત્સ્યોને પીડે છે, તેમ તેમાં બલવત્તર દૈત્યો દુર્બળ દૈત્યોને પીડવા લાગ્યા. હિરણ્યકશિપુ મરી જતાં અને તેનો પુત્ર પ્રહ્લાદ સમાધિમાં રહેતાં દૈત્યોના નગરમાં બીજો કોઈ પણ રાજા થયો નહિ. પોતાની જાતિના સ્વામીને ઈચ્છનારા દૈત્ય લોકોએ ઘણો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો તોપણ પ્રહ્લાદ સમાધિમાંથી જાગ્યો નહિ. જેમ રાત્રે ભ્રમરોને પાંખડીઓનાં સમૂહવાળું ખીલેલું કમળ જોવામાં આવે નહિ, તેમ દૈત્યોને પોતાનો રાજા પ્રહ્લાદ જાગ્રત થયેલો જોવામાં જ આવ્યો નહિ. જેમ સૂર્યનો અસ્ત થતાં, રાત્રે માણસોની સ્નાન—દાન આદિ ક્રિયાઓ બંધ પડી જાય છે, તેમ ગલિત ચિત્તવાળા એ પ્રહ્લાદની જાગવાની વાત બંધ પડી ગઈ. આમ થવાથી ઉદ્વેગ પામેલા કેટલાએક દૈત્યો જે જે દિશાઓમાં જવું યોગ્ય જણાયું, તે તે દિશાઓમાં જતા રહેતાં અને બળવાન દૈત્યોએ રાજા વિનાના નગરમાં યથેષ્ટ રીતે અન્યાયથી વ્યવહારો કરવા લાગતાં એ પાતાળ ઘણા દિવસથી રાજા વિનાનું હોવાને લીધે સારા ગુણોથી રહિત થઈ ગયું. જેમ પ્રબળ મત્સ્યો નાનાં મત્સ્યોને મારી નાખે છે, તેમ પ્રબળ દૈત્યો નબળા

* આ સાડત્રીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદ સમાધિમાં રહેતાં, રાજા વિનાનું દૈત્યોનું નગર બહુ દુર્દશાને પ્રાપ્ત થયું એ કથા કહેવામાં આવશે.

દૈત્યોને મારી નાખવા લાગ્યા. બળવાન લોકો નબળાઓનાં ઘરોને લઈ લઈને ભોગવવા લાગ્યા, સઘળી સ્ત્રીઓ સઘળા પુરુષોથી પીડાવા લાગી. એક બીજા લોકો પરસ્પરનાં વસ્ત્રોને પણ હરી જવા લાગ્યા. સર્વે લોકો વિલાપ કરી કરીને ચીસો પાડવા લાગ્યા, નગરના વિભાગોની સઘળી રચનાઓ તૂટી ગઈ, બગીચાઓનાં વૃક્ષો ભાંગી ગયાં, નગરના લોકો નાસવા લાગ્યા અને નકામા અનર્થો તથા પીડાઓ વધી ગયાં. દૈત્યો ચિંતા કરવા લાગ્યા, લોકોને અન્નો કે ફળો પણ મળવા લાગ્યાં નહિ, સમય વિનાના ઉત્પાતોથી લોકો પરવશ થઈ જવા લાગ્યા અને સઘળી દિશાઓનાં મંડળો ધૂળથી ઘેરાઈ ગયાં. દેવતાઓના પુત્રો પણ દૈત્યોનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા, કૂતરાંઓની, શિયાળવાંઓની તથા પિશાચ આદિની બહુ ભરતી થઈ ગઈ; કોઈ સારાં પ્રાણીઓ રહ્યાં નહિ. લક્ષ્મી જતી રહી, ઘરો તથા સ્થાનકો ઘણાંખરાં ઉજ્જડ થઈ ગયાં; સ્ત્રીઓની, ધનોની, વિચારોની કે યુદ્ધોની કશી વ્યવસ્થા રહી નહિ; સ્ત્રીઓનાં તથા મિલકતોનાં હરણ થવાને લીધે ચારે બાજુ પોકાર ઊઠી રહ્યો; કલિયુગના સમયમાં જેવા દુષ્ટ ચોરો થાય છે, તેવા જ વિકટ ચોરો ચારે બાજુ દેખાવા લાગ્યા અને તેમ થવાથી દૈત્યોનો સઘળો દેશ વ્યાકુળ થઈ ગયો. ૧—૧૮

अनियतवनितार्थमन्त्रयुद्धं हतधनदारविरावितं समन्तात् । कलियुगसमयोद्भटोत्कटाभं तदसुरमण्डलमाकुलं बभूव ॥ १८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'અસુરમંડલવ્યાકુલીભવન' નામનો સર્ગ ૩૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૮ મો*

જગતનું દુઃખ મટાડવા વિષ્ણુ ભગવાને ચિંતા કરી

वसिष्ठ उवाच

अथाखिलजगज्जालक्रमपालनदेवनः ।
क्षीरोदनगरे शेषशय्यासनगतो हरिः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! પછી ક્ષીરસાગરના અંદરના શ્વેતદ્વીપમાં શેષનાગરૂપી શય્યા ઉપર પોઢેલા અને જેની સઘળાં બ્રહ્માંડોના ચાલતા ક્રમનું પાલન કરવું એ ક્રીડા છે, એવા વિષ્ણુ ભગવાન ચાતુર્માસ ગયા પછી, દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી જાગ્યા અને તે સમયમાં ચાલતી જગતની સ્થિતિનો પોતાની બુદ્ધિથી વિચાર કરવા લાગ્યા. પ્રથમ પોતાના મનથી સ્વર્ગલોકમાં ચાલતી પદ્ધતિનો તથા ભૂલોકમાં ચાલતી પદ્ધતિનો વિચાર કર્યો અને તે પછી તુરત પાતાળમાં ચાલતી પદ્ધતિના વિચાર ઉપર તે ઊતર્યા. વિચાર કરતાં પાતાળમાં 'પ્રહ્‌લાદ' નામનો દાનવ સ્થિર સમાધિમાં રહેલો જોવામાં આવ્યો ને ઈન્દ્રના નગરમાં સંપત્તિ બહુ જ વધી ગયેલી જોવામાં આવી. ક્ષીરસાગરની અંદરના શ્વેતદ્વીપમાં શેષનાગરૂપી શયન પર, પદ્માસન વાળીને બિરાજેલા, હસ્તોમાં શંખ, ચક્ર તથા ગદા ધારણ કરનારા અને સર્વના અંતર્યામી એ વિષ્ણુ ભગવાનને પાતાળની એ સ્થિતિ જોઈને, ત્રૈલોક્યરૂપી કમળમાં ભ્રમરની જેમ ફરનારા અને અત્યંત જ્ઞાનવાળા પોતાના મનરૂપી શરીરથી આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો. પ્રહ્‌લાદ સમાધિમાં શાંત થતાં, પાતાળ રાજા વિનાનું થઈ જવાને લીધે, આ સૃષ્ટિ ઘણું કરીને દૈત્યો વિનાની થઈ ગઈ છે, એ બહુ ભૂંડું થયું છે. દૈત્યોનો અભાવ થઈ જતાં, વૃષ્ટિ વિનાના સમયોમાં નદી મલિનતારહિત થઈ જાય છે, તેમ જેમ કોઈ શત્રુ નહિ રહેવાને લીધે દેવતાઓની

* આ આડત્રીસમા સર્ગમાં જગતની વ્યવસ્થા રાખવા સારું દૈત્યોનું રક્ષણ કરવાની અને પ્રહ્‌લાદને સમાધિમાંથી જગાડવાની વિષ્ણુએ ચિંતા કરી એ કથા કહેવામાં આવશે.

પંક્તિ રાગ—દ્વેષથી રહિત થઈ જશે. જો શત્રુઓ હોય તો જ દેવતાઓને સ્વર્ગનાં સુખો દુર્લભ જણાયાથી તેઓના ઉપર રાગ રહે અને તે સુખમાં વિઘ્ન પાડનારા દૈત્યો ઉપર દ્વેષ રહે. દેવતાઓની જાતિ રાગ—દ્વેષથી રહિત થઈ જશે, તે જેમ લતા રસથી રહિત થઈને શુષ્કપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તે જાતિ—અભિમાનથી રહિત થઈને સુખ—દુઃખાદિ દ્વંદ્વો વિનાના 'મોક્ષ' નામના પદને પ્રાપ્ત થઈ જશે. દેવતાઓ જો મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થશે, તો મનુષ્યોને દેવતાઓનાં સ્વર્ગલોક સંબંધી સુખને મેળવવાની ઈચ્છા રહેશે નહિ અને તેથી ભૂલોકમાં યજ્ઞોની તથા તપની સઘળી ક્રિયાઓ બંધ પડી જશે એ નિઃસંશય છે. હવે જો યજ્ઞોની તથા તપની ક્રિયાઓ બંધ પડી જશે, તો 'ભૂલોક કર્મભૂમિ છે' એમ કોઈના પણ સમજવામાં રહેશે નહિ; અને તેમ થશે તો આખો સંસાર કે જે કર્મોને લીધે જ પ્રવર્ત્યા કરે છે તેનો નાશ થઈ જશે. કલ્પના આરંભથી માંડીને મેં જે આ ત્રૈલોક્ય રચેલું છે તે તાપથી જેમ હિમનો કણ નષ્ટ થઈ જાય છે તેમ સમય વિના જ નષ્ટ થઈ જશે, એ બહુ ખોટું થશે. હું ઉપેક્ષા રાખીને આ સંસારરૂપી મોટા આડંબરનો નાશ થવા દઉં તો મેં હાથે કરીને પોતાની લીલાનો જ નાશ આરંભ્યો કહેવાય એ શું યોગ્ય છે? ચંદ્ર, સૂર્ય તથા તારાઓ સહિત આ જગત શૂન્ય થઈ જાય તો મારે પણ મારા આ શરીરનો સંહાર કરીને પૂર્ણસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરવી પડે. જોકે આ રીતે સમય વિના જ જગત શાંત થઈ જાય, તોપણ જીવોને તો સઘળા ઉપદ્રવોની શાંતિ થઈ જાય એમ છે; પરંતુ એ જે શાંતિ થાય તે સુષુપ્તિ અવસ્થાના જેવી જ થાય, મુક્તિરૂપ ન જ થાય. હું ઉપેક્ષા નહિ કરતાં, જગતની સ્થિતિને યોગ્ય રીતે ચલાવું, તો સત્કર્મોની મર્યાદાનો ભંગ ન થતાં કર્મોથી ચિત્ત શુદ્ધ થવાને લીધે અનુક્રમે સઘળા જીવોને મુક્તિનો લાભ મળે. એટલા માટે હું ધારું છું કે, હમણાં દૈત્યોને ઉત્તેજન આપવું, તે સારું છે. દૈત્યો ઉદ્યોગી થાય, તો દેવતાઓને રાગ—દ્વેષપૂર્વક સ્વર્ગલોકનાં સુખો જાળવવાની કાળજી રહે; અને જો દેવતાઓને કાળજી રહે, તો દેવતાઓનાં સુખો મેળવવાની ઇચ્છાથી માણસો યજ્ઞ સંબંધી ક્રિયાઓ કરે અને એ ક્રિયાઓ ચાલતી રહે, તો સંસારની સ્થિતિ બરાબર ચાલ્યા કરે; કદી પણ એ સ્થિતિનો ક્રમ ફરે નહિ. માટે હું રસાતળમાં જઈને, જેમ વસંતઋતુ બીજી ઋતુમાં બગડી ગયેલા ઝાડને પાછું તેના પોતાના ક્રમમાં સ્થાપે છે, તેમ હું પ્રહ્‌લાદને પાછો તેના પોતાના ક્રમમાં સ્થાપું. પ્રહ્‌લાદ વિના બીજા કોઈ દૈત્યને હું દૈત્યોનો રાજા કરીશ, તો હું ધારું છું કે આ રાજા દેવોને મારી નાખ્યા વિના રહેશે જ નહિ; અને પ્રહ્‌લાદનો જે આ દેહ છે, તે પવિત્ર છે, મહાત્મા છે તથા છેલ્લો જ છે; માટે તેના હાથે દેવો માર્યા જવાનો સંભવ નથી. પ્રહ્‌લાદનો આ દેહ આ કલ્પ પૂરો થતાં સુધી જીવતો રહે એ યોગ્ય છે; 'પ્રહ્‌લાદે આ કલ્પ પૂરો થતાં સુધી દેહધારીપણાથી જ રહેવું' એવો દૈવ સંબંધી નિયમ પણ થઈ ચૂકયો છે એ મારા ધારવામાં છે; માટે હું પાતાળમાં જઈને, જેમ ગર્જના કરતો મેઘ પહાડની ક્ષુદ્ર નદીમાં સૂતેલા મોરને જગાડે છે, તેમ પ્રહ્‌લાદને જગાડું. જેમ મણિ મનમાં ભાવના રાખ્યા વિના જ વસ્તુઓનાં પ્રતિબિંબોને ધારણ કરે છે, તેમ પ્રહ્‌લાદ જીવન્મુક્ત લોકોની પદ્ધતિ પ્રમાણે મનમાં રાજ્યની આસક્તિ નહિ રાખતાં જ દૈત્યોનું રાજ્ય કરો. 'આસક્તિ નહિ રાખતાં સઘળો વ્યવહાર કરવો' એ જ જીવન્મુક્ત લોકોની સમાધિ છે. હું આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરીશ, તો આ સૃષ્ટિનો નાશ થશે નહિ અને દેવતાઓને તથા દૈત્યોને નાનાં નાનાં યુદ્ધો થયા કરશે, તેથી મને પણ વિનોદ મળ્યા કરશે. જોકે મારે તો સૃષ્ટિનો ઉદય અને સૃષ્ટિનો નાશ એ બંને સમાન છે, તોપણ આ જગત પોતાની જૂની પદ્ધતિથી ભલે ચાલ્યા કરે. મારે પદ્ધતિમાં ફેરફાર થવા દેવાનું શું પ્રયોજન છે? કર્તાભોક્તાપણાનો આગ્રહ નહિ હોવાને

લીધે કોઈ પણ વસ્તુના નાશથી દુઃખ નહિ ધરતાં અને તે વસ્તુની સ્થિતિથી સુખ નહિ માનતાં, વ્યવહારને અનુસરતી તે વસ્તુની ગોઠવણ કરવી એ એક જાતની યોગની જ પદ્ધતિ છે. હું પાતાળમાં જઈશ અને પ્રહલાદને જગાડીશ, તોપણ આગ્રહથી રહિત હોવાને લીધે, સ્થિર જ રહીશ. હું કાંઈ પામર જીવોની જેમ સંસારની લીલા કરતો નથી. ચાલો, હવે દુષ્ટ લોકોનાં આચરણોથી ભયંકર થઈ ગયેલા અસુરના નગરમાં જઈને, જેમ સૂર્ય કમળને જાગ્રત કરે છે, તેમ પ્રહ્‌લાદને જાગ્રત કરીએ અને જેમ વર્ષાઋતુ ચંચળ વાદળાંઓના સમૂહને હિમાલયમાં સ્થિર કરે છે, તેમ અસ્ત—વ્યસ્ત થયેલા આ સઘળા જગતને સ્થિર કરીએ. ૧—૨૭

असुरपुरमवाप्य प्रोद्धताचारघोरं कमलमिव विवस्वान्दैत्यमुद्बोधयामः । जगदिदमखिलं स्वस्थैर्यमभ्यानयामो घनविधिरिव शैले चञ्चलं मेघजालम् ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'પરમેશ્વરવિતર્ક' નામનો સર્ગ ૩૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯ મો*

વિષ્ણુભગવાને પ્રહ્‌લાદને ઉપદેશ દીધો

वसिष्ठ उवाच

**इति सञ्चिन्त्य सर्वात्मा क्षीरोदादात्मकात् पुरात् ।
चचाल परिवारेण सहसानुरिवाचलः ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! સર્વના આત્મા વિષ્ણુ ભગવાન એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, ક્ષીરસાગરની અંદરના પોતાના સ્થાનકમાંથી, જેમ શિખરો સહિત પર્વત ચાલે તેમ પોતાના પાર્ષદો સહિત ચાલ્યા. ક્ષીરસાગરના તળિયામાં રહેલો માર્ગ કે જેમાં મોટું છિદ્ર છતાં પણ ઈશ્વરના સંકલ્પને લીધે ક્ષીરસાગરનું દૂધ પેસી શકતું ન હતું તે માર્ગમાંથી વિષ્ણુ ભગવાન જાણે સ્વર્ગલોક હોય, એવા પ્રહ્‌લાદના નગરમાં પધાર્યા. ત્યાં સુવર્ણમય ઘરની અંદર સમાધિમાં સ્થિર થયેલો પ્રહ્‌લાદ કે જે મેરુપર્વતની અંદર સમાધિમાં સ્થિર થયેલા બ્રહ્મા જેવો શોભતો હતો, તેને વિષ્ણુએ દીઠો. એ સ્થળમાં જે દૈત્યો હતા તે સર્વે વિષ્ણુના તેજથી ત્રાસ પામીને જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી ત્રાસ પામીને ઘુવડ પક્ષીઓ દૂર થઈ જાય, તેમ ત્યાંથી દૂર થઈ ગયા. જેમ ચંદ્ર તારાઓની સાથે આકાશમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ વિષ્ણુએ બે—ત્રણ મુખ્ય અસુરોની સાથે અને પોતાના પાર્ષદોની સાથે પ્રહ્‌લાદના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ગરુડની ઉપર બિરાજેલા, પોતાનાં આયુધોથી અને પાર્ષદોથી શોભતા, દેવર્ષિઓએ તથા મુનિઓએ અભિવંદન કરેલા અને જેને લક્ષ્મી ચામર ઢોળતાં હતાં એવા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાને 'હે મહાત્મા! જાગ્રત થા' એમ બોલતાં બોલતાં દિશાઓને ગજાવી મૂકનારો 'પાંચજન્ય' નામનો શંખ વગાડયો. વિષ્ણુના બળથી ઉત્પન્ન થયેલો એ શંખનાદ કે જે પ્રલયકાળમાં સામટી રીતે ક્ષોભ પામેલાં વાદળાંઓના અને સમુદ્રોના ધ્વનિ જેવો જણાયો તેનાથી ભ્રમ પ્રાપ્ત થવાને લીધે જેમ મદોન્મત્ત વાદળાંઓની ગર્જનાથી રાજહંસોની મંડળી પડી જાય, તેમ દૈત્યોની મંડળી પડી ગઈ અને જેને કાંઈ પણ ભ્રમ નહિ થતાં આનંદ ઉત્પન્ન થયો. એવી વિષ્ણુના પાર્ષદોની મંડળી જેમ મેઘના નાદથી ઇન્દ્રજવનાં વૃક્ષોની પંક્તિ ખીલે તેમ ખીલી ઊઠી. દાનવોનો રાજા પ્રહ્‌લાદ જેમ વરસાદના સમયમાં વનની અંદર કદંબ ધીરે ધીરે જાગ્રત થાય તેમ ધીરે ધીરે જાગ્રત થવા લાગ્યો. જેમ ગંગાજીએ સઘળા સમુદ્રને પૂરી દીધો હતો, તેમ બ્રહ્મરંધ્રમાંથી ઊઠેલી પ્રાણશકિતએ પ્રહ્‌લાદના દેહને પૂરી દીધો. જેમ સૂર્યની પ્રભા ઉદય પામ્યા પછી તરત જ ચારે બાજુ જગતમાં ફેલાય છે, તેમ પ્રાણની શોભા પ્રકટ થતાં તરત જ ચારે બાજુથી પ્રહ્‌લાદના શરીરમાં પ્રાણશકિત વ્યાપ્ત થઈ ગઈ.

* આ ઓગણચાળીમા સર્ગમાં વિષ્ણુએ દૈત્યોના નગરમાં જઈને શંખના નાદથી પ્રહ્‌લાદને જાગ્રત કર્યો અને તેને કલ્પ પૂરો થતાં સુધી રાજ્ય કરવાની આજ્ઞા કરી એ કથા કહેવામાં આવશે.

ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનાં નવે ગોલેકોમાં પ્રવૃત્ત થતાં લિંગશરીરૂપી દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું પ્રહ્લાદનું ચૈતન્ય દૃશ્યગામી બન્યું. હે રામ! જેમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું મુખ બે-પણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દૃશ્યગામી થયેલું પ્રહ્લાદનું ચૈતન્ય મનપણાને પ્રાપ્ત થયું. જેમ પ્રભાતમાં સૂર્યની પ્રભા કાંઈક અંકુરિત થતાં, તે કાળાં કમળોને જગાડે, તેમ ચિત્ત કાંઈક અંકુરિત થતાં, પ્રહ્લાદનાં બે નેત્રો ધીરેધીરે ખૂલવા લાગ્યાં. પ્રાણવાયુએ તથા અપાનવાયુએ નાડીઓનાં છિદ્રોમાં ગતિ કરવા માંડતાં, જેમ વાયુની પ્રેરણાથી કમળમાં ગતિ થાય, તેમ પ્રહ્લાદના શરીરમાં ગતિ થઈ. જેમ પાણીથી પાણી પૂર્ણ થતાં તરત જ તરંગ પુષ્ટ થાય, તેમ શરીર પ્રાણથી પૂર્ણ થતાં પ્રહ્લાદનું મન એક નિમેષમાત્રમાં પુષ્ટ થયું. જેમ સૂર્ય અર્ધો ઉદય પામતાં, ખીલેલાં કમળોવાળું સરોવર શોભવા લાગે, તેમ જેનાં નેત્ર, મન, પ્રાણ અને શરીર પ્રફુલ્લિત થવાથી પ્રહ્લાદ શોભવા લાગ્યો. આ અવસરમાં વિષ્ણુએ 'જાગ્રત થા' એમ કહ્યું, એટલે તરત જ જેમ વાદળાની ગર્જનાથી મોર જાગ્રત થાય, તેમ એ પ્રહ્લાદ જાગ્રત થયો. પ્રફુલ્લિત નેત્રોવાળા, પુષ્ટ થયેલી સ્મૃતિવાળા અને જેને દૃશ્યોનું મનન પ્રાપ્ત થયું છે તેવા એ પ્રહ્લાદને ત્રૈલોકયનાથ વિષ્ણુ ભગવાને જેમ પોતે પૂર્વે નાભિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્માને કહ્યું હતું, તેમ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા: હે મહાત્મા! મારી રાજ્યલક્ષ્મીનું સ્મરણ કર અને તારા દેહનું પણ સ્મરણ કર. તું સમય વિના જ દેહનો અંત શા માટે કરે છે? તું કે જે 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવા સંકલ્પોથી રહિત છે, તેને શરીર છતાં પણ પ્રિય પદાર્થોથી કે અપ્રિય પદાર્થોથી શી આસક્તિ થવાની છે? માટે હવે ઊઠ, ઊઠ. આ કલ્પ પૂરો થાય ત્યાં સુધી તારે આ દેહથી જ જગતમાં રહેવાનું છે. દૈવના યોગને અને યથાર્થ નિયમને અમે સંપૂર્ણ રીતે જાણીએ છીએ. તું કે જે જીવન્મુક્ત છે, તેણે રાજ્યમાં જ રહીને આ કલ્પ પૂરો થાય ત્યાં સુધી કાંઈ-ઉદ્વેગ નહિ રાખતાં તારા આ શરીરને વ્યવહારમાં લગાવવાનું છે. કલ્પને અંતે આ શરીર વીંખાઈ જશે, ત્યારે જેમ ઘટાકાશ મહાકાશમાં મળી જાય તેમ તારે સ્વરૂપભૂત વ્યાપક પરબ્રહ્મમાં નિવાસ કરવાનો છે. કલ્પના અંત સુધી રહેનારું અને જેણે જગતના સર્વ વ્યવહારોની પદ્ધતિ જાણેલી છે, તેવું આ તારું શુદ્ધ શરીર જીવન્મુક્તના વિલાસોવાળું થયું છે. હજી જગતનો પ્રલય થવાને ઘણી જ વાર છે. હે સૌમ્ય! હજી બારે સૂર્યો ઊગ્યા નથી, પર્વતો પીગળી ગયા નથી અને જગત બળવા લાગ્યું નથી. તે છતાં તું શરીરનો નકામો ત્યાગ શા માટે કરે છે? હજી ત્રૈલોકયની ભસ્મથી ભૂરો થયેલો અને લોકપાલોની ઊડતી ખોપરીઓરૂપી ચિહ્નોવાળો ઉન્મત્ત પવન વાતો નથી, તે છતાં તું શરીરને વિના કારણ કેમ ત્યજી દે છે? હજી આસોપાલવની મંજરીઓ જેવી 'પુષ્કરાવર્ત' નામના પ્રલયના મેઘોની વીજળીઓ બ્રહ્માંડમાં ચમકવા લાગી નથી; તે છતાં તું શરીરનો વૃથા ત્યાગ કેમ કરે છે? હજી બ્રહ્માંડની ભીંતો પૃથ્વીના કંપથી કડાકા કરતા પર્વતોવાળી અને બળતા અગ્નિથી ધગધગતી થઈને તૂટવા માંડી નથી, તે છતાં તું શરીરને પ્રયોજન વિના શા માટે છોડી દે છે? હજી જગત વૃદ્ધિ પામેલા પ્રલયના વરસાદોવાળું અને જેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા રુદ્ર નામના ત્રણ જ દેવ અવશેષ રહ્યા હોય એવું થયું નથી; તે છતાં તું શરીરને અમસ્થું શું કામ છોડી દે છે? હજી સૂર્યાદિના નાશ થઈને દિશાઓ જેઓના વિભાગો લોકાલોક પર્વતનાં શિખરો ઉપરથી જ જાણી શકાય એવી જર્જરિત થયેલી નથી; તે છતાં તું શરીરને વૃથા શા માટે છોડી દે છે? હજી પર્વતોને ફાડી નાખીને તેઓના ધડાકાઓ કરાવનારાં સૂર્યનાં કિરણો આકાશમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યાં નથી અને પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓ ગાજતાં નથી, તે છતાં તું શરીરને કેમ છોડી દે છે? હજી

હું પોતે જરાયુજ આદિ પ્રાણીઓથી ભરપૂર રહેલી અને સૂર્ય આદિના પ્રકાશવાળી દશે દિશાઓમાં ગરુડની ઉપર બેસીને વિહાર કર્યા કરું છું, તે છતાં તું શરીરને કેમ છોડી દે છે? હજી અમે સઘળા વિદ્યમાન છીએ. આ પર્વતો, આ પ્રાણીઓ, આ જગત અને આ આકાશ વિદ્યમાન છે તેમ જ તું પણ સ્વસ્થ છે; માટે હમણાં તું દેહને ત્યજી દે નહિ. પ્રબળ અજ્ઞાનના યોગથી વ્યાકુળ થયેલા જેના મનને સંસારનાં દુઃખો પીડા કરતાં હોય, તે પુરુષે જ મરવું શોભે છે. 'હું દૂબળો છું, અત્યંત દુઃખી છું અને મૂઢ છું' એ ભાવનાઓ અને એવા જ પ્રકારની બીજી ભાવનાઓ, જેની મતિને લૂંટી લેતી હોય, તે પુરુષે જ મરવું શોભે છે. જેને મનની ચપળ વૃત્તિ આશાઓરૂપી પાશો વડે બાંધીને આમતેમ રઝળાવ્યા કરતી હોય, તે પુરુષનું મરવું શોભે છે. જેમ દુષ્ટ પુરુષો પશુઓને માટે ધાન્યના છોડવાઓને ભાંગી નાખે છે, તેમ વિવેકને હરનારી તૃષ્ણાઓ જેના હૃદયને ભાંગી નાખતી હોય, તે પુરુષનું મરવું શોભે છે. તાડના ઝાડ જેવા ઊંચા ઊંચા રાગ-દ્વેષાદિવાળા જેના મનરૂપી વનમાં, મનની વૃત્તિઓરૂપી લતાઓ સુખ—દુઃખોરૂપી ફળોથી ફાલતી હોય, તે પુરુષનું મરવું શોભે છે. જેનાં રુવાંટાંઓની પંક્તિઓરૂપી અનેક લતાઓવાળા આ દેહરૂપી ઝેરી વૃક્ષને કામ, ક્રોધ આદિ અનર્થરૂપી પ્રચંડ પવનનો વેગ હરણ કરી જતો હોય તે પુરુષનું મરવું શોભે છે. અંગોરૂપી ચપળ લતાઓવાળા જેના દેહરૂપી વનને આધિઓ તથા વ્યાધિઓરૂપ દાવાનળો બાળી નાખતા હોય, તે પુરુષનું મરવું શોભે છે. જેમ સુકાયેલા વૃક્ષમાં અજગરો ફુંફાડા મારે છે, તેમ જેના શરીરમાં કામ તથા ક્રોધ વગેરે દુર્ગુણો ફુંફાડા મારતા હોય, તે પુરુષનું મરણ શોભે છે. મરણના સ્વરૂપનો વિચાર કરી જોતાં પણ તત્ત્વવેત્તાએ મરવું સંભવતું નથી. આ દેહનો જે ત્યાગ કરવો તે જ લોકોમાં મરણ કહેવાય છે; પરંતુ દેહ કે જે તત્ત્વવેત્તાની દૃષ્ટિમાં સાચો પણ નથી, અને ખોટો પણ નથી, પરંતુ અનિર્વચનીય જ છે, તેનો મુદ્દલ સંબંધ જ થવો ઘટતો નથી; એટલે પછી સંબંધ વિનાના દેહનો ત્યાગ જ કેમ થાય? આત્મજ્ઞાન થયું કે તે જ સમયે દેહનો સંબંધ ટળી જાય છે, તો પછી લોકોનો ત્યાગ કેમ કરવો? યથાર્થ રીતે આત્મતત્ત્વને જોનારા જે જ્ઞાનીની મતિ આત્મતત્ત્વના અનુસંધાનમાંથી ખસતી ન હોય, તે પુરુષનું જ જીવન શોભે છે. જેના મનમાં અહંકાર જ ન આવતો હોય, જેની બુદ્ધિ વિષયોથી લેપાતી હોય નહિ અને જે સઘળા પદાર્થોમાં સમતા જ રાખતો હોય, તે પુરુષનું જીવન શોભે છે. જે પુરુષ રાગ—દ્વેષથી રહિત થયેલી અને અંદર અત્યંત શીતળતાવાળી બુદ્ધિથી સાક્ષીની પેઠે આ જગતને જોયા કરતો હોય, તે પુરુષનું જ જીવન શોભે છે. જેણે આત્મતત્ત્વને સારી રીતે સમજી, 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે, એવી ભેદબુદ્ધિને ત્યજી દઈને પોતાના ચિત્તને સાક્ષીમાં જ લગાવી દીધું હોય, તે પુરુષનું જ જીવન શોભે છે, મલિન કલ્પનારૂપી વિષયો કે જેઓ રજ્જુસર્પાદિ જેવા હોવા છતાં સાચા જેવા લાગે છે, તેઓમાં આસક્તિ નહિ રાખતાં, જેણે પોતાના ચિત્તને બ્રહ્મમાં જ લીન કર્યું હોય, તે પુરુષનું જ જીવન શોભે છે. જે પુરુષ સર્વમાં આત્મદૃષ્ટિ રાખી વાસનાઓથી રહિત થઈને, લીલામાત્રથી આ જગતનાં કામકાજ કરતો હોય તેનું જીવન શોભે છે. જે પુરુષ વ્યવહાર કરવા છતાં પણ સુખના કારણની પ્રાપ્તિથી મનમાં રાજી થાય નહિ અને દુઃખના કારણની પ્રાપ્તિથી મનમાં કચવાય નહિ, તેનું જીવન શોભે છે. જેમ મીઠા જળવાળા નિર્મળ સરોવરોમાંથી હંસો નીકળ્યા કરે છે, તેમ જે સુજનોના સમાગમવાળા નિર્મળ પુરુષમાંથી સદ્ગુણો જ નીકળ્યા કરતા હોય, તેનું જીવન શોભે છે. જેનું નામ સાંભળવાથી, જેને જોવાથી અને જેનું સ્મરણ આવવાથી પણ સર્વ લોકો આનંદ પામતા હોય તે પુરુષનું જીવન શોભે છે. હે

દૈત્યોના રાજા પ્રહ્‌લાદ! જે પુરુષના ઉદયથી જીવોરૂપી ભ્રમરોવાળાં સઘળાં પ્રાણીઓરૂપી કુમુદો પ્રફુલ્લિત થતાં હોય, તે પુરુષનું જીવન જ અક્ષયચંદ્રની પૂર્ણતાની જેમ શોભે છે, બીજાનું નહિ. ૧—૫૫

यस्योदयेषु हृदयेन जनांबुजानि जीवालिमन्ति सकलानि विलासयंति । तस्यैव भाति परिजीवितमक्षयेंदोरापूर्णतेव दनुजेश्वर नेतरस्य ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો
'નારાયણવચનોપન્યાસ' નામનો સર્ગ
૩૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો*

વિષ્ણુ ભગવાને પ્રહ્‌લાદને જ્ઞાનીનો વ્યવહાર કહ્યો

શ્રીભગવાનુવાચ

स्थैर्यं देहस्य दृष्टस्य जीवितं प्रोच्यते जनैः ।
देहांतरार्थं देहस्य संत्यागो मरणं स्मृतम् ॥१॥

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા: હે પ્રહ્‌લાદ! આ જોવામાં આવતા દેહની જે સ્થિરતા તેને લોકો જીવન કહે છે અને બીજા દેહ લેવાને માટે એક દેહનો જે ત્યાગ, તેને લોકો મરણ કહે છે. હે મહાબુદ્ધિમાન પ્રહ્‌લાદ! તું તો જીવનથી પણ રહિત છે. અને મરણથી પણ રહિત છે તને મુદ્દલ દેહનો સંબંધ જ નથી; માટે તને મરણ પણ શું છે અને જીવન પણ શું છે? કાંઈ નથી. હે પ્રહ્‌લાદ! આવા પુરુષનું જીવવું શોભે છે અને આવા પુરુષનું મરવું શોભે છે,' એમ જે મેં તને કહ્યું, એ તો જ્ઞાનના અને અજ્ઞાનના ગુણ—દોષ જણાવવાને માટે કહ્યું છે. હે બ્રહ્મવેત્તા! તું કદી પણ જીવતો નથી અને કદી પણ મરતો નથી. તું દેહમાં રહેલો હોવા છતાં પણ દેહદૃષ્ટિથી રહિત છે, માટે જેમ વાયુ આકાશમાં રહેલો છતાં પણ આકાશના સંબંધ વિનાનો હોવાને લીધે આકાશથી અલગ જ છે, તેમ તું દેહથી અલગ જ છે. જેમ આકાશમાં ઝાડની ઊંચાઈને રોકતું નથી, તેથી ઝાડની ઊંચાઈનાં કારણરૂપ કહેવાય છે, તેમ તું દેહાદિકને કાંઈ અડચણ કરતો નથી, તેથી દેહના કારણરૂપ કહેવાય છે. દેહમાં થતા શીત-ઉષ્ણ આદિ સ્પર્શો તારી સત્તાથી જ જણાય છે, માટે તું દેહમાં છે પણ ખરો અને દેહનો તને કાંઈ સંબંધ નથી, માટે તું દેહમાં નથી પણ ખરો. આત્મતત્ત્વ જાણવામાં આવતાં દેહ મિથ્યા જ થઈ જાય છે, માટે જ્ઞાનીઓનો દેહ છે જ ક્યાં? સ્વપ્ન દૂર થઈ ગયા પછી સ્વપ્ન સંબંધી દેહનું રહેવું સંભવતું જ નથી. આ એક જે તારું દેશ—કાળાદિથી માપવામાં આવેલું શરીર છે, તે તો અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી જ છે, જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી નથી. જેની બુદ્ધિ બ્રહ્માકાર થઈ ગઈ છે, એવો તું સર્વદા સર્વરૂપ છે અને પ્રકાશસ્વરૂપ ચૈતન્ય જ છે; માટે કયો પદાર્થ તારા દેહરૂપ નથી અને કયો પદાર્થ તારા દેહરૂપ છે કે જેને તું ત્યજી દે કે ગ્રહણ કરે? સર્વ પદાર્થો તારા દેહરૂપ છે અને કોઈ પણ પદાર્થ તારા દેહરૂપ નથી; માટે કોઈનો સ્વીકાર કે કોઈનો ત્યાગ તારાથી થાય એમ છે જ નહિ. મલયાચળનો પવન વાય કે પ્રલયકાળનો પવન વાય, પણ આત્મા કે જે પ્રિયથી તથા અપ્રિયથી રહિત છે, તેને તેઓથી સુખ કે દુઃખ કશું પ્રાપ્ત થાય એમ છે? પર્વતો ઊથલી પડવા લાગ્યા હોય, પ્રલયકાળના અગ્નિઓ બાળવા લાગ્યા હોય અને ઉત્પાતના પવનો વાતા હોય, તોપણ જ્ઞાની પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. સઘળા પદાર્થો વિદ્યમાન હોય અથવા સઘળા પદાર્થો જતા રહે અથવા સઘળા પદાર્થો નષ્ટ થઈ જાય અથવા સઘળા પદાર્થો વધે, તોપણ તેથી જ્ઞાનીને શું થઈ જાય એમ છે? કશું થાય એમ નથી; કેમ કે જ્ઞાની તો પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. આ દેહ નાશ પામે તોપણ આત્મા નાશ પામતો

* આ ચાળીસમા સર્ગમાં જ્ઞાની કે જે દેહવાળો છતાં પણ દેહથી રહિત છે અને નિર્વિકાર છતાં પણ ક્રિયા કરે છે, તે જે રીતે વ્યવહાર કરે છે, તે રીતિ કહેવામાં આવશે.

નથી. આ દેહ વૃદ્ધિ પામે તોપણ આત્મા વૃદ્ધિ પામતો નથી અને આ દેહની ગતિ થતાં પણ આત્મા ગતિ કરતો નથી. 'હું દેહનો છું અને દેહ મારો છે' એવા પ્રકારનો ચિત્તનો ભ્રમ નષ્ટ થઈ ગયા પછી 'હું ત્યાગ કરું છું અને હું ત્યાગ કરતો નથી' એવી ખોટી કલ્પના ઉદય પામે કે? હે પ્રહ્લાદ! 'હું આ કામ કરીને આ કામ કરીશ અને આ વસ્તુને ત્યજી દઈને આ વસ્તુને ત્યજી દઈશ' એવી રીતના સંકલ્પો તત્ત્વવેત્તાઓને હોતા જ નથી. અકર્તાપણાને પામેલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સઘળું કરતા હોય તોપણ કશું કરતા નથી. તત્ત્વજ્ઞાનીને 'હું અકર્તા છું' એવો દૃઢ નિશ્ચય હોય છે, તેથી તેઓને કદી પણ કર્તાપણાનો સંબંધ હોતો નથી. અકર્તાપણું પ્રાપ્ત થયું, એટલે અભોક્તાપણું પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થયું સમજવું; કેમ કે આ સઘળા ત્રૈલોક્યમાં વાવ્યા વિના કોણે લણ્યું છે? કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું શાંત થઈ જતાં, શાંતિ જ અવશેષ રહે છે અને એ શાંતિ પ્રૌઢપણું પામે ત્યારે વિદ્વાન લોકો તેને જ મુક્તિ કહે છે. સ્વરૂપના પ્રગટ થવાથી, સર્વમાં વ્યાપીને રહેલા ચૈતન્યમય અને શૂદ્ર તત્ત્વવેત્તાઓ નહિ પ્રાપ્ત થયેલા કયા પદાર્થનું ગ્રહણ કરે અને પ્રાપ્ત થયેલા કયા પદાર્થને ત્યજી દે? પોતે વ્યાપક હોવાને લીધે તેઓને કાંઈ પણ ત્યાજ્ય કે ગ્રાહ્ય લાગતું નથી. અવયવીપણું અને અવયવપણું કે જેઓ ગ્રાહ્યના તથા ગ્રાહકના સંબંધોને કરાવનારાં છે તથા અલ્પ છે, તેઓ આત્મામાં છે જ નહિ; માટે આત્મા કોનું ગ્રહણ કરે અને કોને ત્યજી દે? 'આ વસ્તુ ગ્રાહ્ય છે અને હું તેનો ગ્રાહક છું' એવા પ્રકારનો આગ્રહ દૂર થાય, ત્યારે સારી પેઠે શાંતિ ઉદય પામે છે અને સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયેલી તે શાંતિ જ 'મોક્ષ' એ નામથી કહેવામાં આવે છે. સર્વદા એવી શાંતિમાં રહેલા તારા જેવા શાંત જીવન્મુક્ત પુરુષો જેમ સુષુપ્તિમાંથી રહેલા પુરુષો શરીરની આસક્તિથી રહિત છતાં, શરીરનું ચલન કરવારૂપ ક્રિયા કરે છે, તેમ શરીર આદિ સઘળા દ્વૈતની આસક્તિથી રહિત થઈને વ્યવહાર કરે છે. હે પ્રહ્લાદ! તારી સઘળી વાસનાઓ પરમાત્માના જ્ઞાનથી શાંત થઈ ગઈ છે; માટે તું સ્વરૂપમાં જ રહેલી બુદ્ધિથી, જાગ્રતની અને સુષુપ્તિની સંધિમાં રહેલાની જેમ આ જગતની સ્થિતિને જોયા કર. જેઓનું ચિત્ત આત્મામાં જ રહેલું હોય છે એવા અને આત્મામાં રસાયનના જેવી તૃપ્તિને પામેલા છે, તે પુરુષો અવિચારથી રમણીય લાગતા અનાત્મ પદાર્થોમાં રુચિ કરતા નથી; અને દુઃખો કે જેઓ કદી પણ આત્માનો સ્પર્શ કરતાં નથી તેઓથી ઉદ્વેગ પામતા નથી. જેમ દર્પણો આવી પડેલાં પ્રતિબિંબોને કોઈ જાતની સ્પૃહા વિના જ સ્વીકારી લે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષો આવી પડેલાં વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોને આસક્તિ વિના જ સ્વીકારી લે છે. સ્વસ્થ રહીને પોતાના સ્વરૂપની સ્થિતિમાં જાગનારા અને સંસારની સ્થિતિમાં સૂતેલા જ્ઞાની પુરુષો, જેમ ભરઊંઘમાં સૂતેલાં બાળકો હાથપગ હલાવે છે, તેમ સંસાર સંબંધી ક્રિયાઓ કરે છે. હે મહાત્મા! પોતાની અંદર પરમાત્માના પદને પામેલો તું બ્રહ્માનો આ એક દિવસ પૂરો થતાં સુધી અહીં જ ગુણોવાળી રાજ્યલક્ષ્મીને ભોગવીને પછી અખંડપદને પ્રાપ્ત કર. ૧—૨૫

त्वमजितपदवीमुपागतोऽतः कमलजवासर-मेकमेव भुक्त्वा । गुणगणकलितामिहैव लक्ष्मीं व्रज परमाम्पदमच्युतं महात्मन् ॥ २५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'પ્રહ્લાદબોધન' નામનો સર્ગ ૪૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૧ મો*

પ્રહ્લાદે વિષ્ણુની આજ્ઞા સ્વીકારી અને વિષ્ણુએ પ્રહ્લાદનો અભિષેક કર્યો

वसिष्ठ उवाच

जगद्रत्नसमुद्रेन त्रैलोक्याद्भुतदर्शिना ।
इत्युक्ते पद्मनाभेन ज्योत्स्नाशीतलया धिया ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! સૃષ્ટિના સમયમાં ત્રૈલોક્યરૂપી અદ્‌ભુત પદાર્થોને બતાવનારા અને જગતોરૂપી રત્નોના નિવાસરૂપ વિષ્ણુએ ચાંદની જેવી શીતળ વાણીથી એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરતાં પ્રફુલ્લ નેત્રકમળવાળા એ ધીર પ્રહ્લાદે વિષ્ણુનો સઘળો અભિપ્રાય મનમાં લઈને આનંદથી નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું.

પ્રહ્લાદ બોલ્યો : હે દેવ! રાજ્યસંબંધી હિત—અહિતોના વિચારથી અને સેંકડો કાર્યોથી થાકી ગયેલો હું ક્ષણમાત્ર શાંતિ પામ્યો હતો. હે મહારાજ! આપની કૃપાથી મને સારી પેઠે સ્વરૂપમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. હું મારા સ્વરૂપે કરી સમાધિમાં અને અસમાધિમાં પણ સર્વદા સમાન છું. હે મોટા દેવ! આપને મેં અખંડાકાર વૃત્તિથી હૃદયાકાશની અંદર ઘણી વાર સુધી જોયા છે અને આપે મારા ઉત્તમ ભાગ્યને લીધે પાછું આ બહાર પણ દર્શન દીધું. હે પ્રભુ! જેમ આકાશ નિર્મળ આકાશમાં જ રહે, તેમ સઘળા સંકલ્પોથી રહિત અને અંત વિનાની બ્રહ્મદૃષ્ટિમાં હું રહ્યો હતો. હું કાંઈ શોકથી, મોહથી, વૈરાગ્યના ચિંતવનથી, દેહનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છાથી કે સંસારના ભયથી સમાધિમાં રહ્યો હતો એમ નથી; પણ હું તો કેવળ પોતાની મેળે ઊઠેલા નિર્મળ વિચારથી જ વિસ્તીર્ણ પવિત્ર પદમાં રહ્યો હતો. એ નિર્મળ પદ એક જ છે, માટે તેમાં શોક પણ ક્યાંથી હોય, હાનિ પણ ક્યાંથી હોય, દેહ પણ ક્યાંથી હોય, સંસાર પણ ક્યાંથી હોય, ભય પણ ક્યાંથી હોય અને ભય જ નહિ હોવાને લીધે ભયથી રક્ષણ પણ ક્યાંથી જ હોય! એ નિર્મળ પદમાં મારી સ્થિતિ થઈ હતી એ પણ કહેવામાત્ર જ છે, કારણ કે હું તેથી ભિન્ન જ નથી. હે ઈશ્વર! 'હાય, હું સંસારની ખટપટથી કાયર થઈ ગયો છું, માટે સંસારનો ત્યાગ કરું', એવી ચિંતા કે જે હર્ષને, શોકને તથા બીજા પણ ભય આદિ વિકારોને આપનારી છે, તે તો અજ્ઞાનીઓને જ થવી સંભવે. 'દેહ ન હોય તો કોઈ પણ દુઃખ ન હોય; જે જે દુઃખો છે, તે દેહનાં હોવાથી જ છે' એવી ચિંતારૂપી ઝેરી નાગણ પણ મૂર્ખને જ કરડે, એમ હું ધારું છું. 'આ સુખ છે, આ દુઃખ છે, આ વસ્તુ મને નથી અને આ વસ્તુ મને છે, એવી રીતે હિલોળા લેતું ચિત્ત મૂઢ પુરુષને જ દુઃખી કરે છે, પણ પંડિતને દુઃખી કરતું નથી. જેઓએ તત્ત્વજ્ઞાનને દૂર જ રાખેલું હોય છે, એવાં મૂઢ પ્રાણીઓને જ 'હું જુદો છું અને આ જુદો છે' એવી વાસના રહ્યા કરે છે. 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવી રીતની મિથ્યા મનની ભ્રાંતિ જેમ મૂર્ખને ઘેલો કરી દે છે, તેમ જ્ઞાનીને કદી પણ ઘેલો કરી દે નહિ. હે કમળ સરખાં નેત્રોવાળા પ્રભુ! સર્વ જગતમાં તમે જ અખંડરૂપે વ્યાપક છો, માટે જગતમાં 'આ વસ્તુ ત્યાજ્ય છે અને આ વસ્તુ ગ્રાહ્ય છે' એવી દ્વૈતપક્ષની કલ્પના ઘટે જ કેમ? આ સઘળું જગત રજ્જુ—સર્પાદિની—જેમ અનિર્વચનીય જ ઊઠેલું છે; માટે તેમાં શું ત્યાજ્ય હોય અને શું ગ્રાહ્ય હોય કે જેને છોડી દઈએ કે સ્વીકારીએ? હું તો કેવળ મારા સ્વભાવથી જ દ્રષ્ટાનો અને દૃશ્યોનો વિચાર કરતાં કરતાં ક્ષણમાત્ર પોતાથી પોતાના સ્વરૂપમાં જ શાંત થયો હતો. હું એ શાંતિના સમયમાં પ્રિયથી, અપ્રિયથી, ત્યાજ્યથી અને ગ્રાહ્યથી રહિત હતો અને હમણાં પણ તેઓથી રહિત જ છું. હે મોટા દેવ! જે મારું સ્વરૂપ છે, તે જ મને પ્રાપ્ત થયું છે અને હું સંપૂર્ણ રીતે મારા પોતાના જ

* આ એકતાળીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદે વિષ્ણુની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરીને વિષ્ણુની પૂજા કરી અને તે પછી વિષ્ણુએ પ્રહ્લાદનો રાજ્યાભિષેક કરીને વરદાન આપ્યાં એ કથા કહેવામાં આવશે.

સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયો છું; તોપણ આપને જે ગમતું હોય તે કરવા તૈયાર છું. આપ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ત્રૈલોક્યમાં પૂજ્ય છો, એટલા માટે મારી પાસેથી પ્રથમ શાસ્ત્રના નિયમથી પ્રાપ્ત થયેલી પૂજા આપે સ્વીકારવી જોઈએ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! દાનવોના રાજા પ્રહ્‌લાદે એટલાં વચન કહીને, જેમ ઉદયાચળ પૂર્ણ ચંદ્રને ઊંચો કરે, તેમ ક્ષીરસાગરમાં સૂનારા વિષ્ણુની પાસે અર્ઘ્યપાત્ર ઊંચું કર્યું. પ્રહ્‌લાદે પોતાની પાસે બિરાજેલા વિષ્ણુની, વિષ્ણુનાં આયુધોની, અપ્સરાઓના સમૂહની, દેવતાઓની, ગરુડની અને વિષ્ણુમાં રહેલા ત્રૈલોક્યની પણ પૂજા કરી. જેના શરીરની અંદર તથા શરીરની બહારનાં રુવાંટાંઓમાં પણ અનેક બ્રહ્માંડો ફર્યા કરે છે, એવા વિષ્ણુનું પૂજન કરીને પ્રહ્‌લાદ ઊભો રહેતાં વિષ્ણુએ તેને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા કરી.

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા: હે દાનવોના રાજા! ઊઠ, સિંહાસન ઉપર બેસ! પ્રથમ હું મારા હાથથી તારો રાજ્યાભિષેક કરું. હું તારો અભિષેક કરીને 'પાંચજન્ય' નામના મારા શંખનો નાદ કરીશ; એટલે તે નાદ સાંભળ્યા પછી, આ સિદ્ધ લોકો, સાધ્યો તથા દેવતાઓ કે જેઓ અહીં આવ્યા છે, તેઓ પણ તારો મંગલાભિષેક કરશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: વિષ્ણુએ એટલાં વચન કહી, જેમ મેરુપર્વતના શિખર ઉપર મેઘ બેસે, તેમ તે યોગ્યતાવાળા પ્રહ્‌લાદને સિંહાસન ઉપર બેસાડયો. પછી વિષ્ણુએ પોતે બોલાવેલા ક્ષીરસાગર આદિ સમુદ્રોનાં જળોથી, ગંગા આદિ નદીઓનાં જળોથી તથા બીજાં પણ સઘળાં તીર્થોનાં જળોથી, પ્રહ્‌લાદનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. તે પછી સઘળા બ્રહ્મર્ષિઓને, સઘળા સિદ્ધ લોકોના સમૂહોને, વિદ્યાધરોને તથા લોકપાલોને પોતાની સાથે રાખીને પ્રહ્‌લાદનો ફરી વાર પણ અભિષેક કર્યો. જેમ પૂર્વે સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરી હતી, તેમ 'મરુત' નામના દેવોના ગણોએ પ્રહ્‌લાદની સ્તુતિ કરી. દૈત્યો તથા દેવો પણ પ્રહ્‌લાદની અને વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. અભિષેકની ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી વિષ્ણુએ પ્રહ્‌લાદને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા: હે નિર્દોષ પ્રહ્‌લાદ! જ્યાં સુધી મેરુપર્વત રહે, જ્યાં સુધી પૃથ્વી રહે અને જ્યાં સુધી ચંદ્રનાં તથા સૂર્યનાં મંડળો રહે, ત્યાં સુધી તું અખંડિત ગુણોથી પ્રશંસા પામતાં રાજ્ય કર. રાગને, ભયને તથા ક્રોધને ત્યજી દઈને અને સમબુદ્ધિથી અનિષ્ટ ફળોમાં તથા ઇષ્ટ ફળોમાં પણ કોઈ જાતનો આગ્રહ નહિ રાખતાં, તું રાજ્યનું પાલન કર. તેં બ્રહ્માનંદનું સુખ જોયેલું છે, તોપણ આ વૈભવોથી ભરપૂર રાજ્યમાં કોઈ પ્રકારની અરુચિ કરવી નહિ અને સ્વર્ગલોકમાં તથા મનુષ્યલોકમાં કોઈ પણ જાતની ખટપટ ઊઠે એમ કરવું નહિ. હે પ્રહ્‌લાદ! અપરાધીઓનો નિગ્રહ તથા સુજનોનો સંગ્રહ વગેરે રાજ્ય સંબંધી વિચારો જે પ્રાપ્ત થાય તેમાં દેશને, કાળને તથા ક્રિયાઓને અનુસરીને વધ, બંધ તથા દંડ આદિ કાર્યો કરજે અને મનમાં રાગ—દ્વેષાદિ વિષમતા નહિ રાખતાં સ્થિરતાથી રહેજે. આત્માને દેહાદિથી ન્યારો સમજી, અહંતાને તથા મમતાને ત્યજી દઈને અને લાભમાં તથા હાનિમાં સમાન બુદ્ધિ રાખીને તું વ્યવહાર સંબંધી કાર્ય કર્યા કરીશ, તો તેઓથી લેપાઈશ નહિ. તેં સંસારની સઘળી પદ્ધતિઓને જોયેલી છે અને પરમ પદનો પણ તોલ કરેલો છે, માટે તું જે કાંઈ જાણવાનું છે તેને જાણી ચૂક્યો છે, તો હવે બીજો તને શો ઉપદેશ કરવો? રાગથી, ભયથી તથા ક્રોધથી રહિત થયેલો તું રાજ્ય કરીશ, એટલે હવે દૈત્યોને દેવોની ઉપર દ્વેષરૂપી દુષ્ટ ગાંઠ રહેશે નહિ અને દેવતાઓને દૈત્યોની ઉપર દ્વેષરૂપી દુષ્ટ ગાંઠ રહેશે નહિ. જેમ વર્ષાઋતુને લીધે પૂર આવેલી મોટા તરંગોવાળી નદી વનોની પંક્તિને ભીંજવી દે છે, તેમ હવે અશ્રુઓની ધારા દૈત્યની સ્ત્રીઓના કાનોમાં લગાવેલી પુષ્પોની મંજરીઓને ભીંજવી દેશે નહિ. આજથી માંડીને દૈત્યોની અને દેવતાઓની વચ્ચે લડાઈઓ નહિ થવાને લીધે સઘળું જગત

મંદરાચળથી રહિત થયેલા ક્ષીરસાગરની પેઠે સ્વસ્થ થઈને રહેશે. દેવોની સ્ત્રીઓને દૈત્યો હરી જશે નહિ અને દૈત્યોની સ્ત્રીઓને દેવો હરી જશે નહિ; તેથી દૈત્યોની અને દેવોની સ્ત્રીઓ પોતપોતાના પતિઓની ઉપર તથા પોતપોતાનાં અંતઃપુરોની ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરીને રહેશે. હે પ્રહ્‌લાદ! તું કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિમાં ખૂબ જ આવેલી નિદ્રા જેવા અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરી નાખીને, સર્વદા ઉદય પામેલા બ્રહ્માનંદથી અંતઃકરણને શોભતું રાખીને સ્ત્રીઓના વિલાસોથી રમણીયતાવાળી અને શત્રુઓથી જિતાય નહિ એવી, રાજ્યલક્ષ્મીને લાંબા કાળ સુધી ભોગવ. ૧—૪૧

भव बहुलनिशानितान्तनिद्रातिमिरमपास्य सदोदिताशयश्रीः । दनुसुत वनिताविलासरम्यां चिरमजितामुपभुंक्ष्व राज्यलक्ष्मीम् ॥ ४१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'પ્રહ્‌લાદાભિષેક' નામનો સર્ગ ૪૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૨ મો*

સમાધિમાં રહેલા જીવનું જાગ્રત થવાનું કારણ

वसिष्ठ उवाच

इत्युक्त्वा पुंडरीकाक्षः सनरामरकिन्नरः ।
द्वितीय इव संसारश्चचालासुरमंदिरात् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! મનુષ્યોમાંથી, દેવતાઓથી તથા કિન્નરોથી સંયુક્ત હોવાને લીધે જાણે બીજો સંસાર હોય એવા જણાતા વિષ્ણુ ભગવાન એટલાં વચન કહીને પ્રહ્‌લાદના ઘરમાંથી પધારી ગયા. પ્રહ્‌લાદ આદિ લોકોએ પુષ્પો વડે તેમને વધાવ્યા. એ પુષ્પોના ઢગલાઓથી અને ગરુડે ઊંચાં કરેલાં પોતાનાં પાછલાં પીછાંથી ઢંકાઈ જતા એ વિષ્ણુ ભગવાન અનુક્રમે ક્ષીરસાગરમાં આવી દેવોની સેનાને રજા આપીને, ભ્રમર ધોળા કમળ ઉપર બેસે, તેમ શેષનાગના શરીરરૂપી આસન પર બિરાજ્યા. વિષ્ણુ ભગવાન શેષનાગના શરીરરૂપી આસન પર શાંતપણાથી રહ્યા, દેવતાઓની સાથે શાંત થઈને ઈન્દ્ર સ્વર્ગમાં રહ્યો અને દાનવોનો રાજા પ્રહ્‌લાદ પાતાળમાં શાંત થઈને રહ્યો. હે રામ! સઘળા મળોનો નાશ કરતી અને ચંદ્રથી ઝરતા અમૃતના જેવી શીતળતાવાળી, પ્રહ્‌લાદને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા વિષેની આ કથા મેં તમને કહી સંભળાવી. જે મનુષ્યો બુદ્ધિથી આ કથાનો વિચાર કરશે, તેઓ બહુ જ પાપી હશે, તોપણ થોડા જ કાળમાં પરમ પદને પામશે. સામાન્ય રીતનો શુભ વિચાર કરવાથી પણ પાપનો નાશ થાય છે. ત્યારે બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી વચનનો વિચાર કરવાથી પરમ પદની પ્રાપ્તિ થયા વિના કેમ રહે? જે અજ્ઞાન છે, તે જ મોટું પાપ કહેવાય છે. અને તે વિચારથી જ નષ્ટ થાય એવું છે; એટલા માટે અજ્ઞાનરૂપી પાપના મૂળને કાપી નાખતા વિચારને કદી પણ તજવો નહિ. પ્રહ્‌લાદને જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થયા વિષેની આ કથાનો જે મનુષ્યો વિચાર કરશે, તેઓનાં સાત જન્મોમાં કરેલાં પાપો નષ્ટ થશે અને તેઓને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે, એમાં સંશય નથી.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! પરમપદમાં પરિણામ પામેલું (બ્રહ્માકાર થયેલું) મહાત્મા પ્રહ્‌લાદનું મન વિષ્ણુએ કરેલા શંખના શબ્દોથી કેમ જાગ્રત થયું? મનનો લય થઈ ગયો હોય તો શંખના શબ્દનું શ્રવણ થવાનો જ સંભવ નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે નિર્દોષ રામ! જગતમાં જ્ઞાનીઓની મુક્તિ બે પ્રકારની થાય છે : એક સદેહમુક્તિ અને બીજી વિદેહમુક્તિ. એમ મુક્તિના બે પ્રકાર છે, તેનાં હું લક્ષણો કહું છું તે તમે સાંભળો. આસક્તિથી રહિત થયેલી બુદ્ધિવાળા જે પુરુષને કર્મોના ત્યાગમાં કે કર્મોના ગ્રહણમાં ઈચ્છા જ ન હોય, તે પુરુષની તે સ્થિતિ સદેહમુક્તિ અથવા જીવન્મુક્તિ કહેવાય છે. ભોગથી

* આ બેંતાલીસમા સર્ગમાં વિષ્ણુનું ક્ષીરસાગરમાં પધારવું, પ્રહ્‌લાદના આખ્યાનનું ઉત્તમ ફળ અને સમાધિમાં રહેલા પુરુષને જાગ્રત થવાનું કારણ—એટલા વિષયો કહેવામાં આવશે.

પ્રારબ્ધકર્મોનો ક્ષય થતાં જીવન્મુક્ત પુરુષનું શરીર પડી જઈને પુનર્જન્મથી રહિત જે બ્રહ્મપદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિદેહમુક્ત કહેવાય છે. વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો કોઈના જોવામાં આવતા નથી. જીવન્મુક્ત પુરુષોના હૃદયમાં પુનર્જન્મના અંકુરથી રહિત અને શેકેલા બીજ જેવી શુદ્ધ વાસના રહે છે. જેમ સુષુપ્તિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષના હૃદયમાં સૂક્ષ્મ વાસના રહે છે, તેમ જીવન્મુક્તના હૃદયમાં પવિત્ર, પરમ ઉદાર અને શુદ્ધ સત્ત્વગુણને અનુસરનારી આત્માના અનુસંધાનમય વાસના રહે છે. હે રામ! પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવવાં અવશેષ હોય તો જીવન્મુક્ત પુરુષો અંદર રહેલી તે વાસનાને લીધે હજાર વર્ષોના અંતે પણ સમાધિમાંથી જાગ્રત થાય છે. અંદર રહેલી પોતાની શુદ્ધ સાત્ત્વિક વાસના, વિષ્ણુએ કરેલા શંખના શબ્દથી પ્રકટ થવાને લીધે પ્રહ્‌લાદ પણ સમાધિમાંથી જાગ્રત થયો હતો. જોકે શ્રોત્રેન્દ્રિય લીન થવાને લીધે, શંખના શબ્દનું ગ્રહણ થવાનો સંભવ ન હતો, તોપણ વિષ્ણુના સંકલ્પને લીધે તે પ્રમાણે થયું. વિષ્ણુ ભગવાન પોતે સત્યસંકલ્પ છે, એટલા માટે તે જેમ ધારે તેમ પ્રાણીઓ માટે તરત જ થાય છે. એમનો સંકલ્પ જ સર્વ જગતના કારણરૂપ છે. વિષ્ણુએ 'પ્રહ્‌લાદ સમાધિમાંથી જાગ્રત થાઓ' એમ જ્યારે સંકલ્પ કર્યો, ત્યારે પળવારમાં જ વાસના જાગ્રત થઈને પ્રહલાદને ઈન્દ્રિયાદિની સગવડ થઈ ગઈ શુદ્ધ આત્માએ જ માયાથી અને જીવોના અદૃષ્ટોરૂપ નિમિત્તથી, પોતામાં જ જગતની સૃષ્ટિને માટે 'વિષ્ણુ' નામના શરીરનું ગ્રહણ કર્યું છે. એટલા માટે આત્માનું અવલોકન કરવાથી તરત જ વિષ્ણુનું દર્શન થાય છે અને વિષ્ણુનું આરાધન કરવાથી તરત જ આત્માનું અવલોકન થાય છે. હે રામ! તમે આ વિચારને જ દૃઢ રાખીને આત્માના અવલોકનનો યત્ન કરો. વિચાર કરવાથી જ તમને તરત અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિ થશે. જેમાં દુઃખોરૂપી જળની ધારાઓ નિરંતર પડયા કરે છે, એવી સંસારરૂપી લાંબી વર્ષાઋતુ વિચારરૂપી સૂર્યને નહિ જોનારા લોકોને અત્યંત જડ (માંદા અને મૂર્ખ) કરી નાખે છે. જેમ ડાકણ મંત્ર જાણનારાઓને નડતર કરી શકતી નથી, તેમ દેખવામાં આવતી આ પ્રબળ માયા સર્વના આત્મારૂપી વિષ્ણુની કૃપાથી ધીર થયેલા પુરુષોને નડતર કરી શકતી નથી. જેમ અગ્નિની જ્વાળા વાયુના મંડળને લીધે જ ઘાટી થાય છે અને પાછી વાયુના મંડળને લીધે જ પાતળી થઈ જાય છે, તેમ સંસારજાળની રચનારૂપી આ અપાર માયા સર્વના આત્મારૂપ વિષ્ણુની ઈચ્છાથી જ ઘાટી થાય છે અને પાછી સમય પ્રાપ્ત થતાં વિષ્ણુની ઈચ્છાથી જ પાતળી થઈ જાય છે. ૧—૨૫

आत्मेच्छयैव घनतां समुपागतांतरात्मेच्छयैव तनुतामुपयाति काले। संसारजालरचनेयमनंतमायाज्वालेह वातवलयादिव पावकस्य ॥२५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'પ્રહ્‌લાદવ્યવસ્થા' નામનો સર્ગ ૪૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૩ મો*

જ્ઞાન મેળવવામાં પુરુષાર્થ જ મુખ્ય છે

राम उवाच

भगवन् सर्वधर्मज्ञ शुद्धस्त्वद्वचनांशुभिः ।
निर्वृताः स्म शशांकस्य करैरोषधयो यथा ॥ १ ।

રામ બોલ્યા : હે સઘળા ધર્મોને જાણનાર ગુરુ મહારાજ! જેમ ઔષધિઓ ચંદ્રનાં કિરણોથી ખીલે છે, તેમ આપની વાણીઓરૂપી શુદ્ધ કિરણોથી અમને આનંદ થાય છે. જેમ શોભાને માટે કાનમાં પહેરેલાં પવિત્ર અને કોમળ પુષ્પો ગ્રહણ કરનારાઓને સુખ આપે છે, તેમ શ્રવણને માટે કાનમાં ગયેલાં આપનાં પવિત્ર અને કોમળ વચનો ગ્રહણ કરનારાઓને સુખ આપે છે. આપ પ્રથમ કહી ગયા છો કે, 'સર્વત્ર પોતાના

* આ તેંતાળીસમા સર્ગમાં જોકે જ્ઞાન ઈશ્વરના પ્રસાદથી મળે છે, તોપણ ઈશ્વર ઉપર ભાર નહિ મૂકતાં પોતાના પ્રયત્નથી ઇન્દ્રિયોને દબાવીને જ્ઞાનને સિદ્ધ કરવું એમ કહેવામાં આવશે.

પુરુષાર્થથી જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.' જો એ પ્રમાણે જ હોય તો વિષ્ણુએ 'તને વિચાર પ્રાપ્ત થાઓ' એવો વર આપ્યા વિના પ્રહ્‌લાદ-ને જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત ન થયું?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! મહાત્મા પ્રહ્‌લાદે જે જે કાંઈ મેળવ્યું, તે પોતાના પુરુષાર્થથી જ મેળવ્યું હતું, બીજા કશાથી મેળવ્યું ન હતું. જેમ તલની અંદર રહેલું તેલ અને તલમાંથી બહાર કાઢેલું તેલ જુદું નથી અને જેમ વસ્ત્ર અને વસ્ત્રનું રૂપ જુદું નથી, તેમ આત્મા અને વિષ્ણુ જુદા નથી. જેમ સુગંધ જ પુષ્પોના સાર-રૂપ છે, તેમ વિષ્ણુ જ સઘળા જીવોના સારરૂપે છે. ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરીને જોતાં જે વિષ્ણુ છે, તે જ આત્મા છે અને આત્મા છે તે જ વિષ્ણુ છે. જેમ વૃક્ષ અને ઝાડ, એ બે પરસ્પરના પર્યાય શબ્દો છે, તેમ વિષ્ણુ અને આત્મા એ બે શબ્દો પણ પરસ્પરના પર્યાય શબ્દો છે. પ્રહ્‌લાદને પ્રહ્‌લાદના આત્માએ પોતે પોતાની મેળે, પોતાની જ ઉત્તમ શકિતથી વિષ્ણુની ભકિતમાં જોડયો હતો. પ્રહ્‌લાદે વિષ્ણુરૂપ પોતાના આત્માની પ્રેરણાથી પોતાના મનને પોતાની મેળે જ વિચાર-માં જોડીને, પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યું હતું. જેની પાસેથી પ્રહ્‌લાદે વરદાન મેળવ્યું તે વિષ્ણુ પ્રહ્‌લાદના આત્માથી જુદા ન હતા. આત્મા કોઈ સમયે પોતે પોતાના પ્રયત્નથી કરેલા વિચારના બળથી પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે અને કોઈ સમયે ભકિતરૂપ પ્રયત્નથી વિષ્ણુના દેહને મેળ-વીને તે દ્વારા પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે. વિષ્ણુને લાંબા કાળ સુધી આરાધવામાં આવ્યા હોય અને તે બહુ જ પ્રસન્ન થયા હોય, તોપણ વિચાર વિનાના પુરુષને તે જ્ઞાન આપી શકતા નથી. હે રામ! પોતાના પુરુષપ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થયેલો વિચાર આત્માના અવલોકનમાં મુખ્ય ઉપાયરૂપ છે અને જે વર આદિ છે, તે આત્મા-ના અવલોકનમાં ગૌણ ઉપાયરૂપ છે એટલા માટે તમે મુખ્ય ઉપાય કરવામાં જ તત્પર રહો. આત્માના અવલોકનમાં વિચાર જ મુખ્ય ઉપાય છે, એટલા માટે તમે પ્રથમ બળાત્કારથી સઘળી ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને, સર્વ પ્રકારના યત્નથી અભ્યાસમાં લાગીને ચિત્તને વિચારવાળું કરો. જે કોઈ પુરુષ જે કોઈ સ્થળમાં જે જે કાંઈ મેળવે છે, તે સઘળું તે પુરુષને પોતાના પ્રયત્નથી થયેલા શુભ આચરણથી જ મળે છે, કયાંય બીજા કશાથી મળે છે એમ નથી. તમે પ્રયત્નનો આશ્રય કરીને ઈન્દ્રિયોરૂપી પહાડનું ઉલ્લંઘન કરી અને સંસારરૂપી સમુદ્રને તરીને એ સમુદ્રના પારરૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત થાઓ. જો પુરુષના યત્ન વિના વિષ્ણુ પુરુષનો ઉદ્ધાર કરતા હોય, તો એ વિષ્ણુ મૃગોના અને પક્ષીઓના સમૂહનો શા માટે ઉદ્ધાર કરતા નથી? જો ગુરુ, શિષ્યના પ્રયત્ન વિના તે મૂર્ખ શિષ્યનો ઉદ્ધાર કરી શકતો હોય, તો એ ગુરુ પોતાના ગરીબ ઊંટનો અને બળદનો ઉદ્ધાર કેમ કરતો નથી? પરમ પુરુષાર્થરૂપી આત્મજ્ઞાન કાંઈ વિષ્ણુથી, ગુરુથી કે ધનથી મળતું નથી: જે કાંઈ આત્મજ્ઞાન મળે છે, તે પોતાના યત્ન વડે પોતાના મનને દબાવવાથી મળે છે, એટલે પોતાના આત્માથી જ મળે છે એમ સમજો. ઇન્દ્રિયોરૂપી સર્પોને દબાવીને અભ્યાસથી તથા વૈરાગ્યથી યુકત કરેલા પોતાના આત્માથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ફળ ત્રૈલો-કયમાં રખડવાથી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. તમે પોતે પોતાનું જ આરાધન કરો. પોતાનું જ પૂજન કરો અને પોતાથી પોતાનું અવલોકન કરીને પોતે પોતાનામાં જ રહો. વિષ્ણુની ભકિત તો વેદાંતશાસ્ત્રોથી, ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા આદિ પ્રયત્નથી અને વિચારોથી દૂર નાસનારા લોકોને સારા માર્ગમાં લઈ જવા માટે કલ્પેલી છે. અભ્યાસ કરવો અને યત્ન કર્યા કરવો, એ જ આત્માના અવલોકનનો મુખ્ય ઉપાય કહેવામાં આવે છે. એ મુખ્ય ઉપાય ન બની શકે, તો પછી ઇષ્ટદેવના પૂજનરૂપ ગૌણ ઉપાય પકડવો. જો ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ થઈ ગયો હોય, તો પછી પૂજનોથી કયું ફળ મેળવવાનું છે? અને જો ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ ન જ થાય, તોપણ પૂજનોથી

ક્યું ફળ મેળવવાનું છે? કશું નથી. વિચાર અને ઉપશમ વિના, પૂર્ણાનંદ આત્મા પ્રાપ્ત થતો નથી અને જેને વિચાર તથા ઉપશમ ન હોય તેનું ઈશ્વરથી પણ હિત કરી શકાતું નથી. હે રામ! તમે વિચારથી તથા ઉપશમથી યુક્ત રહીને પોતાના ચિત્તનું જ આરાધન કરો. જો ચિત્ત નિર્મળ થયું હોય, તો તમે નિર્મળ દશાવાળા છો અને જો ચિત્ત નિર્મળ ન થયું હોય તો તમે જંગલી ગધેડા જેવી દશાવાળા છો. જેમ વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓની નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, તેમ પોતાના ચિત્તની જ નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના શા માટે કરવામાં આવતી નથી? સર્વ લોકોની અંદર રહેલો જે આત્મા છે, તે જ વિષ્ણુ છે; માટે તેને છોડી દઈને, જેઓ બહારના વિષ્ણુને માટે દોડે છે, તેઓ અધમ મનુષ્યો જ કહેવાય છે. હૃદયરૂપી ગુફામાં રહેનારું જે ચૈતન્યતત્ત્વ છે, એ જ વિષ્ણુનું અનાદિસિદ્ધ મુખ્ય સ્વરૂપ છે અને હાથમાં શંખને, ચક્રને તથા ગદાને ધારણ કરનારો જે આકાર છે, તે તો વિષ્ણુનું ગૌણ (માયાના ગુણોથી કલ્પાયેલું નવીન) સ્વરૂપ છે. જે પુરુષ મુખ્યનો ત્યાગ કરીને ગૌણને અનુસરે છે, તે પુરુષ સિદ્ધ અમૃતનો ત્યાગ કરીને દાળ-ભાત રાંધવા બેસે છે એમ સમજવું. હે રામ! પ્રમત્ત મનવાળો, આત્મવિવેકને નહિ પ્રાપ્ત થયેલો અને મૂર્ખ ચિત્તે વશ કરેલો જે પુરુષ આ આત્મતત્ત્વના ચમત્કારમાં સ્થિતિ નહિ પામતાં શંખને, ચક્રને તથા ગદાને ધરનારા વિષ્ણુનું પૂજન કર્યા કરે છે, તેનું ચિત્ત વૈરાગ્યને આપનારા પૂજનરૂપ તીવ્રતપથી કેટલેક કાળે નિર્મળ થાય છે. જેમ નાનો આંબો ધીરે ધીરે ફળોથી ઝૂકી રહેલા મોટા આંબાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પૂજનના માર્ગે ચડેલું ચિત્ત ધીરે ધીરે નિર્મળપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મવિદ્યાના નિરંતર અભ્યાસથી અને વિવેકથી તો ચિત્ત તરત જ નિર્મળ થાય છે. હે રામ! વિષ્ણુનું પૂજન કરવારૂપી નિમિત્તથી જે ફળ થવાનું શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે, તે ફળ પણ બીજા કોઈથી મળે છે એમ નથી, પણ પોતાના સંકલ્પથી જ મળે છે. ભક્તને અપાર તેજવાળા વિષ્ણુની પાસેથી જે વરદાન મળે છે, તે વરદાન પણ તેના પોતાના પૂજનના અભ્યાસરૂપ ઝાડનું જ ફળ મળે છે, એમ સમજવું. જેમ પૃથ્વી જ ધાન્યોની શોભાઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તેમ પોતાના મનનો નિગ્રહ જ, લાંબા કાળ સુધી ભોગવવામાં આવે એવી સંપત્તિઓનું તથા બીજી પણ સઘળી ઉત્તમ સ્થિતિઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. જે પુરુષ સઘળી પૃથ્વીને ખોદી નાખવાનો મનોરથ સેવતો હોય કે પર્વતને ઉથલાવી નાખવા તૈયાર થયો હોય, તેને પણ તે કાર્યો સિદ્ધ કરવાને પોતાના મનના નિગ્રહ વિના બીજો કોઈ ઉપાય નથી. મનની એકાગ્રતા વિના મોટાં કાર્યો કદી સિદ્ધ થાય નહિ. જ્યાં સુધી મનરૂપી છકેલો મહાસાગર શાંત થાય નહિ, ત્યાં સુધી જગતમાં માણસો હજારો યોનિઓમાં ભમ્યા કરે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઈન્દ્ર તથા રુદ્ર ઈત્યાદિ દેવતાઓ લાંબા કાળ સુધી પૂજન ઈત્યાદિથી આરાધવામાં આવે તોપણ અને જો કે તેઓ બહુ દયાવાળા છે તોપણ તેઓ મનના રોગરૂપી મોટા ઉપદ્રવમાંથી બચાવી શકતા નથી. મનનો રોગ તો પોતાના પ્રયત્નથી જ મટે. આ વિષય કે જેઓ કેવળ દેખાવમાત્ર જ છે, તેઓને તમે બહારથી તથા મનમાંથી પણ ત્યજી દઈને પુનર્જન્મના નાશને માટે તરત નિર્વિકાર ચૈતન્ય માત્રનું અખંડ ચિંતન કરો. સત્તામાત્ર ચૈતન્ય કે જે બહારના તથા અંદરના વિષયોથી રહિત છે, નિર્દોષ અખંડ જ્ઞાનરૂપે સ્ફુરે છે, સઘળાં રૂપોની કલ્પનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને સર્વના સારરૂપ છે, તેનો જ તમે તદાકાર વૃત્તિથી સ્વાદ લો. એમ કરવાથી જ તમે જન્મરૂપી નદીના પારને પ્રાપ્ત થશો. ૧—૪૦

सवेद्यनिर्मुक्तनिरामयैकसंविन्मयास्वादमनंतरूपम् । सन्मात्रमास्वादय सर्वसारं पारं परं प्राप्स्यसि जन्मनद्याः ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'પ્રહ્‌લાદવિશ્રાંતિ' નામનો સર્ગ ૪૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૪ મો*

ગાધિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન-વિષ્ણુના વરદાનથી માયાનું દર્શન

वसिष्ठ उवाच

रामापर्यवसानेयं माया संसृतिनामिका ।
आत्मचित्तजयेनैव क्षयमायाति नान्यथा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! અપાર ભ્રાંતિઓને ઉત્પન્ન કરનારી આ 'સંસાર' નામની માયા પોતાના ચિત્તને જીતવાથી જ નાશ પામે છે, બીજા કોઈ પ્રકારથી નાશ પામે એમ નથી. આ જગતરૂપી માયાના પ્રપંચની વિચિત્રતા સમજાવવા માટે હું એક ઈતિહાસ કહું છું, તે તમે સાવધાન મનથી સાંભળો. જેમ મેરુપર્વતની ઉપર રત્નોના સમૂહના સ્થાનરૂપ કલ્પવૃક્ષોનું વન છે, તેમ આ પૃથ્વી પર રત્નોના સમૂહના સ્થાનરૂપ એક 'કોસલ' નામનો દેશ છે. એ દેશમાં વેદવિદ્યામાં અત્યંત નિપુણ, બુદ્ધિમાન અને જાણે બીજા ધર્મનું જ શરીર હોય એવો ગુણવાન 'ગાધિ' નામનો કોઈ બ્રાહ્મણ હતો. જેમ વાદળા આદિના લેપ વિનાના નિર્મળ આકાશથી ભુવન શોભે છે, તેમ બાલ્યાવસ્થાથી માંડીને વૈરાગ્ય વડે જ જોડાયેલા ચિત્તથી, તે બ્રાહ્મણ શોભતો હતો એ ગાધિ બ્રાહ્મણ પોતાના ચિત્તમાં કોઈ ઇષ્ટ કાર્યનો નિશ્ચય કરી, બંધુઓના સમૂહમાંથી નીકળીને તપ કરવા સારુ વનમાં ગયો. જેમ ચંદ્ર ચળકતા તારાઓવાળા નિર્મળ આકાશને પ્રાપ્ત થાય, તેમ તે બ્રાહ્મણ પ્રફુલ્લિત કમળોવાળા એક નિર્મળ સરોવર પર ગયો. વિષ્ણુનું પ્રત્યક્ષ દર્શન મળે નહિ ત્યાં સુધી તપ કરવાનો સંકલ્પ કરીને, એ બ્રાહ્મણ વર્ષાઋતુના કમળની જેમ તે તળાવના જળમાં કંઠ સુધી ડૂબીને બેઠો. તળાવના જળમાં કંઠ સુધી ડૂબીને રહેલા અને સાયંકાળે સહવાસી કમળોનો સંકોચ થયેલો જોવામાં આવતાં, ખેદને લીધે જેના મુખની કાંતિ કાંઈક મલિન થતી હતી. એવા એ બ્રાહ્મણને તપ કરતાં કરતાં આઠ મહિના વીતી ગયા. જેમ વર્ષાઋતુમાં ગરમીથી તપેલી પૃથ્વીની પાસે શ્યામ મેઘ આવે તેમ એક દિવસે તપથી ખેદ પામેલા એ બ્રાહ્મણની પાસે, શ્યામસુંદર વિષ્ણુ ભગવાન પધાર્યા. (પધારીને તેમણે તે બ્રાહ્મણને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.)

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા : હે બ્રાહ્મણ! જળમાંથી ઊઠ અને મારી પાસેથી જે વર જોઈતો હોય તે તું માગી લે. તારા નિયમ(તપ)રૂપી વૃક્ષને ઇષ્ટ ફળ થઈ ચૂક્યું છે.

બ્રાહ્મણ બોલ્યો : આપ વિષ્ણુ કે જે જગત સંબંધી અસંખ્ય પ્રાણીઓનાં હૃદયરૂપી કમળમાં ભ્રમરની જેમ રહેનારા છો અને જગતરૂપી કમલિનીને ઉત્પન્ન થવાના સરોવર સમાન છો, તેમને હું પ્રણામ કરું છું. હે મહારાજ! તમે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રચેલી અને મોહને જ આપનારી આ 'સંસાર' નામની માયાને હું જોવા ઈચ્છું છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! પછી વિષ્ણુ ભગવાન એ ગાધિ બ્રાહ્મણને 'તું એ માયાને જોઈશ અને પછી ત્યજી દઈશ' એટલાં વચન કહીને ગંધર્વનગરની જેમ અંતર્ધાન થઈ ગયા. વિષ્ણુ ભગવાન અંતર્ધાન થયા પછી જેમ શીતળ ને નિર્મળ બિંબવાળો ચંદ્ર ક્ષીરસાગરમાંથી ઊઠે તેમ શીતળ અને નિર્મળ શરીરવાળો એ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ગાધિ તળાવમાંથી ઊઠયો. જેમ ચંદ્રનાં દર્શનથી અને સ્પર્શથી 'કૈરવ' નામનું કમળ ખીલે છે, તેમ વિષ્ણુના દર્શનથી અને સ્પર્શથી, ગાધિ પોતાના મનમાં આનંદ પામતો હતો. વિષ્ણુનાં દર્શનથી આનંદ પામેલા એ બ્રાહ્મણને તે પછી તપ તથા વેદાધ્યયન આદિ બ્રાહ્મણ જાતિનાં કર્મો કરતાં કરતાં તે વનમાં કેટલાએક દિવસો વ્યતીત થઈ ગયા. જેમ બ્રહ્મા વિષ્ણુના વચનનું મનમાં ચિંતન કર્યા કરે છે, તેમ વિષ્ણુ-

* આ ચુંવાળીસમા સર્ગમાં 'ગાધિ' નામના બ્રાહ્મણને વિષ્ણુની માયાથી જળમાં પોતાનું ઘર જોવામાં આવ્યું ને તેમાં પોતે મરી જતાં, બંધુઓએ સ્મશાનમાં લઈ જઈને દાહ કર્યાનું જોવામાં આવ્યું એ કથા કહેવામાં આવશે.

ના મનનું મનમાં ચિંતવન કરનો એ બ્રાહ્મણ એક દિવસ પ્રફુલ્લિત કમળોવાળા એ સરોવરમાં સ્નાન કરવા લાગ્યો. સ્નાનવિધિ કરતાં તેણે સઘળાં પાપોનો વિનાશ કરવાને માટે (અઘમર્ષણ કરવા માટે) જળમાં દર્ભ વડે કૂંડાળું કર્યું. હવે જળની અંદર ડૂબકી દઈ, ધ્યાનના મંત્રોનું સ્મરણ કરવાના સમયમાં તે મંત્રોને ભૂલી જઈ, બુદ્ધિનો પ્રસાર વિપરીત થઈ જતાં, તે બ્રાહ્મણે જળમાં પોતાનું ઘર દીઠું અને તે ઘરમાં પોતાના શરીરને મૂએલું તથા જેને માટે સંબંધીઓ શોક કરવા લાગ્યાં હતાં એવું દીઠું. એ શરીર જેમ વાયુના વેગથી ગુફાની અંદર ઝાડ પડેલું હોય, તેમ તે ઘરની અંદર પડયું હતું. વળી તે મરણ થવાને લીધે પ્રાણવાયુ તથા અપાનવાયુના પ્રવાહથી રહિત થયું હતું. જેમ પવન વિનાના સમયમાં કેળનું વન પાંદડાઓ આદિની ગતિ વિનાનું થઈ જાય છે, તેમ એ શરીર અવયવોની ગતિ વિનાનું થઈ ગયું હતું. સુકાયેલાં પાંદડાંની જેમ તે ફિક્કા મુખવાળું તથા કરમાયેલું થઈ ગયું હતું. જેની નાળ કપાઈ ગઈ હોય એવા કમળની જેમ તે વ્યથા પામ્યું હતું. જેમ પ્રભાતમાં તારાઓ ઊંડા ઊતરી જાય છે, તેમ તે શબની આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી. જેમ વૃષ્ટિ રોકાઈ જતાં, ગામડું ચારેબાજુ ધૂળથી ધૂસર થઈ જાય છે, તેમ એ શબ ચારે બાજુ ઊડેલી ધૂળથી ખરડાઈ રહ્યું હતું. જેમ આંસુઓથી ભીંજાયેલાં મુખવાળાં રાંક અને દયામણી ચીસો પાડતાં 'ટિટોડાં' નામનાં પક્ષીઓ ઝાડની ચારે બાજુ વીંટાઈને બેસે છે, તેમ આંસુઓથી ભીંજાયેલા મુખવાળાં, રાંક અને દયામણી ચીસો પાડતાં સ્વજનો એ શબની ચારેબાજુ બેઠાં હતાં. સૌભાગ્ય તૂટવાને લીધે વહ્યાં જતાં આંસુઓથી વિકળ મુખવાળી અને તેથી જાણે પાળ તૂટવાને લીધે વહ્યાં જતાં પાણીથી તણાઈ જતાં કમળવાળી કમલિની હોય એવી લાગતી સ્ત્રી એ શબના પગમાં પડી હતી. બૂમો પાડીને 'હાય રે, હાય રે!' કરતી અને લાંબા સ્વરથી વિલાપો કરવા લાગેલી મા એ શબની નવા વાળવાળી દાઢીને પકડી બેઠી હતી. જેમ ઝરતાં તુષારનાં બિંદુઓવાળાં સુકાયેલાં પાંદડાંઓ ઝાડને વીંટાઈ વળ્યાં હોય, તેમ જેમનાં મુખો અશ્રુબિંદુઓથી વ્યાપ્ત થયાં હતાં, એવાં બીજાં પણ કેટલાંક રાંક સંબંધીઓ એ શબની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યાં હતાં. લાંબા થઈને પડેલા તે શબનાં હાથપગ આદિ અંગો જાણે વિયોગના ભયને લીધે સંયોગને જ દૂર રાખવા ઈચ્છતાં હોય અને જાણે તે પોતાનાં જ ન હોય એવાં દેખાતાં હતાં. એ શબ પરસ્પરની સાથે નહિ મળેલા (ઉઘાડા) બે હોઠોથી અને ગ્લાનિ નહિ પામેલા ધોળા દાંતોથી જાણે એટલા કાળ સુધી વૃથા ગયેલા પોતાના જીવનને વૈરાગ્યને લીધે હસતું હોય એવું દેખાતું હતું. એ શબ જાણે મૌનને તથા ધ્યાનને પ્રાપ્ત થયું હોય, જાણે કાદવથી જ બનાવવામાં આવ્યું હોય, જાણે ફરીવાર નહિ જાગવાને સૂઈ ગયું હોય અને જાણે લાંબો વિસામો લેતું હોય એવું લાગતું હતું. એ શબ બાંધવોની બૂમોને, રડાપીટને તથા કોલાહલવાળી વાણીને, જાણે તેઓમાં કયા કયા બાંધવોનો સ્નેહ અધિક છે અને કયા કયા બાંધવોનો સ્નેહ અલ્પ છે, તેનો વિચાર કરવા માટે ચૂપ રહીને એકાગ્ર મનથી સાંભળ્યા કરતું હોય એવું જણાતું હતું. તે પછી એ સમયના તરંગોની પેઠે ઊછળતા વિલાપોથી વ્યાકુળ ચેષ્ટાઓવાળા, છાતીઓ કૂટવાથી મૂર્છિત થઈ જતા, આંસુઓના સમૂહોથી ભીંજાઈ ગયેલા, ક્ષોભ પામેલા અને ઊંચી ઊંચી બૂમો તથા રડાપીટની ઘુઘવાટીઓ કરતા સંબંધીઓ એ શબને પાછું નહિ જોવાને ઘરમાંથી કાઢીને સ્મશાનમાં લઈ ગયા કે જે સ્મશાન માંસોનાં, આંતરડાંઓના અને ચરબીના કચરાવાળું હતું, મુડદાંઓના સુકાયેલા અને નહિ સુકાયેલા રસોથી ખરડાયેલું હતું અને લાખો હાડકાંઓની ભારે ભીડવાળું હતું. તે ઊડતાં ગીધ પક્ષીઓની પાંખોને લીધે છાયાવાળું હતું, ચિતાઓના અગ્નિઓના પ્રકાશને લીધે અંધારા વિનાનું હતું. ફાઉડી-

ઓનાં ભૂંડાં મોઢાંમાંથી નીકળતી જ્વાળાઓથી છવાઈ ગયું હતું. વહ્યા કરતી લોહીની નદીઓમાં નાહતાં તથા ડૂબકીઓ મારતાં કંક પક્ષીઓથી તથા ઝગડાઓથી ભયંકર લાગતું હતું અને જેમાં લોહીથી ભીંજાયેલાં આંતરડાંઓમાં સમૂહરૂપી જાળોમાં વૃદ્ધ પક્ષીઓ ફસાઈ જતાં હતાં એવું હતું. એ સ્મશાનમાં જેમ સમુદ્ર પોતાના જળના પૂરને વડવાનળમાં ભસ્મ કરી નાખે છે, તેમ સંબંધીઓએ તે શબને બળતા અગ્નિમાં ભસ્મ કરી નાખ્યું. જેની જ્વાળાઓરૂપી જટાઓની પંક્તિ સૂકાં લાકડાંઓને લીધે બહુ વૃદ્ધિ પામી હતી, એવી ચિંતાએ ચડચડાટ કરતાં કરતાં તે શબને તરત બાળી નાખ્યું. અત્યંત ઊઠતી કડકડાટીઓથી અને દુર્ગંધોથી વાદળાંઓના સમૂહને પણ વ્યાપ્ત કરી દેનારા અગ્નિએ, જેમાંથી જાડા જાડા માંસના રસો ઝર્યા કરતા હતા એવાં હાડકાંને જેમ હાથી પોલા વાંસોને ચૂર્ણ કરી નાખે, તેમ ચારે બાજુથી ચૂર્ણ કરી નાખ્યાં.

अभ्युल्लसत्कटकटारवमुक्तगंधव्याप्तांबुवाह-पटलोऽस्थिचयं हुताशः । दंती सरंध्रमिव वेणुवनं समंतादुद्भ्रांतमेदुररसं दलयांचकार ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'પ્રથમોપદેશ' નામનો સર્ગ ૪૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ મો*

ગાધિનો ચાંડાળજન્મ, તેની શિકારી વૃત્તિ અને પછી થયેલો રાજ્યલાભ

वसिष्ठ उवाच

अथापश्यदसौ गाधिः स्वाधिपीवरया धिया । अंतर्जलस्थ एवांतरात्मानात्मनि निर्मले ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! નિર્મળ સરોવરના જળમાં જ સમાધિમાં રહેલો એ ગાધિ કે જેની બુદ્ધિ શબપણા આદિ વિચિત્ર દેખાવોની પીડાથી ભરપૂર થઈ ગઈ હતી, તેને ફરીથી પોતામાં જ એમ દેખાયું કે, પોતાને 'ભૂતમંડળ' નામના કોઈ દેશના સીમાડાના ગામડાની પાસે રહેનારો કોઈ ચાંડાળ હતો, તેની સ્ત્રીના ગર્ભમાં અત્યંત વ્યાકુળપણાથી રહેલો દીઠો. ગર્ભવાસનાં દુ:ખોથી દબાયેલો, પીડાયેલો, કૂણાં કૂણાં અંગોવાળો, ચાંડાળીનાં પેટમાં સૂતેલો અને જાણે કૂતરાંઓની વિષ્ઠામાં પડ્યો હોય તેમ વ્યાકુળ થયેલો એ ગાધિ ધીરે ધીરે ગર્ભમાં પાક્યો. જેમ વર્ષાઋતુ કાળાં વાદળાંને જન્મ આપે છે તેમ પૂરા મહિના થતાં, ચાંડાલીએ કાજળ જેવી કાંતિવાળા અને મળ–મૂત્રાદિથી ખરડાયેલા બાળકને જન્મ આપ્યો. ચાંડાળના ઘરમાં ઊછરેલો અને ચાંડાળોને પ્યારો લાગતો એ ગાધિ યમુનાના પ્રવાહમાં પડેલા ફૂલના ગુચ્છાની જેમ આમતેમ કૂદકા મારતાં શીખ્યો. એમ કરતાં કરતાં બાર વર્ષનો થયો અને પછી ધીરે ધીરે સોળ વર્ષનો થયો. પુષ્ટ ખભાઓવાળો, દૃઢ અંગોવાળો અને ઘાટા મેઘ જેવો શ્યામ એ ચાંડાલ (ગાધિ) પોતાની સાથે કૂતરાંઓનું ટોળું લઈને, એક વનથી બીજા વનમાં અને બીજા વનથી ત્રીજા વનમાં વિહાર કરવા લાગ્યો. શિકારથી પોતાની આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યો ને લાખો મૃગોને મારવા લાગ્યો. પછી અત્યંત શ્યામપણાવાળી, ગુચ્છો સરખાં સ્તનોવાળી અને નવાં પાંદડાં જેવા હસ્તોવાળી હોવાને લીધે તમાલની લતાની જેવી લાગતી એક ચાંડાળીને તે પરણ્યો, જેમ શ્યામ ભ્રમર શ્યામ ભ્રમરીની સાથે પુષ્પોની સમૃદ્ધિવાળા વનોમાં વિહાર કરે, તેમ અત્યંત શ્યામ અંગોવાળો એ ચાંડાળ શ્યામ અંગોવાળી સ્વાભાવિક રીતે ધોળા છતાં પણ દાતણ નહિ કરવાને લીધે કાળા થયેલા દાંતોવાળી અને વનનાં પાંદડાંઓને લેવા માટે કરવામાં આવતા ઘણા ઘણા વિલાસોથી લચકતી કેડવાળી એ નવી પ્રિયાની સાથે તે વનોમાં વિહાર કરવા લાગ્યો. જાણે વિંધ્યાચળનું કોઈ મોટું વન પુરુષનો વેશ લઈને ફરતું હોય એવો એ ચાંડાળ કામભોગના વ્યસનથી

*** આ પિસ્તાળીસમા સર્ગમાં ગાધિનો ચાંડાળીની કૂખમાં જન્મ, શિકારની વૃત્તિ અને બંધુઓ મરી ગયા પછી તેને 'કીરપુર' નામના નગરમાં થયેલી રાજ્યની પ્રાપ્તિ, એ કથા કહેવામાં આવશે.**

આતુર થઈને પોતાની પ્યારી ચાંડાળીની સાથે વૃક્ષોની અને લતાઓની કુંજોમાં વસવા લાગ્યો, વનોની કુંજોમાં આરામ લેવા લાગ્યો, પર્વતોની ગુફાઓમાં સૂવા લાગ્યો, પાંદડાંના ઢગોમાં છુપાઈ રહેવા લાગ્યો, વૃક્ષોનાં જાળાંમાં નિવાસ કરવા લાગ્યો; બાવળનાં પુષ્પોની, જોઈનાં પુષ્પોની અને આંબાના મોરોની માળાઓ, પહેરીને ફરવા લાગ્યો અને કાનો ઉપર કેવડાનાં પુષ્પો ધારણ કરીને વિનોદ કરવા લાગ્યો. તે પુષ્પોની શય્યાઓમાં લોટવા લાગ્યો અને પર્વતોના પ્રાંતોની ભૂમિકાઓમાં ફરવા લાગ્યો. વનોના સઘળા પ્રદેશોને જાણનારા અને મૃગોને મારવામાં ચતુર એવા એ ચાંડાળે પર્વતોમાં, જેમ ખેર અત્યંત વિષમપણાવાળા કાંટાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ અત્યંત વિષમ ચરિત્રવાળા પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. જેને ફૂલના અંકુર જેવા પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા એવો, સ્ત્રીવાળો, ધનવાન અને જેનું યૌવન ક્ષીણ થવા માંડ્યું હતું એવો એ ચાંડાળ (ગાધિ) વૃષ્ટિ વિનાના દેશની જેમ ધીરે ધીરે ઘરડો થયો. ત્યારે પાછો પોતાની જન્મભૂમિરૂપ ભૂતમંડળ દેશના ગામમાં આવીને ગામથી દૂર પાંદડાંઓની એક ઝૂંપડી બનાવીને તેમાં મોટા મુનિની જેમ રહ્યો. એ રીતે વિપરીત જ્ઞાનને લીધે પોતાને ચાંડાળ માનતો અને બીજા ચાંડાળોથી પણ વૃદ્ધ થયેલો માનતો એ ગાધિ પોતાને ઘડપણથી ખોખરો થયેલો, પુત્રોને પ્રાણ સમાન ગણતો, ખાડામાં ઊગેલા જૂના તમાલના વૃક્ષ જેવો, ચાંડાળોની મોટી પટલાઈ કરતો, ઘણા બાંધવોવાળો, ક્રૂર નામવાળો, ક્રૂર કાર્યો કરનારો, ક્રૂર વચનો બોલનારો અને અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો જુએ છે, તેટલામાં જેમ પવનવાળો ભારે વરસાદ વનનાં પાંદડાંના સમૂહને ઘેરીને નિઃશેષ રીતે ખેંચી જાય, તેમ તેનું સઘળું કુટુંબ મૃત્યુને વશ થયું. (સ્ત્રી, પુત્ર બધાં મરી ગયાં.) હવે ભ્રાંતિથી થયેલા ચાંડાળપણામાં 'કટંજ' એ નામથી ઓળખાતો એ ગાધિ ટોળાંથી વછૂટેલા હરણની જેમ દુઃખોથી દૂબળો થઈ સુખની આશાને છોડી દઈને, રોતો રોતો વનમાં જ ભટકવા લાગ્યો અને વિલાપ કરવા લાગ્યો. શોકથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળા ગાધિએ એ વનમાં કેટલાક દિવસો કાઢીને પછી, જેમ સુકાઈ ગયેલાં કમળોવાળા તળાવને હંસ ત્યજી દે છે, તેમ પોતાના દેશને છોડી દીધો. સુખની આશા વિનાનો અને ચિંતાથી ઘેરાયેલો એ ગાધિ વાયુએ ખેંચેલા મેઘની જેમ પરાધીન જેવો થઈ ને ઘણા દેશોમાં ફરવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં એક દિવસે જેમ શૂન્ય આકાશમાં ફરતાં કોઈ પ્રાણીને આકાશમાં સારું વિમાન જોવામાં આવે છે, તેમ એ ગાધિને 'કીર' નામના દેશની એક સુંદર રાજધાની જોવામાં આવી. એ ગાધિ તે રાજધાનીના રાજમાર્ગમાં ગયો કે જે રાજમાર્ગ ઉપર પગની ઘૂંટીડૂબ પુષ્પો પાથરવામાં આવ્યાં હતાં; વૃક્ષો, લતાઓ તથા સ્ત્રીઓ ચળકતાં રત્નોથી અને વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલાં હતાં; ચંદનની તથા અગરુની ધામધૂમ જામી રહી હતી; સામંતોની, સ્ત્રીઓની તથા પુરુષોની ભીડ થઈ રહી હતી અને સ્વર્ગના રાજમાર્ગના જેવી શોભા દેખાતી હતી. એ રાજમાર્ગમાં તે ચાંડાળ થયેલા ગાધિને ઉત્સવના સંબંધથી છૂટો મૂકેલો એક હાથી જોવામાં આવ્યો કે, જે હાથી મણિઓથી તથા રત્નોથી શણગારેલો હતો. જાણે જંગમ થઈને મેરુપર્વત ફરતો હોય એવો તે હાથી દેખાતો હતો. અને જેમ ચિંતામણિની પરીક્ષા કરીને તેને શોધી લેવાની ઇચ્છાથી, કોઈ ઝવેરી ચારે બાજુ ફરતો હોય, તેમ એ રાજધાનીનો રાજા મરી ગયા પછી, રાજ્યને યોગ્ય બીજા કોઈ ભાગ્યશાળી પુરુષની પરીક્ષા કરીને, તેને શોધી લેવાની ઇચ્છાથી ચારે બાજુ ફરતો હતો. જંગમ થયેલા પહાડ જેવા એ હાથીને, પેલા ચાંડાળે (ગાધિએ) કૌતુકથી ખેંચાયેલી દૃષ્ટિ વડે ઘણી વાર સુધી જોયા કર્યો. એ હાથીએ પોતાની સામે એકાગ્ર દૃષ્ટિથી જોઈ રહેલા તે ચાંડાળને પ્રેમપૂર્વક સૂંઢ વડે ઉપાડી લઈને, જેમ મેરુપર્વત પોતાના ઉપર સૂર્યને સ્થાપે છે, તેમ પોતાની

કાંધ ઉપર બેસાડયો. હાથીએ તેને પોતાની કાંધ ઉપર બેસાડયો તે સમયે જેમ પ્રલયકાળનો મેઘ આકાશ પર ચડતાં મહાસમુદ્રો ગર્જના કરવા લાગે, તેમ ચારે બાજુ જયસૂચક દુંદુભિઓ ગડગડવા લાગ્યાં. જેમ જાગ્રત થયેલા પક્ષીઓનો દિશાને પૂરી દેનારો સામટો શબ્દ પ્રકટ થાય, તેમ લોકોનો દિશાઓને પૂરનારો 'જય મહારાજ! જય મહારાજ!' એવો શબ્દ પ્રકટ થયો. પછી જેમ કિનારાઓની ઉપર મોજાંઓ પછાડતાં સમુદ્રોનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય, તેમ બંદીજનોનો ઘાટો કોલાહલ ઉત્પન્ન થયો. જેમ ક્ષીરસાગરના મથનથી ભ્રમણને પામેલી લહરીઓએ મંદરાચળને વીંટી લીધો હતો, તેમ ઉત્તમ સ્ત્રીઓએ તે ગાધિને શણગારવા માટે વીંટી લીધો. જેમ સમુદ્રોના કિનારાઓ સૂર્યનાં કિરણોથી ચળકતાં રત્નો વડે પાસે રહેલા પર્વતને વધાવે છે, તેમ સુંદર સ્ત્રીઓએ દોરાઓમાં પરોવેલાં અનેક રત્નોથી તે ગાધિને વધાવ્યો. જેમ વર્ષાઋતુ વનની નદીઓનાં પૂરોથી પર્વતના ઉત્તમ શિખરને શણગારે, તેમ તે સ્ત્રીઓએ હિમના જેવા ટાઢા સ્પર્શવાળા હારોથી તેને શણગાર્યો. જેમ ચપળ પલ્લવોવાળી વસંતની શોભાઓ પુષ્પોથી વનને ઘેરી લે છે, તેમ ચપળ હસ્તોવાળી તે સ્ત્રીઓએ વિચિત્ર વર્ણોવાળાં સુગંધી પુષ્પોથી તેને ઘેરી લીધો. જેમ પર્વત જુદા જુદા ધાતુઓની પ્રભાઓથી આકાશને રંગે છે, તેમ તે સ્ત્રીઓએ અનેક વર્ણોવાળાં, અનેક રસોવાળાં અને અનેક પ્રકારના સુગંધોવાળાં લેપનોથી તેને રંગ્યો. જેમ સાંધ્યાકાળનાં વાદળાંઓથી, તારાઓથી, ચંદ્રથી તથા નદીઓથી શોભી રહેલો મેરુપર્વત વિસ્તીર્ણ આકાશનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ રત્નોથી તથા સુવર્ણોથી શોભી રહેલા એ ગાધિએ એ સ્ત્રીઓનાં ચિત્તનું આકર્ષણ કર્યું. વિલાસવાળી કીરપુરની સ્ત્રીઓ શણગારેલો તે રાજા રત્નોરૂપી પુષ્પો તથા વસ્ત્રો વડે વ્યાપ્ત અને કોમળ લતાઓ વડે વીંટાયેલા કલ્પવૃક્ષની જેમ શોભવા લાગ્યો. જેમ માર્ગમાં રહેલા ખીલેલા વૃક્ષની પાસે સઘળા પ્રવાસી લોકો આવે, તેમ એ રાજાની પાસે પોતપોતાના પરિવારો સહિત મંત્રીઓ આદિ સઘળા લોકો આવ્યા. એ લોકોએ તે ગાધિને સિંહાસન પર બેસાડીને અનુક્રમથી તેનો અભિષેક કર્યો અને પછી તેને તે જ હાથી ઉપર બેસાડીને તેની પાછળ, જેમ ઐરાવતની ઉપર બેઠેલા ઇન્દ્રની પાછળ દેવતાઓ ચાલે તેમ સર્વ લોકો ચાલ્યા. એ પ્રમાણે જેમ કાગડાને મરી ગયેલો જાડો જંગલી હરણ મળે, તેમ એ ચાંડાળને કીરપુરનું રાજ્ય મળ્યું. કીરદેશની સ્ત્રીઓ પોતાના હસ્તોથી જેના ચરણકમળને સ્વચ્છ કરવા લાગી, એવો સર્વ અંગોમાં કરેલાં કેસરનાં લેપનોથી સંધ્યાકાળના મેઘની જેમ શોભતો અને સ્ત્રીઓના સમૂહોથી વીંટાયેલો એ રાજા જેમ સિંહણોના સમૂહોથી વીંટાયેલો સિંહ પ્રફુલ્લિત વનમાં શોભે, તેમ કીરપુરમાં શોભવા લાગ્યો. સિંહોએ મારી નાખેલા હાથીઓના કુંભસ્થળોમાંથી નીકળેલા મોતીઓથી શણગારેલા શરીરવાળો અને જેનાં ચિંતા તથા ખેદ શાંત થઈ ગયાં હતાં એવો એ રાજા તે નગરીમાં સારા સારા ઇષ્ટમિત્રોની સાથે, જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી અને મદથી તપેલો હાથી તળાવમાં જળના સમૂહોની સાથે રમે, તેમ રમવા લાગ્યો. ફેલાયેલી રાજશક્તિવાળા સઘળી દિશાઓમાં અખંડિત આજ્ઞાવાળો, જેના દેશની વ્યવસ્થા કેટલેક દિવસે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ સિદ્ધ થઈ ગઈ અને જેનો સઘળો રાજકાજ સંબંધી બોજો મંત્રીઓએ પોતાને માથે સારી પેઠે ઉઠાવી લીધો એવો એ ચાંડાળ કીરપુરમાં 'ગવલ' એ નામથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૧—૪૮

परिविसृतनृपौजाः सर्वदिक्संस्थितज्ञः कतिपयदिवसेहासिद्धदेशव्यवस्थः । प्रकृतिभिरलमूढाशेषराजन्यभारः स गवल इति नाम्ना तत्र राजा बभूव ॥ ४८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'શ્વપચરાજ્યલાભ' નામનો સર્ગ ૪૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો*

ગાધિની ચાંડાળતા જણાયાથી પ્રજાએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો અને રાજ્યભ્રંશ

वसिष्ठ उवाच

विलासिनिभिर्वलितो मंत्रिमंडलपूजितः ।
वंदितः सर्वसामंतैश्छत्रचामरलालितः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! વિલાસ કરનારી સ્ત્રીઓએ સ્વીકારેલો, મંત્રીઓના મંડળે પૂજેલો, કાર્યસાધક આજ્ઞાવાળો, સઘળા સામંતોએ વંદન કરાયેલો, છત્રથી અને ચામરોથી માન પામતો, સર્વત્ર પ્રસરેલી આજ્ઞાવાળો, રૂપાળો થઈ ગયેલો, રાજ્યપાલનના ક્રમને જેણે જાણ્યો છે એવો અને જેની પ્રજાઓને શોક, ભય કે શ્રમ રહ્યા જ ન હતા, એવો એ ગવલ રાજા નિરંતર થતી સ્તુતિઓથી અને નિરંતર થતાં મંગળોથી પોતાની મનોવૃત્તિ આનંદથી ભરપૂર હોવાને લીધે, જેમ સુરાથી અત્યંત મત્ત થયેલો પુરુષ તે પોતાના મૂળ સ્વભાવને ભૂલી જાય, તે પ્રમાણે તે પોતાના જૂના સ્વભાવને ભૂલી જ ગયો. એ ચાંડાળ રાજાએ આઠ વર્ષ સુધી તે કીરદેશમાં રાજ્ય કર્યું અને તેટલા સમયમાં તેણે સંપૂર્ણ રીતે સદાચાર જ પાળ્યો. એક દિવસે એ ગવલ રાજા સઘળાં આભરણો ઉતારી નાખીને ઊભો કે જેથી અંધકાર, તારાઓ, સૂર્યનું તેજ, ચંદ્રનું તેજ અને વાદળાં ઈત્યાદિથી રહિત થયેલા આકાશની જેમ તે સ્વાભાવિક શ્યામતાવાળો દેખાવા લાગ્યો. એ રાજા હાર, બાજુબંધ કે કડાં આદિનાં આભૂષણોને શોભા આપનારાં માનતો ન હતો; કેમ કે પ્રભુતાથી પૂર્ણ થયેલું ચિત્ત કૃત્રિમ શોભાને ઇચ્છે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. આભૂષણો આદિ શણગારોથી રહિત વેષવાળો એ ગવલ રાજા જેમ સૂર્ય અસ્ત પામવાના સમયમાં આકાશના મુખ્ય ભાગને મૂકીને છેડાના ભાગમાં જાય છે, તેમ મુખ્ય બેસવાના સ્થાનકને મૂકીને એકલો જ બહારના આંગણામાં ગયો. ત્યાં કેટલાએક બીજા ચાંડાળો બેઠા હતા, તે તેના જોવામાં આવ્યા. એ સઘળા ચાંડાળો અત્યંત શ્યામ હતા, પુષ્ટ હતા, કોયલોની જેમ વસંતઋતુ સંબંધી કોમળ ગાયન કરતા હતા અને જેમ ભ્રમરાઓ પાંખોથી લતાને ડોલાવે છે, તેમ મધુર સ્વર કરવાને માટે આંગળીઓની લીલાથી સારંગીના તારને ડોલાવતા હતા. ગવલને જોઈ એ ચાંડાળોમાંથી રાતી આંખોવાળો અને જાણે બરફથી ભરેલું કાચનું શિંગડું હોય એવો લાગતો એક બુઢ્ઢો પટેલ ઊભો થયો. એ ચાંડાળોના પટેલે ઊભા થઈને, સહસા કીરદેશના રાજા ગવલનું 'હે કટંજ!' એમ તેના પૂર્વના નામથી બોલાવીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું : તું કે જે ગાયનના કામમાં વિચક્ષણ છે અને મધુર કંઠવાળો છે, તેને આ ગામનો રાજા જેમ રાગ જાણનારો પુરુષ મધુર કંઠવાળા કોયલ પક્ષીને માન આપે તેમ માન આપે છે? અને જેમ વસંતઋતુ ફળોના તથા મોરોના સમૂહ આપીને આંબાને પ્રસન્ન કરે, તેમ આ ગામનો રાજા તને ઘર, વસ્ત્રો તથા આસનો આદિ આપીને રાજી રાખે છે? જેમ સૂર્યનાં દર્શનથી કમળ અત્યંત આનંદ પામે છે અને ચંદ્રનાં દર્શનથી ઔષધિ અત્યંત આનંદ પામે છે, તેમ આજ તારાં દર્શનથી હું અત્યંત આનંદ પામ્યો છું. બંધુનું દર્શન એ સઘળા આનંદોની, મોટા મોટા લાભોની અને અનંત આરામની પરાકાષ્ઠારૂપ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ પ્રમાણે એ ચાંડાળોનો બુઢ્ઢો પટેલ જેમ જેમ પૂછવા લાગ્યો, તેમ તેમ કેટલીક વાર સુધી ગવલ રાજાએ તે વાત કોઈના જાણવામાં ન આવવા દેવા સારુ, તે સમયમાં ઘટે એવી તે તે ચેષ્ટાથી તેનો અનાદર જ કર્યા કર્યો; પણ એ વાત ગોખમાં બેઠેલી રાણીઓના અને મંત્રીઓના સાંભળવામાં આવી ગઈ; તેથી તે રાણીઓ અને મંત્રીઓ 'આ

* આ છેંતાળીસમા સર્ગમાં બીજા ચાંડાળના બોલવાથી એ રાજાનું ચાંડાળપણું જાણવામાં આવતાં સઘળા લોકોએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. તે જોઈને એ રાજાએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો અને પછી જળની અંદર રહેલો ગાધિ જાગ્રત થયો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

અમારો રાજા ચાંડાળ છે' એમ જાણીને અત્યંત દુ:ખી થયાં. આ વાત ગામના લોકોના જાણવામાં આવતાં, તેઓ હિમથી પીડાયેલાં કમળોની જેમ, વૃષ્ટિના અભાવથી પીડાયેલી ગાયોની જેમ અને જેમાં દાવાનળ લાગ્યો હોય એવા પર્વતોની જેમ શોભા વિનાના થઈ ગયા. જેમ સિંહ ઝાડની ટોચ ઉપર બેઠેલા બિલાડાના ફૂંફાડાનો તિરસ્કાર કરે, તેમ ચાંડાળની તે તે વાતનો રાજાએ તો તિરસ્કાર જ કર્યો હતો. પછી જેમ અનાવૃષ્ટિના સમયમાં કરમાઈ જતાં કમળોવાળા તળાવમાં રાજહંસ પ્રવેશ કરે તેમ જેમાં સઘળા માણસો દુ:ખી થયા હતા એવા અંત:પુરમાં રાજાએ તુરત પ્રવેશ કર્યો. જે મૂળના મોટા છિદ્રમાં અગ્નિ લાગ્યો હોય એવું ખરાબ ઝાડ જેમ સઘળા અવયવોમાં ગ્લાનિ પામે તેમ જેને મનમાં ભારે સંકટ ઉત્પન્ન થયું હતું એવો એ રાજા સઘળા અવયવોમાં ગ્લાનિ પામ્યો. દીન થયેલા મુખવાળા સર્વે લોકો કે જેઓ ઉંદરે કરડેલાં મૂળો-વાળાં કેસરનાં પુષ્પો જેવા લાગતા હતા, તેઓ એ રાજાના જોવામાં આવ્યા. જેમ ઘરનાં માણસો પણ ઘરમાં રહેલા શબનો સ્પર્શ ન કરે, તેમ મંત્રીઓ, નગરના લોકો તથા સ્ત્રીઓ ત્યારથી અંત:પુરમાં રહેલા એ રાજાનો સ્પર્શ ન કરવા લાગ્યાં. રાજાની ઉપર ઘાટા સ્નેહવાળા છતાં પણ વટલાવાના દુ:ખને પ્રાપ્ત થયેલા નોકર લોકો, જેમ બાળકો શબથી દૂર જ રહે, તેમ એ રાજા-થી દૂર જ રહેવા લાગ્યા અને તેનો સત્કાર કરવા લાગ્યા નહિ. આનંદવિનાના મુખકમળવાળા, કાળા અને શરીરની શોભાથી રહિત થયેલા એ રાજાને વ્યાકુળ થયેલા લોકો માણસ જેવો સમજીને માન આપવા લાગ્યા નહિ. જેમ દાવાનળ પર્વતની કાળી શિલાના પડખે પણ ચઢે નહિ તેમ દુ:ખી થયેલા લોકો ધુમાડા જેવા શરીરવાળા એ રાજાના પડખે પણ ન ચડવા લાગ્યા. જેમ પાણીનાં બિંદુઓ ભસ્મમાં કયાંય સ્થિર રહે નહિ, તેમ સભાસદ આદિ સર્વે લોકોએ નહિ ગણકારેલી અને મંદ પડી ગયેલી તે રાજાની આજ્ઞાઓ કયાંય ચાલતી નહોતી. ક્રૂર કર્મો કરનારાના જેવો જેનો આકાર છે, એવો અને સમાગમપાત્રથી પણ અશુભ કરનાર, એ રાજાથી સર્વે લોકો જેમ રાક્ષસથી દૂર નાસી જાય તેમ દૂર નાસી જવા લાગ્યા. જેમ ધન આદિ ગુણોથી રહિત થયેલા દરિદ્ર પ્રવાસી, પરદેશમાં લોકોના મંડળમાં પેસવા લાગે તોપણ પાછો એકલો જ થઈ રહે, તેમ માનથી રહિત થયેલો એ રાજા લોકોના સમુદાયમાં જવા લાગ્યોતોપણ પાછો એકલો જ થઈ રહેવા લાગ્યો. જેમ પોલો વાંસ મોતીઓના સમૂહથી યુક્ત હોવા છતાં પણ તે બોલવા લાગે, તો તેને કોઈ વટેમાર્ગુ એો પ્રત્યુત્તર આપે નહિ, તેમ એ ગાધિ રાજા હતો તોપણ તે બોલવા લાગતાં; કોઈ લોકો તેને જવાબ આપતા નહિ. એ ઘણું ઘણું બોલવા લાગે તોપણ લોકોએ તેને જવાબ આપવો જ છોડી દીધો. પછી સર્વે લોકોએ ભેગા થઈને નિર્ણય કર્યો કે, 'આપણે લાંબા દિવસો થયા ચાંડાળના સમાગમથી વટલાયેલા હોઈ, હવે કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્તોથી શુદ્ધ થઈ શકીએ એમ નથી; એટલા માટે આપણે સઘળાઓએ અગ્નિમાં જ પ્રવેશ કરવો યોગ્ય છે.' એ પ્રમાણે નિર્ણય કરીને તે નગરના સર્વે લોકોએ તથા મંત્રી-ઓએ ચારે બાજુ સૂકાં લાકડાંઓની ચિતાઓ ખડકીને તેને નગરમાં સળગાવી. જેમ આકાશમાં તારાઓ ઝબકવા લાગે, તેમ ચારે બાજુએ ચિતાઓ ભડકાઓથી ઝબકવા લાગતાં નગરનાં સઘળાં માણસો મોટી મોટી બૂમો પાડવા લાગ્યાં. દયામણી રીતે વિલાપો કરવા લાગેલી અને આંસુ-ઓનો વરસાદ વરસાવતી સ્ત્રીઓ પોતપોતાના પતિઓના અને પુત્રોના હાથ પકડવા લાગી અને મૂઢ થઈ ગયેલી સઘળી પ્રજા બળતા અગ્નિ-ના કુંડોની પાસે બેસીને રોવા લાગી. મંત્રીઓ અગ્નિના કુંડોમાં પ્રવેશ કરતાં તેમના નોકરોનાં રુદનોથી પવનોની સુસવાટીથી અરણ્યનો જેવો દેખાવ થાય, તેવો એ નગરનો દેખાવ થઈ રહ્યો. ઉત્પાત સંબંધી વંટોળિયો પવન કે જેમાં ચિતા-ઓમાં સળગી ગયેલા સારા સારા બ્રાહ્મણોના

માંસનો ઉગ્ર ગંધ વ્યાપી રહ્યો હતો, તેણે ઉડાવેલી ઉકરડાઓની ધૂળોથી, જાણે ચારેબાજુ ઝાકળ ફેલાયેલું હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો. આકાશમાં સૂર્ય જેમ વાદળાંઓથી ઢંકાઈ જાય તેમ પવને ફેલાવેલા ચરબીના ગંધને લીધે દૂરદૂરથી આવી પહોંચેલા ગીધ આદિ પક્ષીઓનાં મંડળોથી તે ઢંકાઈ ગયો. પવને ઉડાવેલા ચિતાઓના અગ્નિઓના તણખાઓથી સઘળું આકાશનું મંડળ પ્રકાશવાળું દેખાવા લાગ્યું. સઘળી દિશાઓમાં ઊડતા તણખાઓને લીધે, જાણે તારાઓનો વરસાદ થતો હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો. ઉદ્ધત થયેલા ચોર લોકો લૂંટ પાડવા લાગતાં, નાનાંમોટાં બાળકો ધ્રૂજવા લાગ્યાં તથા ચીસો પાડવા લાગ્યાં. ત્રાસ પામેલા લોકોનાં જીવનોની સાથે નામો પણ જતાં રહ્યાં. કોઈ પ્રકારની મર્યાદા રહી નહિ, ઘરો એવાં ધૂળધાણી થઈ ગયાં કે, જેમનો પાછો પત્તો જ મળે નહિ. ધન આદિ સઘળા સંચયોને ચોરો લૂંટી લઈ ગયા. અને સર્વ લોકો પુત્રોને તથા સ્ત્રીઓને ત્યજી દઈને મરવાની ઉતાવળ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે દૈવની મહાદુઃખદાયી અવ્યવસ્થા ચાલવા લાગતાં અને સઘળા લોકોની સ્થિતિ કલ્પાંત જેવી થઈ જતાં, જેની બુદ્ધિ રાજ્યના કેટલાએક સજ્જનોના સંગથી પવિત્ર થઈ હતી, એવા ગવલ રાજાએ શોકથી વ્યાકુળ થઈને નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો.

ગવલ રાજા બોલ્યો : (સ્વગત) આ દેશમાં સમય વિનાના થયેલા કલ્પાંત જેવો અને સઘળા મોટા મોટાઓનો નાશ કરનારો આ અનર્થ કેવળ મારા કારણથી જ પ્રાપ્ત થયો છે. હવે માર દુઃખ ભરેલું જીવન રાખીને શું કરવાનું છે? મારે તો મરવું એ જ મહોત્સવ છે. જગતમાં નિંદાના પાત્રરૂપ થયેલા અભાગિયા જીવને તો જીવન કરતાં મરવું જ ઉત્તમ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! ગવલ રાજાએ એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને મનમાં કાંઈ પણ ભય નહિ રાખતાં, જેમ પતંગિયું પોતાના શરીરને બળતા દીવામાં આહુતિરૂપ કરે છે, તેમ પોતાના શરીરને બળતા અગ્નિમાં હોમી દીધું. 'ગવલ' નામનો પોતાનો દેહ, વૈરાગ્યના બળને લીધે અગ્નિના પુંજમાં પડી દાહને લીધે વ્યાકુળ અવયવોવાળો થઈ જતાં, જળમાં અઘમર્ષણ કરતો ગાધિ બ્રાહ્મણ પોતાનાં અંગોમાં દાહથી ચલિત થયાનું સ્ફુરણ થતાં, તરત જાગ્રત થયો. વાલ્મીકિ મુનિએ ભરદ્વાજને આટલા સુધી કથા કહી ત્યાં તો દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિ મુનિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં નિત્યકર્મો કરવાને માટે ત્યાંથી ઊઠીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ફૂટયાં ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિ મુનિની પાસે આવી. ૧—૪૬

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायं तनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम । स्नातुं सभाकृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ४६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'રાજ્યભ્રંશ' નામનો સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો બારમો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો*

ગાધિ અને અતિથિનો સમાગમ તથા પ્રત્યક્ષ અનુભવ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

मुहूर्तद्वितयेनाथ गाधिराधिभवभ्रमात् । प्रशशामाकुलीभावो वेलावर्त इवांबुधेः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેમ સમુદ્રના કિનારાની સમીપમાં થતી ભરતીની પ્રબળ ચકરી બે ઘડી વારે ભ્રમણથી શાંત થઈ જાય છે, તેમ એ ગાધિ બ્રાહ્મણ મહાપીડાકારી ચિત્તના ભ્રમણથી બે ઘડી વારે શાંત થયો. જેમ કલ્પાંતના સમયમાં

* આ સુડતાળીસમા સર્ગમાં ગાધિ કોઈ અતિથિના મુખથી કીરદેશનું રાજ્યાદિક કરવારૂપ પોતાની ચેષ્ટાની વાત સાંભળી તે દેશમાં જઈ, સઘળું નજરે જોઈ, વારંવાર પૂછીને વિસ્મય પામ્યો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

બ્રહ્મા જગતની રચનાથી વિરામ પામે, તેમ એ ગાધિ મનની કલ્પનારૂપ મોહથી વિરામ પામ્યા. જેમ ઊંઘેલો માણસ નિદ્રા શાંત થયા પછી, ધીરે ધીરે જાગ્રત થાય અને જેણે મદિરા પીધી હોય તે માણસ મદ શાંત થયા પછી ધીરે ધીરે સ્વસ્થ થાય, તેમ એ ગાધિ પોતાનો ભ્રમ શાંત થયા પછી, ધીરે ધીરે જાગ્રત થયો અને સ્વસ્થ થયો. જેમ માણસ પ્રભાતે અંધકારરૂપી પડદો દૂર થઈ જતાં 'આ હું છું, આ મારે કરવાનું છે અને આ મારે કરવાનું નથી,' એમ જુએ છે, તેમ ગાધિ ચિત્તનો ભ્રમરૂપ પડદો દૂર થઈ જતાં 'હું નાહવા સારુ તળાવમાં ઊતરેલો ગાધિ છું, આ તર્પણાદિક મારે કરવાનું છે અને રાજ્ય કરવાનું નથી' એમ જોવા લાગ્યો. જેમ શિશિર-ઋતુના અંતે કળીરૂપ થયેલા કમળને વસંતઋતુ જળમાંથી બહાર કાઢે છે, તેમ જેને પોતાના ગાધિપણાનું સ્મરણ થયું હતું એવા એ બ્રાહ્મણે પોતાના પગને જળમાંથી બહાર કાઢ્યો. આ જળને, આ દિશાઓને, આ આકાશને અને આ પૃથ્વીને જાણે સઘળાં બીજાં હોય એમ દેખતો એ ગાધિ પરમ વિસ્મય પામ્યો. 'હું કોણ છું, આ શું દેખું છું અને હું શું કરતો હતો?' એ રીતે તેણે ક્ષણમાત્ર તો પોતાના હૃદયમાં વિચિત્ર વિચારો જ કર્યા. 'હું થાકી રહ્યો હતો, તેને લીધે ક્ષણમાત્રમાં આ મોટો ભ્રમ મારા જોવામાં આવ્યો' એમ જાણીને તે ગાધિ જેમ ઉદયાચળમાંથી સૂર્ય નીકળે તેમ જળમાંથી નીકળ્યો. પછી તે કાંઠે આવ્યો અને નીચે પ્રમાણે ચિંતવન કરવા લાગ્યો.

ગાધિ બોલ્યો : (સ્વગત) મારી તે માતા અને મારી તે સ્ત્રી ક્યાં ગયાં કે, જેમની મધ્યમાં હું મરણ પામ્યો હતો. જેમ વાયુથી તરત હરાઈ જાય એવાં કૂણાં પાંદડાંવાળાં માતા–પિતારૂપી લતા અને વૃક્ષ તલવારથી નષ્ટ થઈ જાય, તેમ હું બુદ્ધિ વિનાનો બાળક હતો, ત્યારે જ મારાં માબાપ મરી ગયાં છે. હું મુદ્દલ પરણ્યો જ નથી. જેમ બ્રાહ્મણ દુષ્ટ અને ક્ષોભ કરનારી મદિરાના સ્વરૂપને પણ જાણે નહિ, તેમ હું દુષ્ટ અને ક્ષોભ ઉપજાવનારી સ્ત્રીના સ્વરૂપને પણ જાણતો નથી. મારા સ્વદેશના બાંધવો તો અહીંથી અત્યંત દૂર છે, તે છતાં હું જેઓના મધ્યમાં મરી ગયો હતો તેઓની સાથે મારે શો સંબંધ હતો અને તેઓને મારી સાથે શો સંબંધ હતો? જેમ ગંધર્વનગર જોવામાં આવે, તેમ અનેક પદાર્થોવાળું અને જન્મ આદિની આસક્તિવાળું એ મેં શું દીઠું અને તે શાથી ઉત્પન્ન થયું હતું? એ જે જોવામાં આવ્યું તે ભલે, પણ હવે તેનો વિચાર કરવાની મારે જરૂર નથી. હું બંધુ-ઓના મધ્યમાં મરણ પામીને પડયો હતો, એ તો એક જાતની સ્વપ્ન જેવી ભ્રાંતિ હતી. આ મોહમાં જરા પણ સાચું હોય એમ ધાર-વામાં આવતું નથી. જેમ મદોન્મત્ત સિંહ વનોની પંક્તિઓમાં નિરંતર ભમ્યા જ કરે છે, તેમ પ્રાણીઓનું ચિત્ત નિત્ય એ જ રીતે અનંત ભ્રાંતિઓના દેખાવોમાં ભમ્યા કરે છે,

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ ગાધિ બ્રાહ્મણે ચિત્તમાં મોહ થવા વિષે એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તે પછી પોતાના આશ્રમમાં જ કેટલાએક દિવસો કાઢ્યા. એક દિવસે જેમ બ્રહ્માની પાસે દુર્વાસા આવે, તેમ એ ગાધિની પાસે કોઈ પ્રિય અતિથિ આવ્યો અને તે થાકેલો હોવાથી ગાધિના આશ્રમમાં જ રાત્રિ રહ્યો. જેમ વસંત વૃક્ષોને ફળોથી, પુષ્પોથી અને રસોથી અત્યંત તૃપ્ત કરે છે, તેમ ગાધિએ એ અતિથિને ફળોથી, પુષ્પોથી અને રસવાળાં ભોજનોથી અત્યંત તૃપ્ત કર્યો. એ બંને જણ, સાથે સંધ્યાવંદન તથા જપ કરીને, અનુક્રમે કોમળ પાંદડાંવાળી શય્યાઓ પર આવીને બેઠા. પછી જેમ વસંતઋતુમાં પુષ્પોની શોભા પ્રવર્તે, તેમ એ બે તપસ્વીઓ વચ્ચે પોતપોતાનાં તપ તથા ધ્યાન આદિ કર્મોને યોગ્ય અને શાંતિથી ભરેલી વાતો પરસ્પરમાં ચાલી. પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ગાધિએ તે અતિથિને પૂછ્યું કે, 'હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! તમારું શરીર બહુ જ દૂબળું કેમ થઈ ગયું છે અને તમે થાકી ગયા છો, તેનું કારણ શું છે?

અતિથિ બોલ્યો: હે મહારાજ! મારા અત્યંત દૂબળાપણાનું અને પરિશ્રમનું સાચેસાચું કારણ હું કહું છું તે તમે સાંભળો. આપણે કદી પણ મિથ્યા વાત કરીએ જ નહિ. આ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર ઉત્તર દિશાની ઝાડીમાં એક મોટો સમૃદ્ધિવાળો અને અત્યંત પ્રખ્યાત પામેલો 'કીર' નામનો દેશ છે. ચિત્તારૂપી પિશાચે મોહ પમાડેલો અને અનેક પ્રકારનાં ભોજનોના સ્વાદમાં લંપટ થયેલો હું એ દેશમાં એક મહિના સુધી રહ્યો હતો અને ત્યાંની રાજધાનીમાં લોકો મારું સારી રીતે સન્માન કરતા હતા. એક દિવસે તે નગરમાં વાતના પ્રસંગને લીધે એક માણસે મને કહ્યું કે, હે બ્રાહ્મણ! આ નગરમાં એક ચાંડાળે આઠ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.' પછી એ વાતનો નિશ્ચય કરવા સારુ તે દેશમાં કેટલાંએક ગામોમાં મેં જે જે માણસને પૂછ્યું તે સઘળાંઓએ મને એમ કહ્યું કે, 'સાચી વાત છે. આ દેશમાં આઠ વર્ષ સુધી એક ચાંડાળે રાજ્ય કર્યું હતું.' અંતે એ રાજા જાતિનો ચાંડાળ છે છે, એમ લોકોના જાણવામાં આવતાં, તે રાજાએ તરત અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને તે આભડછેટને લીધે સેંકડો બ્રાહ્મણોએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. હે ગાધિ! હું એ લોકોનાં મુખથી એ પ્રમાણે સાંભળી તે દેશમાંથી નીકળીને પ્રયાગમાં ગયો હતો અને ત્યાં મેં શુદ્ધિને અર્થે ત્રણ ચાંદ્રાયણ વ્રત કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. ત્રીજું ચાંદ્રાયણ વ્રત સમાપ્ત થતાં, આજે પારણું કરીને હું અહીં આવ્યો છું. આ કારણને લીધે હું થાકી રહ્યો છું અને શરીરમાં અત્યંત દૂબળો થઈ ગયો છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એ અતિથિના મુખથી એ પ્રમાણે વાત સાંભળીને, તે ગાધિએ ફરી વાર પણ તે અતિથિને પૂછ્યું, તો તે વખતે પણ તેણે એવી ને એવી જ વાત કરી; અને જ્યારે તેમાં જરા પણ ફેરફાર જણાયો નહિ, ત્યારે ગાધિ બહુ જ વિસ્મય પામ્યો. રાત્રિ વીતી જતાં જગતરૂપી ઘરના મોટા દીવારૂપ સૂર્યે ઉદય પામ્યો, ત્યારે પ્રાતઃસ્નાન કરીને આજ્ઞા લઈને, તે અતિથિ ત્યાંથી પાછા ગયા પછી, પેલા ગાધિ બ્રાહ્મણે અત્યંત વિસ્મય પામેલી બુદ્ધિથી આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે, 'મેં જે ભ્રાંતિમાં જોયેલું હતું, તેને આ બ્રાહ્મણે મારી પાસે સાચું બનેલું કહ્યું! રખેને આ વાત શંબરાસુરે બનાવેલી માયાઓમાંની કોઈ માયા હોય. બંધુઓના મધ્યમાં મારું પોતાનું મરણ મેં પોતે દીઠું, એ તો ભ્રાંતિ જ છે, તેમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી; પરંતુ જેને લીધે તે અતિથિને ચાંદ્રાયણ વ્રત કરવાં પડયાં, તે ચાંડાળના વૃત્તાંતનો મારે નિશ્ચય કરવો જોઈએ, તો હવે હું મનમાં મૂંઝવણ નહિ રાખતાં, તે વૃત્તાંતનો નિશ્ચય કરવા માટે તુરત ભૂતમંડળ દેશના સીમાડાના ગામમાં જાઉં.' હે રામ! એ પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક બીજા દેશમાં જવાનો વિચાર ગોઠવતો એ ગાધિ બ્રાહ્મણ જેમ મેરુપર્વતનાં પડખાંને જોવા માટે સૂર્ય ચાલે, તેમ 'ભૂતમંડળ' નામના દેશના સીમાડાના ગામને જોવા સારુ ત્યાંથી ઊઠીને ચાલતો થયો. વિચક્ષણ પુરુષો ઉદ્યોગમાં મંડયા રહેવાથી મનમાં કલ્પેલા રાજ્યને પણ પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. ગાધિએ જે સ્વપ્ન જેવું જોયું હતું, તે 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં જવાથી સંપૂર્ણ રીતે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવ્યું. સઘળી દુર્લભ વસ્તુઓ પણ દૃઢ ઉદ્યોગ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પોતે જોયેલા વૃત્તાંતને માયારૂપ જાણતાં એ ગાધિએ અતિથિના કહેવાથી તેને પ્રત્યક્ષ જોવાનો ઉદ્યમ કર્યો અને પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળીને, વર્ષાઋતુમાં ચાલતા જળના પૂરના જેવા વેગથી માર્ગમાં ચાલવા લાગ્યો. જેમ વાદળું વેગથી ઘણા દેશો વટાવે છે, તેમ તેણે વેગથી ઘણા ઘણા દેશો વટાવી દીધા. ચાલતાં ચાલતાં જેમ કાંટાઓને ઈચ્છનારો ઊંટ એકલો જ કરંજના વનમાં પહોંચે, તેમ એ ગાધિ એકલો જ 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં પહોંચ્યો કે, જે દેશમાં સઘળો ભ્રાંતિમાં જોયેલો આચાર જાગ્રતમાં પણ જોવામાં આવ્યો. એ દેશમાં ગાધિના મનમાં, જેવી રચનાનું સ્મરણ

હતું તેવી જ રચનાવાળું ગંધર્વનગર જેવું એક ગામ તે ગાધિના જોવામાં આવ્યું. એ ગામડાની પાસે બહારના ભાગમાં જાણે પૃથ્વીની નીચે પાતાળમાં રહેલો નરકોનો સમૂહ હોય એવું એનું એ ચાંડાળોનું ફળિયું જોવામાં આવ્યું. જેવો પોતાના ચિત્તમાં તે ફળિયાનો વિસ્તાર તથા આકાર હતો, તેવા જ વિસ્તાર અને આકારવાળું એ ગંધર્વનગરના જેવું ફળિયું જોવામાં આવતાં ગાધિએ ત્યાં ભૂતકાળમાં પોતે ચાંડાળ હોવાનું પાકું અનુમાન કરી લીધું. જેવી મનમાં રચના હતી, તેવી જ રચનાવાળા એ આંગણાએ ગાધિના મનમાં કોઈ વિલક્ષણ રીતની વૈરાગ્યવાળી દશા ઉત્પન્ન કરી. એ ફળિયામાં પોતાને રહેવાનું ઘર પણ અગાઉ જેવું જોયું હતું તેવા જ ઘણાખરા આકારોવાળું તે જણાયું. એ ઘર ચોમાસાની ઝડીથી કેટલુંક વીંખાઈ ગયું હતું. ભીંતોમાં ખડ ઊગી નીકળ્યાં હતાં, અર્ધું છાપરું ઊંધું વળી ગયું હતું, ખાટલાઓના તથા સાદડીઓના કટકા એના એ છે. એમ કાંઈક ઓળખી શકાતા હતા. એ ઘર જાણે દૃઢપણાને પામેલું દારિદ્ર હોય, જાણે ભીંતોવાળું દુર્ભાગ્ય હોય, જાણે કાંઈક શિથિલ થયેલું દુષ્ટપણું હોય, જાણે કાંઈક ખંડિત થયેલી દુર્દશા હોય અને દાંતોથી ભાંગી નાખેલાં ગાયોનાં, ઘોડાઓનાં તથા પાડાઓનાં હાડકાંથી આસપાસ ઘેરાયેલું હોવાને લીધે, તે જાણે જૂના સમયની સાક્ષી પૂરતું હોય એવું લાગતું હતું. જે ખપ્પરોમાં પૂર્વે ગાધિએ ખાધુંપીધું હતું, તેવાં તે ખપ્પરો ઘણા દિવસો સુધી ચોમાસાના પાણીથી ભરાયેલાં રહેવાને લીધે તે જાણે મદિરાથી ભરાયેલાં હોય એવાં લાગતાં હતાં. જાણે લાંબી લાંબી તૃષ્ણાઓ હોય એવી સુકાયેલી તેની તે આંતરડાઓની તાંતોથી એ ઘર, જેમ લતાઓથી વાડ વીંટાયેલી હોય, તેમ ચારે બાજુ વીંટાયેલું હતું. ધીરજવાળા ગાધિએ જાતે પોતાનો પૂર્વનો દેહ સુકાયેલા શબપણાને પામેલો હોય એવા દેખાતા તે પોતાના ઘરને ઘણી વાર સુધી જોયા કર્યું. જોવાથી અત્યંત વિસ્મય પામેલો એ ગાધિ જેમ પ્રવાસી મનુષ્ય મ્લેચ્છના નગરને મૂકીને આર્યોના દેશમાં આવે, તેમ એ સ્થળને ત્યજીને તેની પાસેના ગામડામાં આવ્યો. ત્યાં આવીને તેણે માણસોને નીચે પ્રમાણે જુદું જુદું પૂછ્યું.

ગાધિ બોલ્યા : આ ગામની પાસેના બહારના ભાગમાં પૂર્વે એક ચાંડાળ રહેતો હતો, તેના વૃત્તાંતનું તને સ્મરણ છે કે? મેં વિચક્ષણ મનુષ્યના મુખથી સાંભળ્યું છે કે, 'સઘળા બુદ્ધિમાન માણસો લાંબા દિવસોની વાતને પણ સ્પષ્ટ રીતે હસ્તગત જેવી જાણે છે. એ એકાંત સ્થળમાં જાણે દુઃખોનો જ દેહ હોય એવો બુઢ્ઢો એક મોટા કુટુંબવાળો ચાંડાળ રહેતો હતો; તે તને સાંભરે છે? ભલા માણસ! જો એનું વૃત્તાંત તારા જાણવામાં હોય, તો તે તું મને ખરેખરી રીતે કહે. પ્રવાસીજનના સંશયનું નિવારણ કરવાથી મોટું પુણ્ય થાય છે, એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેમ રોગી માણસ ઘણીઘણી કાળજીથી વૈદ્યોને પૂછે છે' તેમ તે ગાધિ બ્રાહ્મણ ઘણા વિસ્મયને લીધે ઘણીઘણી કાળજીથી પૂછવા લાગ્યો, એટલે તે ગામડાના લોકોએ તેને વારંવાર નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

ગામડાના લોકો બોલ્યા : હે મહારાજ! જેમ તું કહે છે, તે પ્રમાણે જ હતું, એમાં કાંઈ સંશય નથી. એ સ્થળમાં દારુણ આકારવાળો એક 'કટંજ' નામનો ચાંડાળ રહેતો હતો. જેમ વૃક્ષનાં પાંદડાંઓનો સમૂહ ખૂબ ફેલાય છે, તેમ એ ચાંડાળનું દીકરાઓ, પૌત્રો, મિત્રો, નોકરો તથા બંધુઓ આદિ કુટુંબ બહુ જ ફેલાયેલું હતું. એ ચાંડાળ વૃદ્ધ થયો ત્યારે જેમ પર્વતનાં પુષ્પોવાળા તથા ફળોવાળા વનને દાવાગ્નિ નષ્ટ કરી નાખે છે, તેમ એ ચાંડાળના સઘળા કુટુંબને મૃત્યુએ નષ્ટ કરી નાખ્યું. પછી એ દેશને છોડી દઈ તે કીરદેશની રાજધાનીમાં ગયો હતો અને ત્યાં તેણે આઠ વર્ષ સુધી નિશ્ચિંતપણાથી રાજ્ય કર્યું હતું. પછી ત્યાંના લોકોને ખરી વાત જાણવામાં

આવતાં તેઓએ જેમ અનર્થના સમૂહને દૂર કરી નાખવામાં આવે અને જેમ ગામમાં ઊગેલા ઝેરી ઝાડને દૂર કરી નાખવામાં આવે, તેમ રાજા થયેલા એ કટંજને દૂર કરી નાખ્યો હતો. કટંજને દૂર કરીને વટલાવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને તે નગરીના લોકોએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. લોકો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા લાગતાં, સારા સારા માણસોના સમાગમથી સારાપણાને પામેલો એ કટંજ પણ પોતાની મેળે અગ્નિમાં પડયો હતો. હે બ્રાહ્મણ! તમે આ આટલી બધી કાળજી રાખીને એ ચાંડાળની વાત પૂછો છો તેનું શું કારણ છે? શું ચાંડાળ તમારો મિત્ર થતો હતો, તેથી તમે પૂછો છો અથવા તમે વૃત્તાંત જાણવા સારુ સહેજ પૂછો છો?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! આ પ્રમાણે કહેતા એ લોકોને વારંવાર પૂછ્યા કરતો એ ગાધિ તે ગામડાનાં સઘળાં સ્થળોમાં એક મહિના સુધી એમ, તે અમ ફર્યા કર્યો. પોતે તળાવમાં અઘમર્ષણ કરતાં ચાંડાળપણાના જે વૃત્તાંતનો અનુભવ કર્યો હતો, તે વૃત્તાંત તે જ પ્રમાણે સઘળા ગામડાના લોકોનાં મુખથી તેવી જ રીતનું તેના સાંભળવામાં આવ્યું. પોતે જેવો અનુભવ કર્યો હતો તે પ્રમાણે જ સઘળા લોકોનાં મુખો દ્વારા સંપૂર્ણ વૃત્તાંત સાંભળી અને પોતાના સ્મરણ પ્રમાણે તે વૃત્તાંતને લગતા કેટલાએક પદાર્થોને સારી પેઠે ઓળખીને અત્યંત લજ્જા પામેલો અને લાજને લીધે મનની વાતને મનમાં જ છપાવતો એ ગાધિ બ્રાહ્મણ અત્યંત વિસ્મયને પ્રાપ્ત થયો, કે જે વિસ્મય ચંદ્રના મધ્યમાં કલંકની પેઠે તેના હૃદયમાં અત્યંત ઠસી રહ્યું. ૧–૬૬

अध्याहतं सकलभूतमुखादथैतदाकर्ण्य सम्यगवलोक्य यथानुभूतम् । गाधिः शशांकमलवद् हृदयेऽधिरूढं गूढाकृतिः परमविस्मयमाजगाम ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ પ્રકરણનો 'ગાધિપ્રત્યક્ષાવલોકન' નામનો સર્ગ ૪૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮ મો*

ગાધિએ ફરીને પણ તપાસ કરી અને વિષ્ણુએ 'સઘળી માયા છે' એવો નિશ્ચય કરાવ્યો

वसिष्ठ उवाच

लुठितं श्वपचागारे पुनर्विस्मयमाययौ । गाधेर्मनो हि नायाति तृप्तिमाश्चर्यदर्शने ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! વિસ્મય પામેલો એ ગાધિ બ્રાહ્મણ તે ગામડામાંથી વળી પેલા ચાંડાળના ફળિયામાં ગયો; કેમ કે એનું મન આશ્ચર્યોને જોવાથી તૃપ્ત જ થતું ન હતું. જેમ પ્રલયના ક્ષોભમાં ભાંગી–તૂટી ગયેલાં જગતોને બ્રહ્મ જુએ તેમ એ ગાધિ તે ફળિયામાં ભાંગી—તૂટી ગયેલાં સ્થાનોને અને ઘરોને જોવા લાગ્યો. તૂટી ગયેલાં ઘરોવાળાં અને સુકાયેલાં અસ્થિઓના પુંજોથી ભરેલા તે વગડા જેવા ફળિયામાં બેઠેલો ગાધિ જેમ પિશાચ ઝાડમાં બેઠોબેઠો પોતાના મનમાં વાતો કર્યા કરે તેમ આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વાતો કરવા લાગ્યો.

ગાધિ બોલ્યો : (સ્વગત) જેમ જગતના અંત સુધી મેરુપર્વતનાં શિખરો એનાં એ રહે છે, તેમ મેં વાડની અંદર નાખેલા આ મૂએલા હાથીઓના દાંતોના અનેક ખીલાઓ હજુ સુધી એના એ રહ્યા છે. મદ્ય પીવાથી ઉન્મત્ત થયેલા મારા બાંધુ ચાંડાળોની સાથે બેસીને મેં આ સ્થળમાં પાકેલા વાંસના અંકુરોના અથાણાની સાથે વાંદરીનું માંસ ખાધું હતું. હાથીના મહાવત પાસેથી ખરીદેલું અને હાથીનો મદ નાખવાથી વધારે આકરું થયેલું મદ્ય પીને હું આ ઠેકાણે સિંહના ચામડા ઉપર ચાંડાળીનું આલિંગન કરીને સૂતો હતો. ખોળથી અને માંસથી ઉછરેલી કૂતરીઓને મેં આ ઠેકાણે, ભરેલા હાથીના

* આ અડતાળીસમા સર્ગમાં ગાધિએ કીરદેશના નગરમાં જઈ તે નગરને જોયું, તેથી ગાધિને આશ્ચર્ય થયું અને ગાધિએ તપથી પ્રસન્ન કરેલા વિષ્ણુએ 'સઘળું માયા છે' એમ કહ્યું, એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

દાંતરૂપી લાકડામાં ચામડાંની દોરીઓથી બાંધેલી હતી. ગજમોતીઓ ભરી રાખવાના હાથીદાંતના ત્રણ ડાબલા આ ઠેકાણે મેં કાળા મેઘ જેવા પાડાના જાડા ચામડાથી મઢ્યા હતા. જેમ કોયલનું બચ્ચું બીજાં બચ્ચાંઓની સાથે આંબાનાં પાંદડાંઓમાં રમે, તેમ આ ફળિયામાં આ જગ્યાઓમાં જ હું ચાંડાળોના છોકરાઓની સાથે ઘણીવાર સુધી ધૂળમાં રમ્યો હતો. આ ઠેકાણે છોકરાઓના શ્વાસોથી વાગતી વાંસળીઓના સ્વરોને અનુસરીને મેં ગાયું હતું. આ ઠેકાણે મેં કૂતરીનું લોહી પીધું હતું. આ ઠેકાણે મેં શબોના શણગારોથી મારા મિત્રોને શણગાર્યા હતા. આ ઠેકાણે વિવાહ સંબંધી ઉત્સવોમાં મેં અને મારા કુટુંબે જેમ સમુદ્રમાં મોટો નાદ કરીને કલોલો નાચ કરે છે, તેમ મોટો શબ્દ કરીને નાચ કર્યો હતો. બીજે દિવસે ખાઈ જવાને પકડેલાં અને ઊડી જવાને ચપળ થયેલ કાગડા તથા ચાસ આદિ પક્ષીઓને રાખી મૂકવાને મેં આ ઠેકાણે વાંસનું પાંજરું ગૂંથ્યું હતું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એવી રીતની પૂર્વની ચાંડાળપણાની અનેક ક્રિયાઓને સંભારતો અને વિસ્મયથી માથું હલાવ્યા કરતો, એ ગાધિ દૈવની ગતિને અદ્‌ભુત માનવા લાગ્યો. પછી કાર્યોના ક્રમને જાણનારો એ ગાધિ લાંબે કાળે એ 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાંથી ચાલ્યો અને અનુક્રમે બીજા દેશોમાં ગયો. કેટલીએક નદીઓનું, કેટલાએક પર્વતોનું, કેટલાએક દેશોનું અને કેટલાંએક અરણ્યોનું ઉલ્લંઘન કરીને હિમાલયના ભાગમાં રત્ન જેવા ગણાતા અને પોતે અઘમર્ષણ કરતાં દીઠેલા તે કીરદેશમાં પહોંચ્યો. જેમ જગતમાં ફરવાથી ખેદ પામેલા નારદ મુનિ સ્વર્ગલોકમાં જાય, તેમ ઘણા દેશોમાં ફરવાથી ખેદ પામેલો એ ગાધિ પહાડ જેવાં ઊંચાં ઘરોવાળી કીરદેશની રાજધાનીમાં ગયો. ત્યાં જઈ એ નગરીમાં પોતે અનુભવેલાં, પોતે જોયેલાં અને પોતે સેવેલાં સ્થાનકોને જોયા કરતો એ ગાધિ ત્યાંના એકએક માણસને કાળજીથી નીચે પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો.

ગાધિ બોલ્યો: હે ભાઈ! આ નગરીમાં એક ચાંડાળ રાજા થયો હતો તે તને સાંભરે છે? જો એ વાત તારા જાણવામાં હોય, તો અનુક્રમથી સાચેસાચી મને કહી સંભળાવ.

નાગરિકો બોલ્યા: હે બ્રાહ્મણ! આ રાજધાનીમાં એક ચાંડાળ આઠ વર્ષ સુધી રાજા થયો હતો કે જેને માંગલિક હાથીએ સૂંઢથી પોતાની કાંધ ઉપર બેસાડીને રાજાપણું આપ્યું હતું. અંતે એ ચાંડાળ લોકોના જાણવામાં આવી જતાં અગ્નિમાં પેઠો હતો. હે તપસ્વી! એ વાતને આજ બાર વર્ષ વીતી ગયાં છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જેને કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું હતું એવો એ ગાધિ એ રીતે જે જે માણસને પૂછવા લાગ્યો, તે તે માણસને મોઢે એકસરખી જ વાત સાંભળવા લાગ્યો અને સાંભળી સાંભળીને મનમાં તે વાતનો રસ લેવા લાગ્યો. આ સમયમાં ચક્રને ધરનાર વિષ્ણુ ભગવાન કે જે એ રાજધાનીના રાજા થયા હતા, તે પોતાનાં સૈન્યોની સાથે અને વાહનોની સાથે દરબારમાંથી બહાર પધારતા ગાધિના જોવામાં આવ્યા. જેની રજરૂપી વાદળાંઓથી સઘળું આકાશ ઢંકાઈ ગયું હતું એવા એ સૈન્યને જોઈને પોતાનું પૂર્વનું રાજાપણું સંભારીને અત્યંત વિસ્મય પામેલો એ ગાધિ બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે બોલ્યો.

ગાધિ બોલ્યો: (સ્વગત) કમળોના* ગર્ભોના જેવી કોમળ ચામડીવાળી, પીગળેલા સોનાના જેવા વર્ણોવાળી અને ચંચળ નીલકમળોના જેવાં સુંદર નેત્રોવાળી આ દેશની વેશ્યાઓ પણ એની એ જ છે. ચંદ્રનાં કિરણોના પિંડા જેવાં ધોળાં અને જળના સ્થિર ધોધોના જેવાં તથા કાસડાઓના પુષ્પોના સમૂહ જેવાં લાગતાં આ એનાં એ

* બાહ્ય વસ્તુઓના દર્શનથી મોહ પામેલા એ ગાધિને ભગવન્મૂર્તિનું દર્શન થતાં પણ તે ઉપર પ્રેમ ન થયો અને કોઈ જાતનો યોગ્ય વિચાર પણ ન આવ્યો; પરંતુ પોતે અનુભવેલા સ્ત્રી આદિ પદાર્થોમાં જ તેનું ચિત્ત ભમ્યું તેથી મનમાં બોલે છે.

ચામરો છે. જેમ વનની લતાઓ પોતાનાં પુષ્પોની સમૃદ્ધિઓને આમતેમ ડોલાવ્યા કરે તેમ આ સ્ત્રીઓ રાજાની ઉપર ચામરોને આમતેમ ડોલાવે છે. પોતાના દંતૂશળોથી, દિશાઓની ભીંતોને પણ તોડી શકે એવા અને જાણે સંકલ્પ અનુસાર ફળો આપનારાં વૃક્ષોવાળાં મેરુપર્વતનાં શિખરો હોય એવા આ મદોન્મત્ત હાથીઓ પણ એના એ જ છે. જેમ ઈન્દ્રની આસપાસ યમ, કુબેર તથા વરુણ આદિ લોકપાલો ચાલતા જાય, તેમ આ રાજાની આસપાસ દેવતાઓની જેવી શક્તિવાળા આ સામંતો ચાલ્યા જાય છે, કે જેઓ મારી આગળ પણ ચાલતા હતા. સઘળી વસ્તુઓના સમૂહોથી ભરેલી, કલ્પવૃક્ષોની લતાઓની કુંજો જેવી રમણીય અને ધારેલાં સઘળાં સુખોને આપનારી આ એની એ જ ઘરોની હારો છે. આ કીરદેશનું રાજ્ય છે કે જે મેં પૂર્વે ભોગવ્યું હતું તે આજ બીજા જન્મના ચરિત્રની પેઠે ન સંભવે તેવી રીતે મને પ્રત્યક્ષ થયેલું છે. ખરી વાત છે, પૂર્વે જે મને સ્વપ્ન જેવું જોવામાં આવ્યું હતું, તે આજ જાગ્રતના પદાર્થરૂપ થઈને મારી આગળ ખડું થયું છે. સમજી શકાતું નથી કે આ માયા શા કારણથી પ્રકટ થઈને આ રીતે દેખાય છે! અહો જેમ જાળ પક્ષીને પરવશ કરી નાખે છે. તેમ મને આ મનના લાંબા અને વધતા જતા મોહે પરવશ કરી નાખ્યો છે. હાય! ધિક્કાર! બહુ ભૂંડું થાય છે. જેમ વાસનાથી પરવશ થયેલું બાળકનું મન મોટા મોટા ભ્રમોના સમૂહને દેખે, તેમ વાસનાથી ખરાબ થયેલું મારું મૂઢ મન પણ મોટામોટા ભ્રમોના સમૂહોને દેખે છે. હા! હવે મને સંપૂર્ણ સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું અને પ્રાપ્ત થયું તે બહુ સારું થયું. આ મોટી માયા મને એ ચક્રને ધરનારા વિષ્ણુ ભગવાને જ દેખાડી છે. હવે હું પર્વતની ગુફામાં રહીને એવો પ્રયત્ન કરીશ, કે જેથી આ દુષ્ટ ભ્રમના કારણને જાણીશ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! ગાધિ બ્રાહ્મણ એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે નગરમાંથી નીકળ્યો અને એક પર્વતની ગુફામાં જઈને ત્યાં શાંતિ પામેલા સિંહની જેમ રહ્યો. ત્યાં રહી વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરવા સારુ એ મહાતેજસ્વી ગાધિએ દોઢ વર્ષ સુધી તપ કર્યું અને તેટલા સમયમાં તે નિત્ય એક અંજલિમાત્ર પાણી પીને જ રહ્યો. એ બ્રાહ્મણે એ પ્રમાણે તપ કરતાં જળના જેવી નિર્મળ મૂર્તિવાળા અને નીલકમળના જેવા શ્યામ સુંદર વિષ્ણુ ભગવાન, જેમ શરદૃઋતુમાં મોટો પાણીનો ધરો પ્રસન્ન (નિર્મળ) થાય છે, તેમ તેના ઉપર પ્રસન્ન (સંતુષ્ટ) થયા. પછી મેઘના જેવી શ્યામસુંદર કાંતિવાળા વિષ્ણુ ભગવાન એ ગાધિને રહેવાની ગુફામાં પધાર્યા. પછી ત્યાં પધારીને અને અંતરિક્ષમાં ઊભા રહીને શ્રીવિષ્ણુ ભગવાને ગાધિને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા : હે ગાધિ! તેં મારી મોટામાં મોટી માયા જોઈને? આ જગતરૂપી જાળની લીલા કે જે કેવળ દેખાવ પૂરતી જ છે તે તારા જોવામાં આવીને? તને મારી માયા જોવાની ચિત્તમાં જે ઈચ્છા હતી, તે તો સારી પેઠે પૂર્ણ થઈ, તો હવે આ ગિરિતટમાં ફરી વાર તપ કરીને તું બીજું શું ઈચ્છે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે બોલતા વિષ્ણુ ભગવાનને જોઈને બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ ગાધિએ પુષ્પોના સમૂહથી તેમનાં ચરણારવિંદોનું પૂજન કર્યું. અર્ઘ્ય દઈ, પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી, પ્રદક્ષિણા કરી તથા પ્રણામ કરીને તુરત એ બ્રાહ્મણે જેમ બપૈયો મેઘની પ્રાર્થના કરે, તેમ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી.

ગાધિ બોલ્યો : હે દેવ! આપે જે અત્યંત અંધકાર(અજ્ઞાન)મય આ માયા દેખાડી, તેને જેમ પ્રભાતે સૂર્ય પૃથ્વીને પ્રકટ કરે છે, તેમ આપ પ્રકટ કરો (મને એ માયાની સમજણ પાડો). વાસનાઓરૂપી મેલોથી ઘેરાયેલું મન સ્વપ્નની પેઠે જ જે મિથ્યા પદાર્થોરૂપ ભ્રમને દેખે તે ભ્રમ જાગ્રતમાં પણ કેમ જોવામાં આવે? હે નિર્મળ સ્વરૂપમાં રહેનારા પ્રભુ! મને જળની અંદર સ્વપ્ન જેવો જે ભ્રમ બે ઘડી વાર જોવામાં આવ્યો, તે ભ્રમ પાછો પ્રત્યક્ષપણાને કેમ પ્રાપ્ત

થયો? મને જે ચાંડાળપણાની ભ્રાંતિ થઈ હતી, તે ભ્રાંતિએ કરેલા કાળની લંબાઈ—ટૂંકાઈ અને શરીરનાં જન્મ-મરણો મારા મનની અંદર જ નહિ રહેતાં બહાર પણ કેમ થયાં?

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા: હે ગાધિ! તત્ત્વને નહિ જાણનારા અને પોતાનામાં રહેલા વાસનાઓરૂપી રોગથી પકડાયેલા ચિત્તાનું જ એ રૂપ છે, કે જે મોટા જગતના ભ્રમરૂપે તારા જોવામાં આવે છે. એ સઘળું ચિત્તાનું જ રૂપ છે; માટે બહાર પણ નથી, અંદર પણ નથી, લાંબું પણ નથી અને ટૂંકું પણ નથી. આ આકાશ, પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી તથા દિશાઓ આદિ જે જગત જોવામાં આવે છે, તે કાંઈ પણ બહાર નથી; પરંતુ જેમ અંકુરમાં જ પાંદડાંઓનો સમૂહ હોય છે, તેમ સઘળું ચિત્તામાંથી જ છે. જેમ ફળ આદિ પદાર્થો અંકુરમાંથી જ બહાર પ્રકટ થાય છે, તેમ પૃથ્વી આદિ પદાર્થો ચિત્તામાંથી જ બહાર પ્રકટ થાય છે. જેમ વાસ્તવિક રીતે પાંદડાં અને ફળ આદિ પદાર્થો અંકુરમાં જ છે, પણ અંકુરની બહાર કદી નથી, તેમ વાસ્તવિક રીતે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો ચિત્તામાં જ છે, પણ ચિત્તાની બહાર કદી નથી. જેમ કુંભાર ઘડાને બનાવે છે અને ફોડી પણ નાખે છે, તેમ ચિત્તા જ આ જગતને બનાવે છે અને નષ્ટ પણ કરી નાખે છે. વર્તમાન પદાર્થોનું ઇન્દ્રિયોથી અવલોકન, ભવિષ્ય પદાર્થોનું મનથી મનન, ભૂત પદાર્થોનું મનથી સ્મરણ, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળ અને તે તે કાળને જણાવનારી સૂર્ય આદિની ક્રિયાઓ વગેરે વિવિધતા બતાવતા આ જગતને ચિત્તા જ બનાવે છે અને ચિત્તા જ પાછું પોતામાં સમેટી લે છે. સ્વપ્નથી થયેલા ભ્રમોમાં, મદના વેગથી થયેલા ભ્રમોમાં, રાગ(પ્રેમ)થી થયેલા ભ્રમોમાં અને રોગ આદિથી થયેલા ભ્રમોમાં સઘળા પદાર્થોને ચિત્તા જ બનાવે છે અને ચિત્તા જ પાછું સમેટી લે છે; અને એ વાત બાળકથી તે વૃદ્ધ સુધીનાં સઘળાં માણસોના અનુભવમાં પણ છે. જેમ મૂળથી પૃથ્વીનું ગ્રહણ કરીને રહેલા ઝાડમાં લાખો ફળો અને લાખો પુષ્પો રહે છે, તેમ વાસનાઓનું ગ્રહણ કરીને રહેલા ચિત્તામાં લાખો વૃત્તાંતો રહે છે. જેમ પૃથ્વીમાંથી ઊખેડી ગયેલા ઝાડમાં ફરી વાર પાંદડાં થતાં નથી, તેમ વાસનાઓથી રહિત થયેલા ચિત્તામાં ફરી વાર જન્મ-મરણ આદિ થતાં નથી. જેમાં અનંત બ્રહ્માંડોની જાળ રહેલી છે, એવા તે ચિત્તે પોતાની અનંત વાસનાઓના એકદેશરૂપ ચાંડાળપણાને પ્રકટ કર્યું, તો તેમાં વિસ્મય પામવા જેવું શું છે? જે રીતે ઘણા આડંબરવાળું અને વિચિત્ર ચિંતાઓરૂપી વિકારોને દેનારું ચાંડાળપણું ભ્રાંતિથી જ તારા જોવામાં આવ્યું, તે જ રીતે 'અતિથિ બ્રાહ્મણ આવ્યો, જમ્યો, સૂતો અને તેણે વાત કરી,' એ પણ ભ્રાંતિથી જ તારા જોવામાં આવ્યું છે. 'હું મારા સ્થાનમાંથી ઊઠીને માર્ગમાં ચાલ્યો જાઉં છું, હું 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં આવ્યો છું, આ ભૂતમંડળ દેશનાં માણસો છે અને આ ભૂતમંડળ દેશનાં ગામો છે,' એ ભ્રમ પણ તે જ રીતે તારા જોવામાં આવ્યો છે. 'આ 'કટંજ' નામના ચાંડાળનું જૂનું તૂટી ગયેલું ઘર છે અને લોકો 'આ કટંજનું ઘર છે' એમ કહે છે, એ ભ્રમ' પણ તે જ રીતે તારા જોવામાં આવ્યો છે. 'હું કીરદેશની રાજધાનીમાં આવ્યો છું અને કીરદેશના લોકોએ રાજા થયેલા ચાંડાળનું વૃત્તાંત મારી પાસે કહ્યું,' એ ભ્રમ પણ તે જ રીતે (ભ્રાંતિથી જ) તારા જોવામાં આવ્યો છે. હે બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ! જેને તું સાચું ગણે છે અને જેને તું ખોટું ગણે છે, તે પણ સઘળી મોહજાળ જ તારા જોવામાં આવી છે. વાસનાઓથી ઘેરાયેલું ચિત્તા પોતાની અંદર શું ન દેખે, એ કાંઈ કહી શકાતું નથી; કેમ કે એક વર્ષે કરી શકાય એવું કામ પણ સ્વપ્નમાં ક્ષણમાત્રથી સિદ્ધ થયેલું ચિત્તાના જોવામાં આવે છે. હે મહાબુદ્ધિમાન ગાધિ! અતિથિ પણ ન હતો, 'ભૂતમંડળ' નામનો દેશ પણ ન હતો. 'કીર' નામનો દેશ પણ ન હતો, અને કીરદેશની તે રાજધાની પણ ન હતી. એ સઘળું કેવળ

મોહથી જ તારા જોવામાં આવ્યું છે. તું ભૂતમંડળ દેશમાં જતાં, માર્ગમાં થાકી રહ્યો હતો, તેથી જેમ મૃગ વનમાં આરામ લે, તેમ તેં એક પર્વતની ગુફામાં આરામ લીધો હતો અને ત્યાં જ શ્રમથી મૂઢપણાને લીધે 'આ ભૂતમંડળ દેશ છે અને આ તે ચાંડાળનું ઘર છે' એમ તારા જોવામાં આવ્યું હતું, સાચું કાંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નથી. એ સમયમાં જ કીરદેશની રાજધાની જે જોવામાં આવી અને અઘમર્ષણના સમયમાં પણ જે કાંઈ જોવામાં આવ્યું, તે સઘળું માયામય જ જોવામાં આવ્યું છે. હે મુનિ! તું ઉન્મત્તાની જેમ મનથી જ સર્વદા સઘળી દિશાઓમાં ફર્યો છે અને તે તે દિશાઓમાં જે જે કાંઈ તારા જોવામાં આવ્યું છે. તે સઘળો મનનો જ ભ્રમ જોવામાં આવ્યો છે. હવે તારા બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ઘટે એવાં વેદાધ્યયન આદિ કર્મો કરવામાં તું તત્પર થા અને તે પોતાનાં કર્મો કરતાં શાંત બુદ્ધિવાળો થઈને રહેજે. વર્ણાશ્રમના સંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત થયેલાં પોતાનાં કર્મો કર્યા વિના માણસને આ જગતમાં કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી હે રામ! ત્રૈલોક્યમાં રહેનારા એવા સર્વ તપસ્વી લોકોથી પૂજાતા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન ગાધિ બ્રાહ્મણને એટલાં વચનો કહી સેવાથી પવિત્ર હસ્તોવાળા દેવતાઓના અને મુનિઓના સમૂહોથી વીંટાઈને પોતાના સ્થાનરૂપ ક્ષીરસાગરમાં પધાર્યા. ૧—૭૦

इति निगदितवान्स पद्मनाभो भुवनगतापसवृंदपूज्यमानः। विबुधमुनिगणैः पवित्रहस्तैर्वृत उदधिं निजमास्पदं जगाम ॥ ७० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણના 'માયામહત્ત્વકથન' નામનો સર્ગ ૪૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો*

ગાધિ બ્રાહ્મણ જીવન્મુક્ત થયો : આખ્યાનની સમાપ્તિ

वसिष्ठ उवाच

अथ गाधिर्गते विष्णौ पुनर्भूतादिकं क्रमात्। स्वयं मोहविचारार्थं बभ्रामाभ्रमिवांबरे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! વિષ્ણુ ભગવાન પધારી ગયા પછી, જેમ આકાશમાં વાદળું ફરે, તેમ ગાધિ બ્રાહ્મણ પોતાના મોહનો વિચાર કરવાને માટે (મેં જોયું હતું તે સાચું જોયું હતું કે વિષ્ણુના કહેવા પ્રમાણે સ્વપ્ન જેવું જ જોયું હતું? જો સ્વપ્ન જેવું દીઠું હશે તો હવે ફરી વાર જોતાં નહિ દેખાય એવો નિશ્ચય કરવા માટે) ફરી વાર અનુક્રમથી ભૂતમંડળ આદિ દેશોમાં ફરવા લાગ્યો. ફરીફરીને જોતા ભૂતમંડળ આદિ દેશોનાં માણસોને મોઢેથી પોતાના ચાંડાળપણા આદિનું એ જ વૃત્તાંત સાંભળવામાં આવતાં અને કેટલાંએક ચિહ્નો ઉપરથી આગળની પેઠે જ જાણવામાં આવતાં, મૂંઝાયેલો તે ગાધિ બ્રાહ્મણ વિષ્ણુનાં વચનોનું તાત્પર્ય સમજવા સારુ ફરી વાર પર્વતની ગુફામાં રહીને વિષ્ણુનું આરાધન કરવા લાગ્યો. થોડો કાળ જતાં જ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન તેની પાસે પધાર્યા; કેમ કે એકવાર આરાધન કરવાથી જ પ્રભુ મિત્ર જેવા થઈ જાય છે. જેમ મેઘ મોરને દર્શન દે, તેમ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા વિષ્ણુએ ગાધિને દર્શન દઈને કહ્યું કે, 'વળી તું તપ કરીને શું માગે છે?' એ પ્રમાણે વિષ્ણુનાં વચન સાંભળીને ગાધિએ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું.

ગાધિ બોલ્યો : હે પ્રભુ! હું છ મહિના સુધી ફરી વાર પણ ભૂતમંડળ દેશમાં અને કીરદેશમાં ફર્યો, તો તેમ કરતાં પણ લોકોની વાતોમાં કે બીજાં ચિહ્નોમાં પણ મારા વૃત્તાંત સંબંધી

* આ ઓગણપચાસમા સર્ગમાં ગાધિ બ્રાહ્મણ ભૂતમંડળ દેશમાં તથા કીરદેશમાં ફરવા ગયો, ત્યાં પણ બધું એમ ને એમ જોવામાં આવતાં વારંવાર વિષ્ણુને પૂછી 'સઘળું માયામય છે' એવો નિશ્ચય કરીને, અનુક્રમે જીવન્મુક્ત થયો; એ કથા કહેવામાં આવશે.

કશો ફેરફાર જોવામાં આવ્યો નહિ. આમ છતાં પણ આપે કહ્યું હતું કે, 'ભૂતમંડળ દેશ આદિ સઘળું ભ્રાંતિથી જ તારા જોવામાં આવ્યું હતું' તો એ શી રીતે મનાય? ભ્રાંતિથી જોવામાં આવેલા પદાર્થો અવશ્ય બીજા કાળે ફેરફાર પામી જાય અને મારા જોયેલા પદાર્થો તો બીજા કાળે પણ ફેરફાર પામ્યા નહિ; માટે એ ભ્રાંતિ થઈ હતી, એમ કેમ ધારી શકાય? મહાત્માઓનાં વચનોથી તો મોહનો નાશ જ થવો જોઈએ, પણ મોહની વૃદ્ધિ ન થવી જોઈએ; પરંતુ આપનાં વચનથી તો ઊલટી મારા મોહની વૃદ્ધિ થઈ છે.

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા : જેમ તારા ચિત્તમાં ચાંડાળની સ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે, તેમ જ કાકતાલીય ન્યાયની રીતે ભૂતમંડળ દેશના તથા કીરદેશનાં સઘળાં માણસોના મનમાં ચાંડાળની સ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે; તેથી તેઓ તારા વૃત્તાંતને બરાબર રીતે કહે છે. જે મિથ્યા આભાસ થયો હોય, તેનો જ્ઞાનથી બાધ થયા વિના નાશ થતો નથી. કોઈ ચાંડાળે ગામના સીમાડામાં ઘર રચ્યું હતું અને તે ભાંગી—તૂટી ગયું હતું, કે જે તારા જોવામાં આવ્યું અને જેમાં તે પ્રવેશ કર્યો. કોઈ સમયે કાકતાલીય ન્યાય પ્રમાણે ઘણાં માણસોને એક પ્રકારનો આભાસ પણ થાય છે; કેમ કે મનની ગતિ વિચિત્ર છે. જેમ નિદ્રાની પેઠે ભ્રાંતિ આપનારા મદ્યપાનથી બગડી ગયેલા ચિત્તવાળાઓને સઘળી રીતે સઘળી દિશાઓ ઘૂમતી જોવામાં આવે છે, તેમ ઘણાં માણસો કોઈ સમયે એક પ્રકારના જ સ્વપ્નને દેખે છે, એ વાત આપણા જોવામાં આવે છે. જેમ વનની લીલા ખડવાળી એક જ જગ્યામાં ઘણા મૃગો રમે છે, તેમ રેતી આદિથી બનાવેલા ઢગલાને ઘર માનવારૂપી એક જ ભ્રાંતિમાં ઘણાં બાળકો રમે છે, એ વાત પણ આપણા જોવામાં આવે છે. વધ, બંધ, પરાજય તથા પલાયન આદિ ઘણા પ્રકારના પ્રારબ્ધનાં ફળો સૌ સૌને મળવાનાં હોય, ત્યારે યોદ્ધાઓ આદિ ઘણા લોકો એકી વખતે જય, લાભ તથા ભોગ આદિ તુલ્ય પ્રયોજનોની ભ્રાંતિથી યુદ્ધાદિમાં યત્ન કરે છે; એ પણ આપણા જોવામાં છે. હે ગાધિ! 'જો જગત એ એક જાતની મનની જ કલ્પના હોય, તો કોઈ કાળમાં અમુક ધાન્યના છોડવાઓનો નાશ થાય છે અને અમુક ધાન્યોના છોડવાઓનો ઉદય થાય છે, એવી કાળની વ્યવસ્થા રહેવી જોઈએ નહિ; પણ મનની કલ્પનાથી સર્વ કાળમાં સર્વ થવું જોઈએ' એવી શંકા પણ તારે રાખવી નહિ; કારણ કે એ કાળ પણ એક જાતનો મનથી જ કલ્પાયેલો પદાર્થ છે. સૂર્યની ક્રિયાને જોઈને મનથી જ ઋતુ તથા મહિના આદિની દૃઢ કલ્પના કરી લેવામાં આવી છે. કલ્પિત કાળના અધિષ્ઠાનભૂત જે આત્મા છે, તે તો સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે; એટલે તે કોઈનો પ્રતિબંધ પણ કરતો નથી અને કોઈનો ઉદય પણ કરતો નથી. જે વાસ્તવિક અખંડ કાળ છે, તે આત્મા જ છે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે, અને તે આત્મા કદી કોઈનું કાંઈ લેતો પણ નથી અને મૂકતો પણ નથી. વર્ષો, કલ્પો અને યુગો ઈત્યાદિરૂપ જે આ લૌકિક કાળ છે, તે તો સૂર્ય આદિ ગ્રહોની ગતિઓ ઉપરથી કલ્પાયેલો છે અને તે ઉપરથી પદાર્થોના પ્રતિબંધો અને ઉદય કલ્પાયેલા છે. જેઓનાં ચિત્તોને ભ્રાંતિ થઈ હતી એવા ભૂતમંડળદેશનાં તથા કીરદેશનાં માણસોએ સૌને સમાન (એક પ્રકારનો જ) પ્રતિભાસ થવાથી તારો ચાંડાળપણા આદિનો આડંબર પણ જોયો છે અને તે આડંબરનો છેડો પણ જોયો છે. હે ગાધિ! હવે તું વર્ણાશ્રમ સંબંધી પોતાનાં કર્મોમાં તત્પર રહીને, બુદ્ધિથી આત્માનો વિચાર કરજે અને મનના મોહને ત્યજી દઈને અહીં જ રહેજે; હું જાઉં છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! મહાસમર્થ! વિષ્ણુ ભગવાન એટલાં વચન કહીને અંતર્ધાન થઈ ગયા અને ગાધિ બ્રાહ્મણ ઘણી ઘણી ચિંતાઓવાળી બુદ્ધિથી તે પર્વતની ગુફામાં જ રહ્યો. તે પર્વતની ગુફામાં જ કેટલાએક મહિનાઓ વીતી જતાં, વળી એ ગાધિ બ્રાહ્મણ વિષ્ણુનું આરાધન

કરવા લાગ્યો. એક દિવસે તેને પોતાના સ્વામી વિષ્ણુએ પધારીને દર્શન દેતાં ગાધિએ પ્રણામ કર્યા તથા માનસિક પૂજન કરી, તેમની આજ્ઞા લઈને તેમને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.

ગાધિ બોલ્યો : હે મહારાજ! મારી ચાંડાળપણાની સ્થિતિનું તથા જન્મ—મરણ આદિ ઘણા ઘણા અનર્થોવાળી આ સંસારરૂપી માયાનું સ્મરણ કર્યા કરતો હું ચિત્તમાં મૂંઝાયા કરું છું; માટે મારા મોહની નિવૃત્તિને માટે ઉપાય કહીને આપે તુરત જતું રહેવું નહિ. પણ સઘળો મોહ ટળી જાય ત્યાં સુધી અહીં જ બિરાજવું. આપ મને કોઈ નિર્મળપણાવાળું એક કાર્ય કરવામાં જોડો.

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા: હે ગાધિ! આ જગત શંબરાસુરે ઉત્પન્ન કરેલી ઇન્દ્રજાળોની જેમ માયાના આડંબરરૂપ છે અને આ જગતમાં સ્વરૂપના વિસ્મરણ(અજ્ઞાન)ને લીધે સઘળા પ્રકારોનાં આશ્ચર્યોની કલ્પનાઓ થવી સંભવે છે. 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં અને કીરદેશની રાજ્યાનીમાં તેં જે જોયું, તે સઘળું અજ્ઞાનરૂપ નિમિત્તથી સંભવે જ છે. નિદ્રા આદિમાં અજ્ઞાનને લીધે કદી નહિ જોયેલા પદાર્થોનો જે ભ્રમ થાય છે, તે સર્વ લોકોના અનુભવમાં છે. જેમ તેં પોતે ખોટો ચાંડાળપણા આદિનો ભ્રમ સાચા જેવો જોયો, તેમ ભૂતમંડળના અને કીરદેશના લોકોએ પણ એ જ કાળમાં તે ભ્રમ સાચા જેવો જોયો. આમ સંકલ્પોની સમાનતા થવાને લીધે કાળ આદિની સમાનતા થવી પણ સંભવે છે. હવે હું મનથી થયેલા ધિક્કારનું નિવારણ કરનારી ખરી વાત કહું છું તે તું સાંભળ. જેમ માગશર મહિનાના પ્રભાવથી લતા ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ આ વાતના પ્રભાવથી તારી ચિન્તા ક્ષીણ થઈ જશે. ભૂતમંડળદેશમાં પૂર્વે એક 'કટંજ' નામનો ચાંડાળ હતો, તે તારા જોવામાં આવેલા જેવા જ સઘળા આકારવાળો હતો. એ ચાંડાળ તેં જોયેલી રીતિ પ્રમાણે જ કુટુંબથી રહિત થઈને કીરદેશમાં ગયો હતો. કીરદેશનો રાજા થયો હતો અને પછી તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. વળી તું જળની અંદર ડૂબ્યો હતો ત્યારે તારા ચિત્તમાં જે એ કટંજરૂપે રહેવાનો ભ્રાંતિરૂપ આભાસ થયો હતો, તે કેવળ મારા સંકલ્પને લીધે જ થયો હતો. ચિત્ત જેમ કોઈ સમયે જોયેલાં અને અનુભવેલા પદાર્થને બિલકુલ ભૂલી જાય છે, તેમ કોઈ સમયે નહિ જોયેલા પદાર્થની ભ્રાંતિને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વપ્ન સંબંધી, મનની કલ્પના સંબંધી અને સન્નિપાત સંબંધી સ્થિતિઓમાં મન જેમ અનેક પ્રકારના સંભ્રમોને દેખે છે, તેમ જાગ્રતની સ્થિતિમાં પણ અનેક પ્રકારના ભ્રમોને દેખે છે. હે ગાધિ! જેમ ત્રિકાળદર્શી યોગીને ભવિષ્યકાળના અને ભૂતકાળના પણ પદાર્થોનો દેખાવ નજરે પડે છે, તેમ તેને ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલું કટંજનું આચરણ વર્તમાન કાળમાં ભ્રાંતિથી દેખાયું. 'કટંજ કે જે હું ન હતો અને તેનાં સ્ત્રી, પુત્ર તથા ઘર આદિ કે જે મારાં ન હતાં તેઓમાં હું જ કટંજ છું અને તે સ્ત્રી, પુત્ર તથા ઘર આદિ મારાં જ છે, એટલી બધી ભ્રાંતિ કેમ થઈ ગઈ?' એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમ કે આત્મજ્ઞાન વિનાના સર્વ લોકોને પોતારૂપ નહિ એવા દેહમાં 'હું છું' એવી અને પોતાનાં નથી એવાં સ્ત્રી, પુત્ર તથા ઘર આદિમાં 'મારાં છે' એવા જે મહાપ્રબળ ખોટા ભ્રમો થયા કરે છે, તેઓની આગળ અલ્પ કાળની આ તારી ભ્રાંતિ કોણ માત્ર છે? જે આત્મવેત્તા પુરુષ હોય છે, તે જ 'આ દેહ હું છું અને આ સ્ત્રી—પુત્રાદિ મારાં છે' એવી મિથ્યા ભ્રાંતિમાં ડૂબતો નથી; બાકી સઘળાં પ્રાણીઓ 'આ દેહ હું છું અને આ સ્ત્રી—પુત્રાદિ મારાં છે, એવી ભ્રાંતિમાં ડૂબી ગયાં છે. જોકે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચડતા વિદ્વાનને પણ 'સર્વ જગત હું છું' એવો અહંકાર રહે છે, તોપણ એવા અહંકારથી તેની ખરાબી થતી નથી; કારણ કે એ વિદ્વાન પદાર્થોના ભિન્ન ભિન્નપણારૂપ અનર્થની ભાવનાને સ્વીકારતો નથી. જોકે એ વિદ્વાન પણ એક જાતના અહંકારવાળો છે, તોપણ પદાર્થોના વિભાગોરૂપ

દુષ્ટ ભાવનાને સ્વીકારતો નથી. તેથી જેમ તૂંબડું પાણીમાં ડૂબતું નથી, તેમ સુખદુઃખોના વિલાસોવાળા ભ્રમોના પ્રકારોમાં ડૂબી જતો નથી. હે ગાધિ! તું તો હજુ સુધી વાસનાઓની જાળથી ઘેરાયેલા ચિત્તવાળો છે અને યોગ્ય સમજણ વિનાનો છે. તેથી જેમ કાંઈક અવશેષ રહેલા મોટા રોગવાળો પુરુષ સ્વસ્થ થયેલો ન કહેવાય, તેમ તું સ્વરૂપમાં સ્થિર થયો છે એમ કહી શકાય નહિ. તને હજુ સુધી પૂર્ણ જ્ઞાન થયું નથી, તેથી જેમ અધૂરું ઘર રચનારો પુરુષ વરસાદના દુઃખનું નિવારણ કરી શકતો નથી, તેમ તું તારા મનના ભ્રમનું નિવારણ કરી શકતો નથી. જેમ ઊંચા માણસ આગળ ઠાડનું કંઈ ચાલતું નથી તેમ જ્યારે તારા મનમાં ભ્રમનો આભાસ ખડો થાય છે, ત્યારે તે આભાસ આગળ તારું કંઈ જ ચાલતું નથી. જે ચિત્ત છે, તે જ આ માયારૂપી ચક્રના મધ્યરૂપ છે અને તે મધ્યબિંદુને લીધે આ માયારૂપી ચક્ર સર્વત્ર ફર્યા કરે છે; માટે તે ચિત્તને દબાવીને રહેવામાં આવે, તો માયારૂપી ચક્ર કાંઈ પણ અડચણ કરી શકતું નથી. હે ગાધિ! તું હવે તપ કરવાને સજ્જ થા અને મનમાં કાંઈ પણ ખેદ નહિ રાખતાં, પર્વતની કુંજોમાં દશ વર્ષ સુધી ચિત્તના નિરોધનો અભ્યાસ કર એટલે તેમ કરવાથી તને અપરિચ્છિન્ન જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! વિષ્ણુ ભગવાન એ ગાધિ બ્રાહ્મણને એટલાં વચન કહીને વાયુમંડળમાં રહેલા વાદળની જેમ, શાંત થયેલા દીવાની જેમ અને યમુનાના તરંગની જેમ ક્ષણમાત્રમાં ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા. જેમ શરદૃઋતુના અંતમાં ઝાડ વિરસપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ગાધિ-વિવેકને લીધે વૈરાગ્યની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો. ભ્રમણ કર્યા કરતા ભ્રમણના બોજાથી રહિત થયેલી બુદ્ધિવાળો એ ગાધિ પોતાને પૂર્વે જોવામાં આવેલી પ્રારબ્ધના ફળરૂપી અયોગ્ય ચાંડાળપણા આદિની વિચિત્ર ચેષ્ટાને ધીરે ધીરે ધિક્કારવા લાગ્યો. જેમ મેઘ આરામ લેવા પર્વતમાં જાય, તેમ કરુણાથી ભીંજાયેલા મનવાળો એ ગાધિ ચિત્તના નિગ્રહનો ઉત્તમ રીતે અભ્યાસ કરવા સારુ 'ઋષ્યમૂક' નામના પર્વતમાં ગયો. ત્યાં જઈ, સઘળા સંકલ્પોનો ત્યાગ કરીને તેણે દશ વર્ષ સુધી તપ કર્યું અને તેથી તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. આમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાને લીધે પોતાની બ્રહ્મરૂપ સત્તાને પામી, ભયથી તથા શોકથી રહિત થયેલો નિરંતર ઉદય પામેલા જીવન્મુક્ત સ્વરૂપવાળો, ભોગોના વિસ્તારોની સ્થિતિઓમાં આસક્તિ વિનાનો અને સ્વરૂપાનંદથી પૂર્ણ થયેલા ચિત્તવાળો એ ગાધિ જેમ સોળે કળાઓથી સંપૂર્ણ ચંદ્ર આકાશમાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ પોતાની પરબ્રહ્મસત્તામાં વિશ્રાંતિ પામ્યો. ૧—૪૭

अरमत तदनु स्वां प्राप्यसत्तां महात्मा ह्यपगतभयशोको योगभूमावनीषु । सततमुदित-जीवन्मुक्तरूपः प्रशांतः सकल इव शशांको घूर्णितापूर्णचेताः ॥ ४७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ગાધિની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ' નામનો સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦ મો*

ચિત્તજયોપાય, જ્ઞાનમાહાત્મ્ય અને ચિત્તની ચંચળતાથી થતા દોષોનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

एवमेषातिविततता दुर्ज्ञाना रघुनन्दन ।
महामोहमयी माया विषमा पारमात्मिकी ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુનંદન! આ રીતે પરમાત્મામાં રહેલી આ માયા અત્યંત વિસ્તીર્ણ છે, માંડ જાણી શકાય એવી છે અને મહા મોહમયી છે. ચાર ઘડી વાર થયેલા સ્વપ્ન જેવા ભ્રમથી જોવાપણું કયાં અને અનેક વર્ષો સુધી ચાંડાળપણાથી ભોગવાયેલા રાજ્યનો ભ્રમ કયાં! ભ્રમથી દેખાવું તે કયાં અને પ્રત્યક્ષ દેખાવું તે કયાં! અસત્યપણું કયાં અને તેનું પાછું સાચું

* આ પચાસમા સર્ગમાં ચિત્તને દબાવવાના ઉપાયો, જ્ઞાનનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય અને ચિત્તની પુષ્ટતાથી થતા દોષો કહેવામાં આવશે.

પરિણામ થવું એ ક્યાં! હે રામ! માટે હું કહું છું કે, આ વિષમ માયા અસાવધાન મનવાળા પુરુષને નિઃસંશય નિત્ય (પ્રત્યેક દિવસે) સંકટમાં જોડી દે છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! આ પ્રમાણે આ માયારૂપી ચક્ર કે જે મોટા વેગથી ચાલ્યા કરે છે અને જેમ અવયવો છેદાવાથી શરીરને દુઃખ થાય, તેમ પરમાત્માને આ માયાચક્ર મર્યાદામાં મૂકી દેતું હોવાથી તેને દુઃખ થયા કરે છે, તેને રોકવાનો કયો ઉપાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જે આ ચિત્ત છે તેને જ આધારે સર્વદા ફર્યા કરતા અને ભ્રમ આપનારા 'સંસાર' નામના માયારૂપી ચક્રનું-(નાભિ)કેન્દ્ર પણ તે ચિત્ત જ છે એમ સમજો. પુરુષપ્રયત્ન કરીને બુદ્ધિ વડે એ ચિત્તરૂપી કેન્દ્રને તુરત રોકી લેવામાં આવે, તો માયારૂપી ચક્ર પોતાનું કેન્દ્ર અટકી જવાને લીધે ભ્રમણ કરતું અટકી જાય છે, જેમ દોરાથી વીંટાયેલા કેન્દ્રવાળું ચક્ર તર્જની આંગળીથી દોરો પકડવાથી કેન્દ્ર રોકાઈ જતાં ભ્રમણ કરતું નથી, તેમ ચિત્તરૂપી કેન્દ્રવાળું આ સંસારરૂપી ચક્ર ચિત્ત રોકાઈ જતાં ભ્રમણ કરતું નથી. હે રામ! તમે ચક્રથી યુદ્ધ કરવામાં એક્કા છો, માટે કેમ નહિ સમજો કે 'કેન્દ્રને રોકી દેવાથી જ ચક્ર વશ થાય છે, કેન્દ્રને રોક્યા વિના વશ થતું નથી?' માટે ચિત્તરૂપી કેન્દ્રને યત્નથી થોભાવી રાખીને આ સંસારરૂપી ચક્રને ભમતું અટકાવી દો. સંસારરૂપી ચક્ર જ ભ્રમણ કરીને આત્માને તે તે યોનિઓમાં નાખી દે છે. આ ચિત્તનો નિરોધ કરવારૂપી યુક્તિ નહિ કરવાથી આત્માને અનંત દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે અને આ યુક્તિ કરવામાં આવે, તો સઘળું દુઃખ ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ થઈ જાય છે; એમ નિઃસંશય સમજો. કેવળ ચિત્તને દબાવવારૂપ મહાન ઔષધ વિના બીજો ગમે એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તોપણ સંસારરૂપી મહારોગ શાંત થાય એમ નથી. હે રામ! માટે તીર્થ, દાન તથા તપ ઈત્યાદિ ક્રિયાઓને છોડી દઈને, પરમ કલ્યાણની પ્રાપ્તિને અર્થે ચિત્તને જ વશ કરો. જેમ ઘડાનું આકાશ ઘડાની અંદર જ રહે છે, તેમ સંસાર ચિત્તની અંદર જ રહે છે. જેમ ઘડાનો નાશ થઈ જાય તો ઘડાનું આકાશ રહેતું નથી, તેમ ચિત્તનો નાશ થઈ જાય તો સંસાર રહેતો નથી. ચિત્તરૂપી ઘડાની અંદર જ રહેલું અનેક જન્મ-મરણોથી ભરેલું અને અનાદિ આ સંસારરૂપી જે આકાશ છે, તેનો ચિત્તના નાશથી નાશ કરી નાખીને, તમારા સ્વરૂપભૂત અતુલ બ્રહ્મરૂપી આકાશમાં પ્રવેશ કરો. ચિત્ત જો ભૂતકાળના તથા ભવિષ્યકાળના વિષયોના પણ અનુસંધાનને ત્યજી દઈને વર્તમાનકાળના બાહ્ય વિષયોને પણ આસક્તિથી રહિત થઈ, થોડી વાર જ સેવવાનો અભ્યાસ રાખે, તો અચિત્તપણાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જો તમે ક્ષણે ક્ષણે સંકલ્પનું અને સંકલ્પના અંશોનું અનુસંધાન ત્યજી દેતા જશો, તો પરમ પવિત્ર બ્રહ્મપણું તમને મળી ચૂક્યું જ છે, એમાં સંશય નથી. જ્યાં સુધી સંકલ્પોની કલ્પના હોય ત્યાં સુધી જ ચિત્તની વિભૂતિઓ રહે છે. વાદળાંનો વિસ્તાર ટળી ગયા પછી આકાશમાં જળનાં બિંદુઓ રહે જ નહિ. જ્યાં સુધી જગતને ચંદ્રનાં કિરણોનો સંબંધ હોય ત્યાં સુધી જ જેમ તુષારની કણીઓ રહે છે, તેમ જ્યાં સુધી આત્માને ચિત્તનો સંબંધ હોય ત્યાં સુધી જ સંકલ્પોની કલ્પના રહે છે. જો આત્મતત્ત્વને ચિત્તથી જુદું પાડીને તેની ભાવના કરવામાં આવે, તો પોતાના સંસારનાં કામ, કર્મ તથા વાસના આદિ મૂળિયાં મૂળ અજ્ઞાનની સાથે બળી જ ગયાં છે એમ સમજો. ચિત્તના સંબંધથી રહિત થયેલું જે આત્મતત્ત્વ છે, તે જ પ્રત્યક્ષ ચેતન કહેવાય છે. એ પ્રત્યક્ષ ચેતન ચિત્તથી રહિત જ રહેનાર છે; માટે તેમાં કલ્પનારૂપી મેલ ઉત્પન્ન થવાનો ભય જ નથી. જે સ્થિતિમાં આ અભાગિયું મન રહે નહિ, તે જ સ્થિતિ સાચી છે, તે જ સ્થિતિ પરમાનંદ છે; તે જ સ્થિતિ પરમાત્માની સ્વભાવભૂત અવસ્થા છે, તે જ સ્થિતિ સર્વને પ્રકાશ આપનારા ચૈતન્યરૂપ છે અને તે જ સ્થિતિ

પરમાર્થદૃષ્ટિરૂપ છે. જ્યાં સ્મશાન હોય ત્યાં કાગડાઓ જેમ સર્વદા હાજર રહે છે, તેમ જ્યાં ચિત્ત હોય, ત્યાં આશાઓ અને સુખ-દુઃખો સર્વદા હાજર જ રહે છે. આશા આદિ સઘળા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરનારી સંસારરૂપી લતાનું વાસનારૂપી બીજ તત્ત્વના બોધથી નાશ પામેલું હોવાથી જ્ઞાનીઓના સંકલ્પમાં ઉત્પન્ન જ થતું નથી. શાસ્ત્રોના અને સજ્જનોના સમાગમોનો નિરંતર અભ્યાસ રાખવાથી જગતના પદાર્થોનું મિથ્યાપણું સમજવામાં આવે છે. ચિત્તને બળાત્કારથી અવિવેકમાંથી ખેંચી લઈને પુરુષપ્રયત્નથી તથા 'આ જન્મમાં જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યા વિના રહેવું જ નહિ.' એવા દૃઢ નિશ્ચયોથી શાસ્ત્રોમાં અને સજ્જનોના સમાગમોમાં જોડી દેવું. પરમાત્માના અવલોકનમાં આત્મા જ મુખ્ય કારણરૂપ છે; કેમ કે ઊંડી અંધારી ખાડમાં પડેલું રત્ન પોતે પોતાના પ્રકાશથી જ જોવામાં આવે છે. આત્મા જ પોતે અનુભવેલાં દૃશ્યોરૂપી દુઃખોને છોડી દેવા ઇચ્છે છે; એટલા માટે આત્મા જ આત્માના અવલોકનમાં મુખ્ય કારણરૂપ કહેવાય છે. તમે ગમે તે વાતચીત કરતા કોઈ પદાર્થને છોડી દેતાં, કોઈ પદાર્થનું ગ્રહણ કરતાં, આંખો ઉઘાડતાં અને આંખો મીંચતાં પણ જેમ કોઈ પ્રકારની કલ્પના નથી એવા પોતાના મર્યાદારહિત સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં જ તત્પર રહો. તમે જન્મતાં, મરતાં, જીવતાં અને ક્રિયાઓ કરતાં નિર્મળ અને પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યના અનુસંધાનમાં જ સ્થિર થાઓ. 'આ પાસેનાં સંબંધીઓ તથા દૂરનાં બીજાં સંબંધીઓ મારાં છે અને આ દેહ હું છું' એવી વાસનાઓને ત્યજી દઈને અને એકનિષ્ઠા રાખીને પોતાની અંદર રહેલા કેવળ અખંડ જ્ઞાનરૂપ ચૈતન્યમાં જ તત્પર રહો. દેહ પડતાં સુધી એકનિષ્ઠા રાખીને વર્તમાન સ્થિતિમાં તથા ભવિષ્ય સ્થિતિમાં પણ પોતાના અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપના અનુસંધાનમાં અને તેના જ નિદિધ્યાસમાં તત્પર રહો. બાલ્યમાં, યૌવનમાં, વૃદ્ધપણામાં, દુઃખોમાં, સુખોમાં, જાગ્રતમાં, સ્વપ્નમાં અને સુષુપ્તિ જેવા સમયમાં પણ સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં જ તત્પર રહો. બાહ્યવિષયોરૂપી મેલનો ત્યાગ કરી મનનો અત્યંત નાશ કરી નાખી અને આશાઓરૂપી પાશોને અત્યંત કાપી નાખીને સ્વરૂપના ધ્યાનમાં જ તત્પર રહો. પોતાના સંકલ્પોથી જ માની લીધેલાં શુભાશુભોની આશારૂપી વિષૂચિકાને શાંત કરી નાખી અને 'આ ઇષ્ટ છે તથા આ અનિષ્ટ છે' એવી ભેદદૃષ્ટિને દૂર કરીને સારભૂત સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં જ તત્પર રહો. બુદ્ધિ, બહારના વિષયો તથા ઇન્દ્રિયો આદિ પદાર્થો, કે જેઓ કદી પણ તમારા સ્વરૂપનો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. તેઓનો કાંઈ પણ આગ્રહ નહિ રાખતાં, દ્વૈતથી અને સંકલ્પોથી રહિત થઈને, પોતાના ચૈતન્યમાત્રમાં જ તત્પર રહો. જાગ્રતમાં પણ સુષુપ્તિના જેવી નિર્વિકલ્પ સ્થિર સ્થિતિની ભાવના રાખી 'જે કાંઈ છે તે સઘળું હું છું' એમ વિચાર કરીને, કેવળ સત્તારૂપે રહો. જન્મ-મરણ આદિ દશાઓથી રહિત થઈ, સર્વત્ર મુક્તપણાથી યુક્ત થઈ અને 'બુદ્ધિની સઘળી વૃત્તિઓનો હું જ પ્રકાશક છું' એવો નિશ્ચય કરી પોતાના ચૈતન્યમાત્રમાં જ તત્પર રહો. 'આ હું છું અને આ બીજો છે' એવી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, જગતની સ્થિતિમાં દેખાતા સઘળા વિભાગોને મિથ્યા સમજી અને જેમ વજ્રના થાંભલાનું અવલંબન કરવામાં આવે તેમ આત્માનું અવલંબન કરીને સ્થિર થાઓ. કેવળ ધૈર્યને જ ધરનારી ઉદાર બુદ્ધિથી મનના આશાઓરૂપી પાશોને કાપી નાખી, ધર્મ અને અધર્મ એ બંનેથી રહિત થાઓ. તમે કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ રહીને તે સ્વરૂપનો જ સ્વાદ લીધા કરશો, તો 'હલાહલ' નામનું ઝેર પણ અમૃત થઈ જશે. બ્રહ્મવિદ્યાથી સર્વ અમૃત થઈ જાય છે, એટલે બ્રહ્મવેત્તાની દૃષ્ટિમાં વિષ પણ અમૃત થઈ જાય છે. અંશોથી રહિત થઈ અને નિર્મળ એવું પોતાનું સ્વરૂપ જ્યારે ભુલાઈ જાય છે, ત્યારે જ સંસારરૂપી ભ્રમના કારણરૂપ મોટો મોહ ઉદય પામે છે. જ્યારે અંશોથી રહિત

અને નિર્મળ એવા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે, ત્યારે જ સંસારરૂપી ભ્રમના કારણરૂપ મોટો મોહ નાશ પામે છે. તમે જ્યારે આશાઓ-રૂપી મહાસાગરને તરીને આત્મસ્વરૂપને અનુ-સરશો, ત્યારે જેમ સૂર્યનું તેજ ચારે બાજુ ફેલાય છે, તેમ તમારું અખંડ જ્ઞાન ચારે બાજુ ફેલાશે. હે રામ! સ્વરૂપનું અવલોકન કરતા અને અદ્વૈત આનંદમાં રહેલા પુરુષને આત્માનંદના સ્વાદમાં વિઘ્નરૂપ હોવાને લીધે દેવલોકનું અમૃત પણ ઝેર જેવું લાગે છે. હે રામ! જેઓ અમારા સ્વભાવ(બ્રહ્મભાવ)ને પામેલા જીવન્મુક્ત લોકો છે, તેઓની સાથે જ અમે મૈત્રી કરીએ છીએ. દેહાદિમાં અહંભાવ રાખનારા જે બાકીના લોકો છે, તેઓ તો 'પુરુષ' એ નામને ખોટી રીતે ધરાવનારા લાંબા હાથવાળા ગધેડાઓ જ છે. મોટા ઉત્કર્ષને પામેલા અને પોતાના અખંડ-સ્વરૂપના જ્ઞાનને લીધે, સર્વથી ઉન્નત થયેલા તત્ત્વવેત્તાની આગળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે તે તે મહાત્માઓની પાસે જતા યોગીઓ પણ જાણે સર્વથી ઊંચા મેરુ પર્વતની આગળ એક પર્વતમાંથી બીજા પર્વતમાં જતા હાથીઓ હોય એવા લાગે છે. જેના પારને કોઈએ જોયો પણ નથી તથા કોઈ જોઈ શકશે પણ નહિ એવા અને પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપ દિવ્ય ચક્ષુવાળા તત્ત્વવેત્તાને સૂર્ય આદિ બીજાં સઘળાં તેજો નકામાં જ લાગે છે. બ્રહ્મવિદ્યાથી સ્વરૂપના પ્રકાશને પ્રાપ્ત થયેલા તત્ત્વવેત્તાને સૂર્ય આદિ મોટા મોટા પ્રકાશો પણ મધ્યાહ્નકાળના દીવાઓની પેઠે નિસ્તેજ અને તુચ્છ જ લાગે છે. સઘળા તેજસ્વી પુરુષોમાં, સિદ્ધિઓવાળા પુરુષોમાં, બળવાન પુરુષોમાં, મોટા પુરુષોમાં અને ઉન્નતિ-વાળા પુરુષોમાં પણ તત્ત્વવેત્તા અત્યંત ઉત્તમ છે. બ્રહ્મને જાણનારા ઉત્તમ પુરુષો જગતમાં જેમના પ્રકાશથી સૂર્ય, અગ્નિ, મણિઓ તથા તારાઓ પ્રકાશે છે, તેમના (ઈશ્વરના) જેવા શોભે છે. હે રામ! જેઓને તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તેવા મનુષ્યો પૃથ્વીનાં દરોમાં રહેનારા કીડાઓ-થી, ગધેડાઓથી અને કાગડા આદિ પક્ષી-ઓથી પણ ખૂબ જ હલકા છે. જે પુરુષ મોહરૂપી ભૂતના વળગાડવાળો હોવાને લીધે આત્મજ્ઞાનથી રહિત હોય, તે મૂએલો જ છે; અને જેને આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય, તે પુરુષ જ જીવતો છે એમ મહાત્મા પુરુષો કહે છે. સંસાર સંબંધી અનેક દુઃખદાયી કડાકૂટ કર્યા કરતો આત્મજ્ઞાન વિનાનો પુરુષ ધરતી ઉપર ધામધૂમથી ફરતો હોય, તોપણ તે શબ જ ફરે છે એમ સમજવું. જીવતો તો કેવળ આત્મવેત્તા પુરુષને જ સમજવો. જેમ મહામેઘ ફેલાતાં ચારે બાજુથી પ્રકાશની શોભા દૂર જતી રહે છે, તેમ ચિત્તની ચંચળતા વધી જતાં આત્મવેત્તાપણું દૂર જતું રહે છે. પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોના ભોગોના તિરસ્કારથી અને નહિ પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોની તૃષ્ણાઓના ત્યાગથી સમજુ પુરુષે મનને ધીરે ધીરે, કાળે કરીને સુકાઈ ગયેલાં પાંદડાંના જેવું દુર્બળ કરી નાખવું. ઈન્દ્રિય તથા દેહ આદિ અનાત્મપદાર્થો-માં 'હું છું' એવી ભાવના રાખવાથી, દેહના પોષણની અત્યંત ઈચ્છા રાખવાથી અને પુત્રો-માં, સ્ત્રીઓમાં તથા કુટુંબોમાં મમતા રાખવાથી ચિત્તની ચંચળતા વધી જાય છે. અહંકાર વધવાથી, સ્ત્રી, પુત્ર તથા ધન આદિ પદાર્થોમાં આસક્તિરૂપ મેલ રાખવાથી અને 'જે શરીર છે તે જ હું છું' એવી ભાવના રાખવાથી ચિત્તની ચંચળતા વધી જાય છે. દેહમાં અહંભાવ કે જે જરા તથા મરણ આદિ અનેક દુઃખોને દેનાર છે, જે નકામો જ વધ્યા કરે છે અને કામ—ક્રોધ આદિ દોષોરૂપી સર્પોના કરંડિયારૂપ છે તેથી ચિત્તની ચંચળતા વધી જાય છે. તે સંસાર ચિંતા અને રોગને વધારનારો હોવાથી સ્થિર અને મનોહર છે એમ વિશ્વાસ થતાં તેમ જ અમુકથી લાભ છે અને અમુકથી હાનિ છે એવો વિશ્વાસ થતાં ચિત્ત-ની ચંચળતા વધી જાય છે. સ્નેહ, ધનનો લોભ અને મણિઓનો તથા સ્ત્રીઓ આદિનો લોભ કે જેઓ ઉપર ટપકે જોતાં રમણીય લાગે છે પણ પરિણામે દુઃખદાયી છે, તેથી ચિત્તની ચંચળતા

વધી જાય છે. ચિત્તરૂપી સર્પ દુષ્ટ આશાઓરૂપી દૂધ પીને ભોગોરૂપી પવનના બળથી આશાની સગવડરૂપી સાંત્વના મળવાથી અને વિષયોરૂપી ઉંદરોનો ચારો મળવાથી વધારે ચંચળ બની જાય છે. ચિત્તરૂપી સર્પ જવા-આવવાના સ્વભાવવાળા અને તૃષ્ણારૂપી ઝેરથી દાહ તથા મૂર્છા આદિ કષ્ટોને જ આપનારા ભોગોના સેવનરૂપી પોતાના ભયંકર શરીરથી વધારે ચંચળ બની જાય છે. હે રામ! ચિત્તરૂપી ઝેરી ઝાડ પર્વત જેવડું મોટું છે. તે શરીરરૂપી ઊંડા ખાડામાં લાંબા કાળથી ઊગીને જામેલું છે. તે ચિંતાઓના સમૂહોરૂપ ઊંચીઊંચી મંજરીઓવાળું છે, તે જરા—મરણ તથા વ્યાધિઓરૂપી ફળોના સમૂહોથી નમી રહેલું છે. તે વિષયોના ઉપભોગોરૂપી અનેક ખીલેલાં ફૂલોવાળું છે, તે આશાઓરૂપી મોટામોટી શાખાઓવાળું છે અને કલ્પનાઓરૂપી પાંદડાંઓવાળું છે. તેને યત્ન કરી વિચારરૂપી દૃઢ કરવત વડે કાપી નાખો. હે ક્ષત્રિયોમાં સિંહતુલ્ય રામ! શરીરરૂપી દુષ્ટ વનમાં રહેલો ચિત્તરૂપી ઉગ્ર હાથી કે જે સંસારરૂપી પહાડના બહારના વિષયોરૂપી એક શિખર ઉપર જ બેસનારો છે, એ પહાડની અંદરના સંકલ્પોરૂપી ગુફામાં પેસીને આરામ લઈ શકાતો નથી, શમ—દમ આદિ કમળવનોને કચરી નાખવા માટે તાકી રહ્યો છે, તે અત્યંત પ્રચંડ છે; સુખ—દુઃખોરૂપી બે ગંડસ્થળોવાળો છે; વિકારોરૂપી લાંબાલાંબા દાંતોવાળો છે; ધૈર્ય આદિ માટીના પિંડાઓને ઉખેડીઉખેડીને ફેંકી નાખવારૂપી ખોતરવાની ક્રિયા કર્યા કરે છે અને જેનાં શાસ્ત્ર તથા અનુમાનરૂપી બે નેત્રો અવિવેકરૂપી મદથી ચકચૂર થઈ ગયાં છે, તેને વિચારશકિતરૂપી નખોની અણીઓની અત્યંત ક્ષીણ પંકિતથી ચોળી નાખો. હે રામ! આ પોતાનાં ચિત્તરૂપી કાગડો કે જે સ્ત્રીઓના ગુપ્ત ભાગો આદિ સ્મશાનોમાં જ સર્વદા આસકત રહેનારો છે, શરીરનું માંસ ખાઈખાઈને જ જાડો થયેલો છે, દુષ્ટ ક્રિયારૂપી લાંબી તથા કઠોર ચાંચવાળો છે, સ્વાર્થરૂપી એક જ આંખવાળો છે, પ્રબળ થયેલા અંધારા જેવો મલિન છે, બોજારૂપ છે, ભૂડાં કામ કરનારો છે, કઠોર શબ્દો કાઢનારો છે અને લાલચોરૂપી વિષ્ઠાઓની ગંધ આવતાં જ તેઓનાં ઉપર ઝડપ મારનારો છે, તેને શરીરરૂપી માળામાંથી દૂર કાઢી મૂકો કે જેથી સઘળા દોષોની શાંતિ થાય. હે રામ! આ ચિત્તરૂપી પિશાચ કે જે અજ્ઞાનોરૂપી મોટા મોટા વડોમાં આરામ લે છે. સંસારરૂપી વગડામાં પ્રત્યક્ષ જડતાવાળાં સેંકડો શરીરોમાં લાંબા કાળથી ભમ્યા કરે છે અને તૃષ્ણારૂપી પિશાચણી જેને સેવ્યા કરે છે, તેને જ્યાં સુધી વિવેક, વૈરાગ્ય અને ભગીરથ પ્રયત્નરૂપી સ્વતંત્ર મંત્રોથી આત્માના ઘરરૂપી હૃદયમાંથી કાઢી મૂકવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી આત્માને સુખ કયાંથી જ પ્રાપ્ત થાય? હે રામ! આ ચિત્તરૂપી મોટો સર્પ કે જે શુભ તથા અશુભ વૃત્તિઓરૂપી બે દાઢોવાળો છે, મનુષ્યોના સમૂહોને મારી નાખનારો છે, ચિંતારૂપી ઝેરવાળો છે, કાયારૂપી દુષ્ટ કાંચળીવાળો છે, નિરંતર પ્રાણીરૂપી સ્વચ્છ પવનનું ભક્ષણ કર્યા કરે છે, અનેક પ્રકારના ભયોને તથા મરણને આપનાર છે અને હૃદયરૂપી ખરાબ શીમળાના ઝાડની બખોલમાં રહેનાર છે, તેને આત્મારૂપી ગરુડના મંત્રોની અમોઘ શકિતથી શાંત કરી નાખી, સઘળા ભયને અત્યંત ત્યજી દઈને, સંસારથી રહિત થાઓ. હે રામ! આ ચિત્તરૂપી ગીધ પક્ષી કે જે અમંગળ આકારવાળો છે, શરીરોરૂપી શબોના સમૂહનું નિરંતર સેવન કરતાર છે, દિશાઓમાં ભમીભમીને રાત્રે થાકી જાય છે, તૃષ્ણાઓરૂપી મસાણોમાં વિહાર કરતાર છે, અપમાન, ભય તથા શોક આદિ કાગડાઓની ચાંચોના પ્રહારોથી વારંવાર ઘવાયા કરે છે, ભોગોરૂપી માંસોની લાલચથી ચારે બાજુ ઝડપો માર્યા કરે છે, અધીર છે અને વધતી જતી તૃષ્ણાથી પોતાની ડોકને ઊંચી ને ઊંચી રાખ્યા કરે છે, તે જો તમારા શરીરરૂપી ઝાડમાંથી ઊડી જાય, તો તમને અવશ્ય જય મળે એમાં લેશ પણ સંશય નથી. હે રામ! આ મનરૂપી મોટો વાંદરો કે જે આંખ તથા નાકરૂપી પુષ્પોવાળા,

ભુજાઓરૂપી શાખાઓવાળા અને ચપળ આંગળીઓરૂપી પાંદડાંઓવાળા દેહરૂપી ઝાડ ઉપર કૂદાકૂદ કરે છે, વગડાઓમાં તથા દેશ-દેશમાં ભમ્યા કરે છે, વ્યાકુળ તથા ચંચળ અંગોવાળો છે, ફળોની લાલચ રાખ્યા કરે છે, એક જન્મભૂમિમાંથી બીજી જન્મભૂમિમાં જાય છે અને લોકોને સંસારરૂપી ગુફામાં પૂરી મૂકીને નાચ્યા કરે છે, તેને અંદર ને અંદર મારી નાખો કે જેથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય. હે રામ! આ ચિત્તરૂપી અકાળ મેઘ કે જે સારાં ફળોરૂપી ધાન્યોના ક્ષયને વાસ્તે જ પડયા કરે છે, પોતાના બહિર્મુખ વૃત્તિરૂપી મોઢાના અગ્રમાં ચિદાભાસના પ્રકાશરૂપી વીજળીના ઝબકારા-વાળો છે, અનર્થોના સમૂહોરૂપી ધારાઓને વર-સાવ્યા કરે છે, વાસનાઓરૂપી વંટોળિયાથી ખેંચાયા કરે છે અને હૃદયરૂપી આકાશમાં રહેલો છે. તેને સંકલ્પોની કલ્પનાઓના ત્યાગરૂપી ઉગ્ર-મંત્રના પ્રભાવથી ઉત્સાહ રાખીને દૂર કરી નાખો અને જીવન્મુક્તરૂપ મોટા ફળને પ્રાપ્ત થઈને સારી પેઠે સ્ફુટ થયેલા બ્રહ્મપણાવાળાને થાઓ. હે રામ! આ ચિત્તરૂપી પાશ કે જે સૃષ્ટિથી માંડીને આજ સુધીનાં પુણ્ય અને પાપોની ગાંઠા દેવાઈ ને દૃઢ થયેલો છે, મંત્રોથી ભેદાય એવો નથી, અગ્નિઓથી બળે એવો નથી, આત્મામાં અત્યંત પીડાને દેખાડનાર છે, અનુ-ક્રમથી અનેક અવતારોને બાંધવા માટે જાણે એક જાતની લાંબી દોરી હોય એવો છે અને જેમાં અસંખ્ય શરીરોની માળાઓ પરોવાયેલી છે, તેને બળાત્કારથી સંકલ્પોના ત્યાગોરૂપી શસ્ત્રોથી કાપી નાખી, નિર્ભય થઈને તમે પોતે અનુકૂળ જણાય તેમ વિહાર કરો. હે રામ! વિષયના માર્ગને મૂકીને બીજા માર્ગમાં જવાના આળસવાળો અને દેહરૂપી ગુફામાં ગુપ્ત રીતે રહેલો, આ સંકલ્પરૂપી ભયંકર અજગર કે જે ક્રોધ આદિરૂપ ઝેરી ફુંફાડાઓથી સંસારરૂપી અરણ્યમાં ચાલનારા સઘળા લોકોને બાળી નાખે છે, જેને સારી સમ-જણ કેમે કરી ન મળે એવો છે, અપાર ઝેરને ધરનાર છે, ભુવનોને સંતાપ આપનાર છે અને વિષયોરૂપી માંસને માટે તૃષ્ણારૂપી મોઢું ફાડીને પોતાના શરીરને ઉછાળ્યા કરે છે, તેને 'કામનાઓ-ના ત્યાગ' નામના મોટા અગ્નિથી બળાત્કારે બાળી નાખીને તમે સંસારથી રહિત થાઓ. હે રામ! જેમ અસ્ત્રની યુક્તિથી ભયંકર અસ્ત્રને પણ શમાવવામાં આવે છે, તેમ શુદ્ધ ચિત્તથી મલિન ચિત્તને તરત શમાવી નાખી, વાંદરા વિનાના ઝાડની પેઠે અખંડ શોભાવાળા થઈને તમે લાંબા દિવસો સુધી ચંચળપણાનો (વિષયોમાં ઉન્મુખ થવાનો) ત્યાગ કરી દો. આ પ્રકારથી અને આગળ કહેલા તત્ત્વબોધના પ્રકારથી અંદર શાંત કરેલા મનને નિર્મળ કરી, તે નિર્મળ મન વડે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ—દેહ પર્યંત સઘળા દૃશ્યને 'આ ત્યાજ્ય જ છે' એવી દૃષ્ટિથી ખડનાં તણખલાં જેવું હલકું (તુચ્છ) જોતાં, સંસારનો પાર પામીને તમે લીલામાત્રથી ખાન—પાન કરો. શાસ્ત્રોક્ત કાર્યોમાં પણ વિહાર કરો અને શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ લૌકિક કાર્યોમાં પણ રમણ કરો. ૧—૮૫

अमलमिति च कृत्वा चेतसा वीतशंकमुपशमितमनोंतःसर्वमादेहमेव। तृणलवलघु पश्यंल्ली-लया हेयदृष्ट्या पिब विहर रमस्व प्राप्तसंसारपारः

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'રાઘવાશય વિનિયોગ' નામનો સર્ગ ૫૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૧ મો*

શાંતપદમાં શાંતિ ઇચ્છનાર ઋષિ ઉદ્દાલક

वसिष्ठ उवाच

परिदीर्घासु तन्विषु सुतीक्ष्णासु सितासु च।
क्षुरधारोपमानासु चित्तवृत्तिषु तिष्ठ मा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! ચિત્તની વૃત્તિ-ઓ કે જેઓ પરલોકના વિષયો સુધી પણ પહોંચી શકે એવી લાંબીલાંબી છે, વાસનામય હોવાને

* આ એકાવનમા સર્ગમાં શાંત પરમપદમાં શાંતિ-ને ઇચ્છનારા ઉદ્દાલક મુનિને મનના દોષોને લીધે ઘણી રીતનો વિક્ષેપ થવાનું કહેવામાં આવશે.

લીધે સૂક્ષ્મ છે, જો જરાક પ્રમાદ થઈ જાય તો તરત સમાધિના સુખને કાપી નાખે એવી અત્યંત તીક્ષ્ણ છે, આત્માના પ્રતિબિંબનું ગ્રહણ કરનારી હોવાને લીધે નિર્મળ છે અને તેથી જ અસ્ત્રાની ધાર જેવી છે, તેમાં પ્રમાદથી વિશ્વાસ રાખી બેસશો નહિ. હે નીતિના વિષયમાં પ્રવીણ રામ! ઉત્તમ કુળરૂપ સારા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી તમારા શરીરરૂપી લતામાં આત્માના પરિચયવાળી આ બુદ્ધિરૂપી નવી ડાંખળી ઘણે કાળે ઉત્પન્ન થઈ છે; માટે તેને વિવેકરૂપી અમૃતના જળથી પોષણ આપજો. આ શરીરરૂપી લતા કાળરૂપી સૂર્યથી કરમાઈને ધરતી પર પડી ન જાય તે પહેલાં તેને ઊંચી સ્થિતિમાં રાખીને તેની ડાંખળીનું રક્ષણ કરજો. હે મારાં વાક્યોના મુખ્ય તત્ત્વને જાણનારા રામ! જેમ મોર મેઘના શબ્દની ભાવના કરવાથી સુખ પામે છે, તેમ તમે મારા વાક્યના અર્થની જ ભાવના કરવાથી સુખ પામશો. તમે સઘળા પ્રપંચને ઉત્પન્ન કરનારાં પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોને કાપી નાખીને તથા વીંધી નાખીને 'ઉદ્દાલક' નામના મુનિની પેઠે અત્યંત ધીરબુદ્ધિથી અંદર વિચાર કરો.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! ઉદ્દાલક મુનિએ કયા ક્રમથી પાંચે ભૂતોને કાપી નાખીને તથા વીંધી નાખીને અંદર વિચાર કર્યો હતો. ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! પૂર્વે ઉદ્દાલક મુનિને જે રીતિ ભૂતોના સમૂહનો વિચાર કરવાથી અખંડિત પરમદૃષ્ટિ (બ્રહ્મવિદ્યા) પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે રીતિ હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. આ જગનરૂપી જૂના ઘરનો 'વાયવ્યદિશા' નામનો કોઈ ખૂણો કે જે પર્વતોરૂપી ઊંધાં વાળેલાં વાસણોથી ઘેરાયેલો છે, તેમાં 'ગંધમાદન' નામના મોટા પર્વતમાં પથરાયેલાં પુષ્પોવાળી, કપૂર જેવા પરાગોથી તથા કેસરાઓથી ભરપૂર વૃક્ષોવાળી, વિચિત્ર રંગનાં પક્ષીઓવાળી, અનેક પ્રકારની લતાઓથી શોભી રહેલી, વનચર લોકો જેના સીમાડામાં રહેલા છે એવી, પુષ્પોના કેસરાઓથી દીપતી, કોઈ સ્થળમાં અનેક મોટાંમોટાં રત્નોવાળી, કોઈ સ્થળમાં પવનથી ડોલતાં કમળોવાળી, કોઈ સ્થળમાં ચોટલાની પેઠે શોભતી ઝાકળવાળી અને કોઈ સ્થળમાં દર્પણોની પેઠે દીપતાં તળાવોવાળી એક જગ્યા છે, એ જગ્યામાં સીધાં વૃક્ષોવાળા, ઘૂંટીડૂબ પથરાયેલાં પુષ્પોવાળા અને મોટાંમોટાં વૃક્ષોની ઘાટી છાયાવાળા કોઈ સુંદર ઊંચા પ્રદેશમાં, યત્નોથી પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરવાના અભિમાનવાળો, મહાબુદ્ધિમાન, મૌનવ્રતને ધરનારો અને જેને યુવાની પ્રાપ્ત થઈ ન હતી એવો 'ઉદ્દાલક' નામે એક મહાતપસ્વી પૂર્વે રહેતો હતો. એ ઉદ્દાલક પહેલાં થોડી બુદ્ધિવાળો, વિચાર વિનાનો અણસમજુ, સારી વાસનાઓથી ભરેલા અંતઃકરણવાળો અને જેને બ્રહ્મપદમાં શાંતિ મળી ન હતી એવો હતો. પછી એ મુનિને અનુક્રમે તપથી, શાસ્ત્રોમાં કહેલા નિયમો પાળવાથી અને સદાચરણોથી, પૃથ્વીને જેમ નવી ઋતુ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ નવા વિવેકનો ઉદય થયો. સંસારરૂપી રોગથી ભય પામેલા અને એકાંતમાં જ રહેનારા એ શુભ ચિત્તવાળા ઉદ્દાલકને કોઈ સમયે આ પ્રમાણે વિચાર ઉત્પન્ન થયો : 'મુખ્યત્વે કરીને પામવા જેવો કયો પદાર્થ છે કે જેમાં શાંતિ મળવાથી કદી પણ શોક કરવો ન પડે અને જેને પામીને ફરીવાર જન્મનો જ સંબંધ થાય નહિ? જેમ મેઘ મેરુ પર્વતના શિખરમાં શાંતિ પામે છે, તેમ હું જેમાં મનના વ્યાપારો જ ન હોય એવા પરમપવિત્ર પદમાં ક્યારે લાંબી શાંતિ પામીશ? જેમ ઘોંઘાટ કરનારા ચપળ મોજાંઓ સમુદ્રની અંદર શાંત થઈ જાય છે, તેમ ભોગોની તૃષ્ણાઓ મારી અંદર ક્યારે શાંત થઈ જશે? 'આ કામને પહોંચી વળીને પછી આ કામ કરવું છે' એવી જાતની કલ્પનાને હું ઉત્તમ પદમાં શાંત થયેલી બુદ્ધિ વડે ક્યારે હસી કાઢીશ? જેમ જળ કમળના પાંદડા ઉપર રહેલું હોવા છતાં પણ તેને વળગી જતું નથી, તેમ જગતરૂપી જાળ મારા ચિત્તમાં આભાસમાત્રથી રહેલી હોવા છતાં પણ ચિત્તને વળગે નહિ એવો સમય ક્યારે આવશે? ઘણાઘણા તરંગોવાળી અને અવિવેકથી જેમાં પૂર આવ્યું

છે એવી તૃષ્ણારૂપી નદીને હું ઉત્તમ બુદ્ધિરૂપી વહાણથી ક્યારે તરી જઈશ? જગતનાં પ્રાણીઓ આ જે ગરબડભરેલી ખોટીખોટી ક્રિયાઓ કરે છે, તે ક્રિયાઓને હું જેમ છોકરાઓની રમતને હસી કાઢું તેમ ક્યારે હસી કાઢીશ? વિકલ્પોથી વિક્ષેપ પામેલું અને હિંડોળાની પેઠે ઝૂલ્યા કરતું મારુ મન, જેમ 'ઉન્માદ' નામના રોગથી રહિત થયેલાનો ભય શાંત થાય છે, તેમ ક્યારે શાંત થશે? હું ક્યારે બ્રહ્મા જેવો પૂર્ણ બુદ્ધિવાળો થઈને ઉદય પામેલા સ્વરૂપના પ્રકારના સ્ફુરણથી જગતની સ્થિતિઓની હાંસી કરતો કરતો પોતામાં જ સંતોષ પામીશ? હું અંદર એકરસ સ્વરૂપવાળો સૌમ્ય અને સઘળી વસ્તુઓમાં સ્પૃહા વિનાનો થઈને મથનથી મુક્ત થયેલા ક્ષીરસાગરની પેઠે ક્યારે શાંત થઈશ? હું અત્યંત દૃઢ લાગની અને સેંકડો આશાઓથી જ રચાયેલી આ સઘળી દૃશ્યોની શોભાને બ્રહ્મરૂપ જોતો અને અંદર અત્યંત વ્યાપકતાને પ્રાપ્ત થયેલો ક્યારે થઈશ? હું સઘળી કલ્પનાઓથી રહિત થયેલી બુદ્ધિ વડે બહારના તથા અંદરના વિષયો સહિત આ સઘળા જગતને ચૈતન્યરૂપ જોઈને તે જ ભાવનાથી ક્યારે સ્થિર થઈશ? હું શાંત ચિત્તવાળો અને સર્વોત્તમ ચૈતન્યના રસનો અનુભવ કરનારો થઈ, જેમ જન્માંધ માણસ જન્માંધપણું મટી જવાથી બીજા પુરુષને દેખે છે, એમ પરમાત્માને ક્યારે દેખીશ? અભ્યાસથી મળે એવા અતિ સુંદર ચૈતન્યના પ્રકાશને પ્રાપ્ત થઈને હું આ કાળની કલ્પનારૂપ તુચ્છ જગતની સ્થિતિને દૂર ઊભો રહી (આસક્તિથી રહિત થઈને) ક્યારે જોયા કરીશ? હું ઇષ્ટથી તથા અનિષ્ટથી રહિત થઈને 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવી બુદ્ધિથી રહિત થઈ, સ્વયંપ્રકાશ પદમાં રહીને મારામાં જ ક્યારે સંતોષ પામીશ? આ મારી અવિદ્યારૂપી કાળી રાત્રિ, કે જે દુષ્ટ આશાઓરૂપી ઘુવડપક્ષિણીઓથી ઘેરાયેલી છે અને હૃદયરૂપી કમળને જડતાથી (મૂર્ખતાથી અને હિમથી) બાળી નાખનાર છે, તે ક્યારે ક્ષય પામશે? હું પર્વતની ગુફાની અંદર નિર્વિકલ્પ સમાધિને લીધે બ્રહ્માકાર મનવાળો થઈને સંસારનું અનુસંધાન નહિ રહેવાથી પથ્થરના જેવી સ્થિરતાને ક્યારે મેળવીશ? 'અભિમાન' નામની વૃત્તિઓરૂપી મોટામોટા મદના પ્રવાહવાળો મારો અહંકારરૂપી હાથી તત્ત્વના બોધરૂપી સિંહના પંજાથી હણાઈને ક્યારે નાશ પામશે? હું નિર્વિકલ્પક સમાધિમાં શાંત થઈ, બોલ્યાચાલ્યા વિના બેસી રહું અને વનમાં પક્ષીઓ મારા માથા ઉપર ખડનો માળો બાંધે એવો સમય ક્યારે આવશે? હું મારી બુદ્ધિને ધ્યાનથી ધીર કરી, પર્વતની પેઠે તથા ઠૂંઠાની જેમ અવિચળ થઈ બેસું અને પક્ષીઓ મારી છાતી પર પડેલી જટામાં આરામ લે એવો દિવસ ક્યારે આવશે? આ સંસારરૂપી વગડો કે જે તૃષ્ણાઓરૂપી કરંજ નામનાં ઝાડથી ઘેરાયેલો અને જન્મોરૂપી જૂની ઝાડીઓવાળો છે, તેનો ત્યાગ કરીને હું ક્યારે નીકળીશ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એ પ્રમાણે વનમાં ચિંતાને પરવશ થયેલો ઉદ્દાલક બ્રાહ્મણ વારંવાર બેસીને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. અભ્યાસ કરવા છતાં પણ વાંદરાની જેમ ચંચળ મન વિષયોથી ખેંચાવાને લીધે તે બ્રાહ્મણને પ્રીતિ આપનારી સમાધિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ. કોઈ સમયે બહારના વિષયોના સ્પર્શોનો ત્યાગ થયા પછી સમાધિમાં પ્રવેશ કરવાના સમયમાં તે ઉદ્દાલકનો ચિત્તરૂપી વાંદરો રજોગુણથી ક્ષોભ પામીને, અરુચિ તથા આલસ્ય આદિ ઉદ્વેગોને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યો. કોઈ સમયે તેનો ચિત્તરૂપી વાંદરો સમાધિનાં સુખોના સ્પર્શોનો ત્યાગ કરીને ચપળપણાથી, જેમ ઝેરથી મરી ગયેલો પ્રાણી દેહની ગરમીનો ત્યાગ કરીને પરલોકમાં જાય, તેમ વિષયોમાં જવા લાગ્યો. હે કમળ સરખાં નેત્રોવાળા રામ! કોઈ સમયે તેનું ચિત્ત હૃદયાકાશમાં ઊગેલા સૂર્ય જેવા તેજને જોઈને પાછું તરત જ વિષયોમાં દોડી જવા લાગ્યું. કોઈ સમયે તેનું ચિત્ત અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો સહેજ ત્યાગ કરીને, વળી પાછું તરત જ વિષયોની

વાસના જાગ્રત થવાને લીધે વિષયોમાં લંપટ થઈને ત્રાસ પામેલા પક્ષીની જેમ છટકી જવા લાગ્યું. કોઈ સમયે તેનું ચિત્ત બહારના વિષયોના તથા સમાધિનાં સુખોનો પણ ત્યાગ કરી અજ્ઞાનની સ્થિતિને તથા આત્મપ્રકાશની સંધિમાં લીન થઈને લાંબા કાળ સુધી નિદ્રારૂપી સ્થિતિને જ પામવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે ધ્યાનના આનંદો લેવાને માટે નિત્ય ઉગ્ર ગુફાઓમાં રહેતો અને જેના વિચાર ધ્યાનમાં જ લાગેલા રહેતા હતા એવો તે ઉદ્દાલક, તુચ્છ તૃષ્ણાના તરંગોથી ચલાયમાન થવાને લીધે વ્યાકુળ થઈને, વાયુએ જળમાં નાખી દીધેલું વૃક્ષ જળના તરંગોથી કંપાયમાન થઈ સંકટમાં રહ્યા કરે, તેમ સંકટમાં રહેવા લાગ્યો. પછી જેનું મન વ્યાકુળ થઈ ગયું હતું એવો એ ઉદ્દાલક મુનિ સૂર્ય નિત્ય મેરુપર્વતમાં એકાએક ફરે છે, તેમ નિત્ય પર્વતમાં ફરવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં એક દિવસ એક ગુફા તેના જોવામાં આવી કે જે ગુફા કોઈ પણ પ્રાણીઓથી ન પહોંચાય એવી હોવાને લીધે, જાણે ઈન્દ્રિયો આદિ સઘળા પદાર્થોના સંચાર વિનાની મોક્ષદશા હોય એવી લાગતી હતી. તે પવનોની અડચણ વિનાની હતી, મૃગોથી તથા પક્ષીઓથી રહિત હતી, દેવતાઓએ તથા ગંધર્વોએ પણ જોયેલી ન હતી, તેમ જ પરબ્રહ્મની પેઠે શોભતી હતી. પુષ્પોના સમૂહોથી તે ઢંકાયેલી હતી, કૂણાંકૂણાં લીલાં ખડવાળી હતી. જાણે ચંદ્રકાંતમણિઓથી અને મરકતમણિઓથી બનાવેલી હોય એવી હતી; ઘાટી, શીતળ છાયાવાળી હતી, રત્નોરૂપી દીવાઓથી સ્પષ્ટ દેખાતી હતી અને સારી રીતનાં રક્ષણોવાળી હોવાને લીધે જાણે વનદેવીઓના અંતઃપુરનો કોઈ ખંડ હોય એવી તે લાગતી હતી. વળી તે ધરતી પર ફેલાયેલા તથા માત્ર ટાઢને મટાડે એવા પ્રકાશોવાળી હતી. અતિ ઉષ્ણ પણ ન હતી, તેમ જ અતિ શીતળ પણ ન હતી. અને જાણે શરદ્ઋતુના ઊગતા સૂર્યની સોના જેવી પીળી પ્રભા હોય એવી તે લાગતી હતી. પ્રભાતકાળમાં સૂર્યનો તડકો અંદર આવવાને લીધે તે આગળના ભાગમાં સુકાયેલી હતી. પશ્ચિમ ભાગમાં ગોખોવાળી હોવાને લીધે, મંદ તથા શબ્દ વિનાની પવનની સગવડવાળી હતી અને મંજરીઓવાળાં વૃક્ષોથી શોભતી હોવાને લીધે તે જાણે સ્વયંવરમાં હાથમાં માળા લઈને તૈયાર થયેલી રાજકન્યા હોય એવી જણાતી હતી. જાણે સાક્ષાત્ ઉપશમની જ પદ્ધતિ હોય તેમ આશ્રય કરવાને તે યોગ્ય હતી. કમળના કેશ જેવી કોમળ હોવાને લીધે બ્રહ્માને પણ વિશ્રામ લેવાને માટે તે યોગ્ય જણાય એવી હતી અને ચારે બાજુ પુષ્પોના સમૂહોથી તે સુંદર તથા કોમળ દેખાવવાળી હતી. ૧—૫૪

उपशमपदवीमिवानुरूपां कमलजविश्रमणाय योग्यरूपाम् । कुसुमनिकरकोमलाभिरामां सरसिजकोटरकोमलां समंतात् ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો
'ઉદ્દાલકમનોરથ' નામનો સર્ગ ૫૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૨ મો*

ઉદ્દાલકે પોતાના મનને અનેક પ્રકારે વડે સમજાવ્યું

वसिष्ठ उवाच

स तां विवेश धर्मात्मा गंधमादनकंदराम् ।
चित्रभ्रमणसंप्राप्तामलिः पद्मकुटीमिव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! પછી જેમ ભ્રમર ઘણા ભ્રમણથી મળેલી કમળરૂપી કોટડીમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે ધર્માત્મા ઉદ્દાલકે ઘણા ભ્રમણથી મળેલી એ ગંધમાદન પર્વતની ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. જેમ સૃષ્ટિ સંબંધી ઉદ્યોગની સમાપ્તિ થતાં, નારાયણના નાભિકમળમાં પ્રવેશતાં બ્રહ્મા શોભે તેમ સમાધિ માટે તૈયાર થઈને એ ગુફામાં પ્રવેશતો તે ઉદ્દાલક શોભવા લાગ્યો. જેમ ઈન્દ્ર કોમળ વાદળાંઓના સમૂહને બનાવે છે, તેમ એ ઉદ્દાલકે તે ગુફામાં નહિ કરમાયેલાં પાંદડાંઓથી

* આ બાવનમા સર્ગમાં ઉદ્દાલકે ગુફામાં આસન પર બેસી, સમાધિમાં પ્રવેશ કરવા સારુ પોતાના મનને અનેક પ્રકારોથી સમજાવ્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

કોમળ આસન બનાવ્યું કે જેની ઉપર પોતાનું શરીર ગુચ્છની પેઠે શોભે. જેમ મેરુપર્વત નીલમણિના શિખર ઉપર રત્ન જેવા તારાઓવાળા આકાશને બિછાવે છે, તેમ એ ઉદ્દાલકે તે આસનની ઉપર સુંદર બિંદુઓવાળું મૃગચર્મ બિછાવ્યું. જેમ મેઘ વરસી રહી, શુદ્ધ થઈને કાંઈ પણ ગર્જના નહિ કરતો, શિખર ઉપર બેસે છે, તેમ એ ઉદ્દાલક ચિત્તની વૃત્તિઓને પાતળી પાડી, શુદ્ધ થઈ મૌનવ્રત ધારણ કરીને તે આસન ઉપર બેઠો. પછી ઉત્તર દિશામાં મુખ રાખી, કપિલ આદિ મહાત્માઓની પેઠે અત્યંત દૃઢ સિદ્ધાસન વાળી, પગની પાનીઓ વડે વૃષણોને દબાવીને તેણે મહાત્મા ગુરુઓને પ્રણામો કર્યા. વિષયોમાં દોડયા કરતા મનરૂપી મૃગને વાસનાઓથી ખેંચી લઈને નિર્વિકલ્પ સમાધિને માટે તેણે નીચે પ્રમાણે મનને સમજાવવારૂપ વિચાર કર્યો.

ઉદ્દાલક બોલ્યો : (સ્વગત) હે મૂર્ખ મન ! તને સંસારની વૃત્તિઓનું શું પ્રયોજન છે? જે સમજુ હોય તે પરિણામે દુ:ખ દેનારી ક્રિયાનું સેવન કરે જ નહિ. જે મનુષ્ય ઉપશમરૂપી રસાયનને ત્યજીને ભોગો ઉપર દોડે, તે મનુષ્ય કલ્પવૃક્ષોના વનને ત્યજીને ઝેરી જંગલમાં જાય છે, એમ સમજવું. હે ચિત્ત ! તું પાતાળમાં જઈશ અથવા બ્રહ્મલોકમાં જઈશ, તોપણ ઉપશમરૂપી અમૃત વિના તને પરમ શાંતિ મળશે નહિ. હે ચિત્ત ! તું જ સેંકડો આશાઓથી ભરપૂર રહીને સઘળાં દુ:ખો દીધા કરે છે, એટલા માટે હવે તું ભોગોની આશાઓને ત્યજી દઈને, અત્યંત સુંદર અને પરમ કલ્યાણરૂપી નિર્વાણપદમાં જા. હે ચિત્ત ! આ સારા પદાર્થો મેળવવા અને ખરાબ પદાર્થો ત્યજી દેવા વગેરે વિચિત્ર કલ્પનાઓ તને દુ:ખ દેનારી જ છે, સુખ દેનારી કદી પણ નથી. હે મૂર્ખ ચિત્ત ! જેમ વરસાદની દેડકી વ્યર્થ જ ભમ્યા કરે છે, તેમ તું આ શબ્દ-સ્પર્શાદિ નીચ વૃત્તિઓથી નિરંતર વ્યર્થ શા માટે ભમ્યા કરે છે? હે મનરૂપી દેડકી ! તેં અંધ થઈને આટલા કાળ સુધી ભુવનોમાં અત્યંત ભ્રમણ કરીને કયું ફળ મેળવ્યું? હે મૂર્ખ ચિત્ત ! સઘળી વૃત્તિઓના ઉપશમરૂપ સમાધિ કે જેમાંથી વિદેહકૈવલ્યરૂપ સુખ મળવાનો તથા જીવન્મુક્તિરૂપ આરામ મળવાનો સંભવ છે, તેમાં તું દૃઢ ઉદ્યોગ શા માટે કરતું નથી? હે મૂર્ખ ચિત્ત ! તું બહાર રહેલી વૃત્તિથી કાન સુધી પહોંચીને, જેમ મૃગ પારધીના ગાયન આદિ શબ્દોથી મોહિત થઈને દુ:ખી થાય છે, તેમ સ્ત્રીઓ આદિના શબ્દોમાં મોહિત થઈને દુ:ખી થા નહિ. હે મૂર્ખ ચિત્ત ! તું કેવળ દુ:ખ ભોગવવાને માટે જ ચામડી સુધી જઈને, જેમ હાથી હાથણીના સ્પર્શની લાલચથી બંધાઈ જાય છે, તેમ સ્ત્રીઓ આદિના સ્પર્શની લાલચથી બંધાઈ જા નહિ. હે આંધળા ચિત્ત ! તું જીભપણાને પામી જેમ માછલું પકડવાના ચીપિયા પર રાખેલા માંસના પિંડની લાલચથી દુ:ખી થાય છે, તેમ દુષ્ટ અન્નોની લાલચથી દુ:ખી થઈ જા નહિ. હે મૂર્ખ ચિત્ત ! તું ચક્ષુપણાને પામી જેમ પતંગિયું દીવાના રૂપની લાલચથી દગ્ધ થઈ જાય છે, તેમ સ્ત્રીઓ આદિનાં સારાંસારાં રૂપોની લાલચથી દગ્ધ થઈ જા નહિ. હે મૂર્ખ ચિત્ત ! તું નાકને પામી જેમ ભ્રમર સુગંધથી લાલચની કમળની અંદર બંધાઈ જાય છે, તેમ સુગંધોની લાલચથી સ્ત્રીઓ આદિનાં શરીરોની અંદર બંધાઈ જા નહિ. હે મૂર્ખ મન ! મૃગ, ભ્રમર, પતંગિયું, હાથી અને મત્સ્ય આદિ તો એકએક વિષયોની લાલચરૂપી અનર્થથી માર્યા જાય છે, ત્યારે તું કે જે સઘળા વિષયોની લાલચોરૂપી સર્વ અનર્થોથી વ્યાપ્ત છે, તેને તો કેમ જ સુખ મળે? હે ચિત્ત ! જેમ કોશેટાનો કીડો પોતાની લાળને પોતાના બંધનને માટે જ ફેલાવે છે, તેમ તેં વાસનાઓની જાળને તારા પોતાના જ બંધનને માટે ફેલાવેલી છે. હે ચિત્ત ! તું જો સંસારરૂપી રોગને ત્યજી દઈને શરદઋતુનાં વાદળાં જેવું શુદ્ધ થઈને નિર્મૂળ (સંપૂર્ણ રીતે) શાંત થઈ જાય તો તને અનન્ત વિજય મળ્યો કહેવાય. હે ચિત્ત ! તું આ જગત સંબંધી પ્રવૃત્તિને, જન્મ-મરણ તથા દુ:ખ-દારિદ્રય આદિ અનેક દશા-

ઓને આપનારી અને પરિણામે પણ પરિતાપોને જ ઉત્પન્ન કરનારી જાણવા છતાં પણ નહિ ત્યજી દે, તો દુ:ખી જ થઈશ. એમાં સંશય નથી. અથવા હે ચિત્ત! તું કે જે મારા અહિતરૂપ છે, તેને આ હિતનો ઉપદેશ હું શા માટે આપું છું? તને બળાત્કારથી વશ કરીને વિચારથી તારો નાશ કરવો જ યોગ્ય છે. વિચારવાળા પુરુષને તું (મન) રહેતું જ નથી, અથવા ચિત્તનો નાશ કરવામાં જુદો યત્ન કરવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી; કેમ કે મૂળ અજ્ઞાનનો નાશ કરવાથી જ ચિત્તનો નાશ થઈ જાય છે. એમ જેમ વરસાદનું ઘાટાપણું જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી જ ઝાકળનું ઘાટાપણું હોય છે, તેમ જ્યાં સુધી અજ્ઞાનનું ઘાટાપણું હોય ત્યાં સુધી જ ચિત્તનું ઘાટાપણું રહે છે. જેમ વરસાદનો નાશ થાય ત્યારે ઝાકળનો નાશ થાય જ છે, તેમ અજ્ઞાનનો નાશ થાય, ત્યારે ચિત્તનો નાશ થયા વિના રહે જ નહિ. જેમ શરદઋતુનું વાદળું શુદ્ધ થઈને પાતળું પડ્યું કે ક્ષીણ થયું એમ જ ધારવામાં આવે છે, તેમ જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈને પાતળું પડ્યું કે ક્ષીણ થઈ જ ગયું એમ હું માનું છું. ચિત્ત કે જે મુદ્દલ છે જ નહિ અથવા જો છે, તો વિચારમાત્રથી નષ્ટ થઈ જાય એવું છે, તેને જ આવી શિખામણ દેવી એ તો આકાશને, જળને અને પવનને પ્રહાર દેવાની પેઠે નકામી જ છે. હે ચિત્ત! હું તને શિખામણ નહિ દેતાં તારો ત્યાગ જ કરું છું; કેમકે જેનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય હોય તેને શિખામણ દેવી એ મોટી મૂર્ખતા જ કહેવાય છે. હે મિથ્યાભૂત ચિત્ત! હું તો વિકલ્પોથી રહિત છું, સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ છું તથા અહંકારની વાસના વિનાનો છું; માટે તું કે જે અહંકારના બીજરૂપ છે, તેની સાથે મારે સંબંધ જ નથી. 'આ દેહ હું છું' એવું વ્યર્થ અને દુષ્ટ અભિમાન તેં જ કરાવી દીધું છે એ તારો મોટો અપરાધ છે. જોકે એ દુષ્ટ અભિમાન શંકાથી ખવાયેલા ઝેરથી થયેલા વિષૂચિકાની પેઠે ખોટા કારણથી જ થાય છે, તોપણ મૂઢ લોકોની મોટી ખરાબી કરનાર થાય છે. જેમ હાથણી અને હાથીના જોડાની સ્થિતિ ખીલાની અંદર થવી સંભવતી નથી; તેમ દેશ-કાળ આદિના માપમાં નહિ રહેનારા આત્માની તારામાં મર્યાદિત સ્થિતિ (દેહાદિના અહંભાવની સ્થિતિ) થવી સંભવતી જ નથી માટે એ દુષ્ટ અભિમાન ખોટા કારણથી થયેલું છે. અરે ચિત્ત! આ ઊંડી ખાડના જેવી અદૃશ્યતાવાળી અને અનેક દુ:ખોને આપનારી વાસનાને અનુસરનાર તું જ છે, એટલા માટે હું તારો ત્યાગ કરું છું; હું કદી પણ એ વાસનાને અનુસરનાર નથી. 'આ દેહ હું છું' એવી ભ્રાંતિ તો તેં જ અહંતાથી કલ્પી લીધી છે; માટે જે પુરુષ બાળક જેવો અવિચારી હોય તેને જ તે સંબંધી મોહ હોવો સંભવે; પણ હું કે જે વિચારવાળો છું તેને એ મિથ્યા મોહ શો પદાર્થ છે? કાંઈ નથી. પગના અંગૂઠાથી માંડીને માથા સુધીના સઘળા અવયવોનું મેં કણકણ જેટલા વિભાગો પાડીને વિવેચન કરી જોયું, પણ તેમાં જે 'હું' કહેવાય છે તે કોણ છે? તેનો પત્તો મળતો નથી. 'હું છું' એમ માની બેઠેલો તે કોણ હશે? હું પોતે તો સઘળી દિશાઓમાં ભરપૂર; દેશના, કાળના તથા વસ્તુના માપથી રહિત કોઈ બીજાથી જણાય નહિ એવું અને વાસ્તવિક રીતે કોઈ પણ અનાત્મવસ્તુરૂપે ગોઠવાય નહિ એવું જે ત્રૈલોક્યમાં એક જ અનુભવાત્મક ચૈતન્ય છે તે છું; માટે મને દેહાદિક મર્યાદિત વસ્તુમાં અભિમાન થવું સંભવતું નથી. જેનું દેશ—કાળાદિથી માપ જ નથી, જેમાં કોઈ પ્રકારની કલ્પના જ નથી અને જેમાં એકપણું, અન્યપણું, મોટાપણું કે નાનાપણું છે જ નહિ, એવો હું દેહાદિમાં અભિમાન ધરી બેસું એ સંભવતું જ નથી. હે ચિત્ત, હું પોતે અનુભવરૂપ છું, એટલા માટે મારા સાક્ષીસ્વરૂપથી તને મારા જ્ઞેયપદાર્થરૂપ અને મોટાં મોટાં અહંતા આદિ દુ:ખોના કારણરૂપ જાણું છું; માટે હવે હું વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલા બોધરૂપી શસ્ત્રનું ગ્રહણ કરીને તને મારી નાખું છું. દેહમાં આ માંસ છે, આ રુધિર છે, આ અસ્થિઓ છે અને

આ શ્વાસના પવનો છે, તો તેઓમાં 'હું, હું' એમ માની બેસનાર તે કોણ છે? જે ગતિરૂપ અંશ છે તે પ્રાણોનો છે, જે બોધરૂપ અંશ છે તે મહાચૈતન્યનો છે અને જે જરા તથા મરણરૂપ અંશો છે તેઓ શરીરના છે, તો તેઓમાં 'હું' એમ માની બેસનાર તે કોણ છે? હે ચિત્ત! જે માંસ છે તે પણ અહંપદનો અર્થ નથી, જે રુધિર છે તે પણ અહંપદનો અર્થ નથી, જે અસ્થિઓ છે તેઓ પણ અહંપદનો અર્થ નથી, જે બોધ છે તે પણ અહંપદનો અર્થ નથી અને જે ગતિ છે તે પણ અહંપદનો અર્થ નથી, ત્યારે અહંપદના અર્થરૂપ તે કોણ છે? આ નાક છે, આ જીભ છે, આ ચામડી છે, આ બે કાન છે, આ ચક્ષુ છે અને આ સ્પર્શ છે; તો તેઓમાં 'હું, હું' એમ માની બેસનાર તે કોણ છે? વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરી જોતાં જે મન છે, તે પણ અહંપદનો અર્થ હોવો સંભવતો નથી. જે તું (ચિત્ત) છે તે પણ અહંપદના અર્થરૂપ હોવું સંભવતું નથી, જે વાસના છે તે પણ અહંપદના અર્થરૂપ હોવી સંભવતી નથી અને આત્મા છે તેને તો અહંપણાનો સ્પર્શ પણ હોવો સંભવતો નથી. આત્મા કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે જ પ્રકાશે છે, માટે તેને 'અહં' એ પદ કોઈ પણ રીતે લાગુ પડે જ નહિ. કાં તો 'હું સર્વનું અધિષ્ઠાન છું માટે સર્વરૂપ છું' અને કાં તો 'જે સર્વ છે તે કાંઈ પણ હું નથી' એમ માનવું યથાર્થ છે; પરંતુ 'જે મર્યાદિત દેહ છે તે હું છું' એમ માનવું તો ભૂલભરેલું છે અને તે સંભવતું નથી. જેમ વગડામાં મળેલો મદોન્મત્ત નહાર હરણનાં બચ્ચાંને ઠગીને હેરાન કરે છે; તેમ અજ્ઞાનરૂપી ધુતારાએ મને ઘણા દિવસ થયાં અહંતાથી ઠગીને હેરાન કર્યો છે. હમણાં મેં જ એ અજ્ઞાનરૂપી ચોરને ઓળખી લીધો એ બહુ સારું થયું છે. મારા સ્વરૂપરૂપી ધનનું હરણ કરનારા એ ચોરનો હું હવે કદી પણ ફરી વિશ્વાસ કરીશ નહિ. હું સર્વ દુઃખોથી રહિત છું અને એ અજ્ઞાનરૂપી ચોર સર્વદા દુઃખમય જ છે; માટે હું તેનો નથી અને તે મારો નથી. જેમ મેઘ પર્વતમાં રહેવા છતાં પણ તે મેઘ પર્વતનો કાંઈ પણ સંબંધી નથી, તેમ અજ્ઞાનરૂપી ચોર મારા એકદેશમાં રહેનો હોવા છતાં પણ મારો કાંઈ પણ સંબંધી નથી. જોકે મારે સર્વથા અહંકારાદિ છે જ નહિ, તોપણ જેમ નટ તાત્કાલિક વેશથી બીજારૂપ થાય છે, તેમ હું તાત્કાલિક કલ્પનાથી અહંકારરૂપ થઈને બોલું છું, જાણું છું, રહું છું અને ચાલુ છું. હું પોતાના આત્માના અવલોકનને લીધે અહંકારથી રહિતપણાને પ્રાપ્ત થયો છું. હું નિશ્ચયથી માનું છું કે ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયો વાસ્તવિક રીતે હું જ છું. જો ઈન્દ્રિયો મારાથી જુદી હોય તો જડ જ છે, એટલે તેઓ દેહમાંથી જતી રહે અથવા દેહમાં રહે, તોપણ એમને અને મને કાંઈ પણ લાગતું-વળગતું નથી. હાય હાય! જગતરૂપી બાળકને ભૂતની પેઠે નડનારો અને તાડ જેવા અતુલ ઊંચા આકારવાળો આ અહંકાર કોણ છે, શી રીતે છે અને કોણે કલ્પેલો છે? જેમ મૃગ ખડ વિનાના દુષ્ટ પર્વતમાં નકામો જ અથડાયા કરે, તેમ આટલા બધા લાંબા કાળ સુધી હું નકામો જ આ અહંકારરૂપી ખાડામાં અથડાયો છું. જો ચક્ષુ દર્શનરૂપ પોતાના વિષયમાં જતું હોય તો ભલે જાય, પણ તે કામમાં હું દેખું છું એમ માનનારો કોણ કે જે તે દેખવાના કામમાં દુઃખી થાય છે? જો ત્વચા સ્પર્શરૂપ પોતાના વિષયોમાં જતી હોય તો ભલે જાય, પણ તે સ્પર્શ કરવાના કામમાં દુષ્ટ પિશાચની પેઠે ઉદય પામતો અહંકાર કોણ? જો જીભ રસરૂપ પોતાના વિષયમાં જતી હોય તો ભલે જાય, પણ તે રસનું ગ્રહણ કરવાના કામમાં 'હું રસ લઉં છું' એમ માનનારો દુષ્ટ અહંકાર કોણ અને ક્યાંથી આવ્યો? અહંકાર એ તો એક જાતનો ભ્રમ જ જણાય છે. જો બિચારો કાન શ્રવણની તૃષ્ણાને વશ થઈને શબ્દરૂપ પોતાના વિષયમાં જતો હોય તો ભલે જાય, પણ તે કામમાં મિથ્યા અહંકારરૂપી દુઃખનો શો પ્રસંગ છે? જો ઘ્રાણ તૃષ્ણાથી ઘેરાઈને ગંધરૂપ વિષયમાં જતી હોય તો ભલે

જાય, પણ તેમાં 'હું સૂંઘું છું' એમ માની લેનારો જે ચોર છે, તેને હું જાણતો જ નથી. ઉપર કહેલાં સ્થળોમાં (ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યોમાં) 'હું કરું છું' એવી જે કલ્પના થાય છે, એ તો ઝાંઝવાના પાણીની પેઠે એક જાતનું નકામું તૂત જ છે, એ કલ્પના એક જાતના તૂતરૂપ છે, માટે તેના હોવાથી 'આ દેહ હું છું' એવી જે આસક્તિ થાય છે, તે પણ એક જાતની ભ્રાંતિ જ છે. દેહમાં જે અહંભાવરૂપ વાસના છે, તે ટળી જશે, તો દેહનું જીવન જ નહિ રહે એમ નથી; કેમ કે વાસના વિનાનો દેહ પણ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને લીધે પોતાની મેળે પોતાનાં જીવનરૂપ બહારનાં કાર્યોમાં વ્યવહાર કરી શકે એમ છે. દેહની પ્રવૃત્તિમાં વાસના કારણરૂપ છે જ નહિ. હે ચિત્ત! જો વાસના વિનાનું કામ કરવામાં આવે, તો તાત્કાલિક ભોગના આભાસમાં 'હું સુખી છું કે દુ:ખી છું' એવું અભિમાન થાય જ નહિ અને ભવિષ્યમાં પણ સુખ—દુ:ખોનો અનુભવ સુદ્ધાં થાય જ નહિ. એટલે શોક, મોહ, ભય, ઉદ્વેગ તથા ચિંતા આદિ સઘળા તાપોની શાંતિ જ થાય એ મોટો ગુણ છે. હે મૂર્ખ ઇન્દ્રિયો! માટે અંદરથી પોતપોતાની વાસનાને છોડી દઈને પછી સઘળાં કામ કરો, કે જેથી તમને કોઈ દુ:ખ જ પ્રાપ્ત થશે નહિ. જેમ બાળકો પ્રથમ કાદવનાં રમકડાં બનાવી લે છે અને પછી તેઓના વિનાશથી ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તમે જ વિષયોની અને વિષયોના નાશથી દુ:ખની આ ખોટી વાસના ઉત્પન્ન કરી છે. જેમ તરંગ આદિ પદાર્થો જળથી જુદા નથી. તેમ વાસના આદિ સઘળા પદાર્થો આત્માથી જુદા નથી એવો નિશ્ચય જ્ઞાનીને જ હોય છે, અજ્ઞાનીને હોતો નથી. હે ઇન્દ્રિયોરૂપી બાળકો! જેમ કોશેટાના મૂઢ કીડાઓ પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલા તંતુથી ખરાબ થાય છે, તેમ તમે પણ પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલી તૃષ્ણાથી ખરાબ થાઓ છો. હે ઇન્દ્રિયો! જેમ પર્વતના શિખરની ઉપર ચડતાં માણસો પિત્તથી ભમતી પોતાની દૃષ્ટિને લીધે જ નીચે પડી જઈને ઊંડી ખાડોમાં લોટે છે, તેમ તમે પોતાની તૃષ્ણાને લીધે જ અવળા માર્ગોમાં પડીને જરા તથા મરણનાં સંકટોમાં લોટો છો. જેમ છિદ્રોમાં પરોવાયેલી લાંબી દોરી જ મોતીઓને એકઠાં બાંધવાના કારણરૂપ થાય છે, તેમ વાસના જ તમને એકત્ર બંધાવામાં કારણરૂપ થયેલી છે. આ વાસના કેવળ ભ્રાંતિથી જ થયેલી છે, માટે વાસ્તવિક રીતે સાચી છે જ નહિ અને તે વાસના, જેમ દાતરડાથી ખડ કપાઈ જાય તેમ સંકલ્પના ત્યાગમાત્રથી જ કપાઈ જાય છે. જેમ પવનોની હાર દીવાઓને તથા બીજાં ચકચકિત તેજોને પણ મુઝાવી દેવાને માટે તથા નષ્ટ કરી દેવાને માટે કારણરૂપ થાય છે, તેમ આ વાસના જ તમને મોહ પામતા કરી દેવાને માટે તથા મરણ આદિનાં દુ:ખો દેવાને માટે કારણરૂપ થયેલી છે. હે સઘળી ઇન્દ્રિયોના આધારરૂપ ચિત્ત! માટે તું સઘળી ઇન્દ્રિયોની સાથે એકમત થઈ પોતાના મિથ્યારૂપપણાનો નિશ્ચય કરી નિર્મળ અને પરમ શાંત બ્રહ્મરૂપ થઈને રહે. હે ચિત્ત! તું પ્યારા વિષયોનો ત્યાગ કરવારૂપ મંત્રની યુક્તિથી આ છેડા વિનાની અને અજ્ઞાનરૂપ વિષમ વિષયથી ઉત્પન્ન થયેલી 'અહંતા' નામની વાસનારૂપી વિષૂચિકાને (કોલેરાને) સારી પેઠે દૂર કરી નાખીને સંસારથી રહિત એવા પૂર્ણાનંદરૂપ અને જેને મરણ આદિ ભયો પહોંચી શકતા નથી એવા પરમાત્મારૂપ થઈ જા. ૧-૭૦

विषयविषविषूचिकामनंतां निपुणमहंस्थितिवासनामपास्य । अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्या भवविभवो भगवान् भियामभूमिः ॥ ७० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ઉદ્દાલકવિચાર' નામનો સર્ગ પર મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૩ મો*

આત્મા વાસના ને અહંકારથી નિર્લેપ છે તથા મન અને શરીર પરસ્પર વેરી છે

उद्दालक उवाच

अपारपर्यन्तवपुः परमाण्वणुरेव च ।
चिदचेत्या तदाक्रांतौ न शक्ता वासनादयः ॥१॥

ઉદ્દાલક બોલ્યો : જે ચૈતન્ય છે તે અપાર છે, અવધિઓથી રહિત છે, પરમાણુ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને વિષયોથી રહિત છે; માટે વાસના આદિ પદાર્થો એ ચૈતન્યને જરા પણ સ્પર્શ કરવાને સમર્થ નથી. બુદ્ધિમાં તથા અહંકારમાં ચૈતન્યનાં પ્રતિબિંબો પડવાને લીધે જડ ઈન્દ્રિયોએ વિસ્તારેલી અને મિથ્યા છતાં પણ પિશાચણીઓની જેમ ત્રાસ આપવામાં તૈયાર રહેનારી એ વાસનાઓનો મન જ અનુભવ કરે છે. જાગ્રતમાં કરવામાં આવેલા ઘણા ઘણા વિષયોના વિચારોથી અને અનુભવેલા વિષયોથી ફરી વાર પણ મન જ સ્વપ્નમાં નાડીના છિદ્રની અંદર વાસનામય વિષયોનો અનુભવ કરે છે. હું તો નિર્લેપ ચૈતન્યરૂપ છું, માટે મને તે વાસનાઓનો કે વિષયોનો લેપ થતો નથી. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, માટે તેને જન્મ કે મરણ છે જ નહિ. જીવને જો પોતાના અવિનાશી અદ્વિતીય સ્વરૂપનું દર્શન થાય, તો મરવું કે કોઈના હાથથી મરાવું કાંઈ પણ રહે નહિ. જેને જીવતનું પ્રયોજન હોય, તેને જ મરણનો ભય લાગે છે, પણ ચૈતન્યને જીવનનું પ્રયોજન નથી, માટે તેને મરણનો ભય કેમ હોય? ચૈતન્ય જ સર્વના આત્મારૂપ છે અને સર્વના જીવનરૂપ છે. સર્વના જીવનરૂપ એ આત્મચૈતન્ય સર્વમાં ભરપૂર ભર્યું છે, માટે તેને કઈ વસ્તુ અપ્રાપ્ત છે કે જેની તે ઈચ્છા કરે? અનેક દુષ્ટ વિકલ્પોની પંકિતઓથી ભરેલી જીવવાની અને મરવાની કલ્પના મનને જ થાય છે, પણ આત્મા કે જે નિર્મળ છે તેને થતી નથી. જેને દેહાદિમાં અહંભાવ થયો હોય, તેને જ જન્મ—મરણો પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માને દેહાદિમાં અહંભાવ થયો જ નથી માટે તેને જન્મ—મરણોની પ્રાપ્તિ કયાંથી જ હોય? અહંકાર એ એક જાતના મિથ્યા મોહરૂપ જ છે, પણ મન ઝાંઝવાના પાણી જેવું છે અને પદાર્થોનો સમૂહ જડ છે; તેથી તેમાં કોને દેહાભિમાન થયું ગણી શકાય? માટે દેહનું અભિમાન નિર્મૂળ જ છે. દેહ તો માંસમય તથા રુધિરમય છે, મન તો વિચારમાત્રથી જ નષ્ટ થઈ જાય એવું છે અને ચિત્ત આદિ સઘળા પદાર્થો તો જડ છે; તેથી એમાં 'હું દેવ છું' એવું અભિમાન ધરવાને યોગ્ય કોણ છે? કોઈ પણ નથી. ઈન્દ્રિયો સર્વદા પોતાને અર્થે જ પોતપોતાના વિષયોની લાલચથી કામ કર્યા કરે છે અને વિષયો પોતાના સ્વરૂપથી જ રહ્યા છે; તો તેઓમાં દેહાભિમાનને પોષણ આપીને તેનો ઉપકાર કરે એવું કોણ છે? કોઈ પણ નથી. સત્ત્વગુણ પ્રકાશ આપવારૂપી પોતાનું કામ કર્યા કરે છે, રજોગુણ પ્રવૃત્તિ આપવારૂપી પોતાના કામમાં જ તત્પર રહે છે, તમોગુણ મોહ આપવાનું જ કામ કર્યા કરે છે. માયા ત્રણે ગુણોના સામ્યરૂપ પોતાના સ્વભાવમાં જ રહી છે અને બ્રહ્મ પણ સત્તારૂપ પોતાના સ્વભાવમાં જ રહ્યું છે; તો હવે એમાંથી 'હું દેહ છું' એવું અભિમાન ધરનાર કોણ ઘટે છે? કોઈ પણ ઘટતું નથી. આ દેહમાં જે આત્મા છે તે તો સર્વમાં વ્યાપક, સઘળા દેહોમાં રહેનાર, સર્વ કાળમય અને સર્વથી મહાન કેવળ પરમાત્મા જ છે; તેથી તેને પણ અહંકારનું પાત્ર ગણી શકાય એમ નથી. માટે અહંકાર એ તે કઈ જાતનો છે, કેવા આકારવાળો છે, કોણ છે, કેવો કહી શકાય એમ છે, કોણે કરેલો છે, શા કારણથી થયેલો છે, કેવા વર્ણવાળો છે, કોના વિકારરૂપ છે અને શી ચીજ છે? એમ કોઈ પણ રીતે તેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી, માટે મિથ્યા જ છે. આવા મિથ્યાભૂત અહંકારની ભાવના રાખીને હું શું લઉં અને શું છોડી દઉં? 'અહંકાર' નામનો કોઈ પદાર્થ જ

* આ ત્રેપનમા સર્ગમાં આત્માનું વાસનાઓના તથા અહંકારના લેપથી રહિતપણું અને શરીરને તથા મનને વેર હોવાનું કહેવામાં આવશે.

વિચારમાં ટકી શકતો નથી: કેમ કે તેને 'છે' એમ કહેવામાં પણ કોઈ યોગ્ય યુકિત નથી; માટે તે રજ્જુમાં દેખાતા સર્પની જેમ અનિર્વચનીય જ છે. આ પ્રમાણે અહંકાર અનિર્વચનીય છે અને હું તો સર્વદા સત્તારૂપ જ છું; માટે મને અહંકારનો સંબંધ શા કારણથી ઘટે અને કયા પ્રકારથી ઘટે? અહંકારનું હોવું મુદ્દલ સંભવતું જ નથી, તો પછી તેની સાથે કોને સંબંધ ઘટે, શાથી સંબંધ ઘટે અને કેવો સંબંધ ઘટે? આ પ્રમાણે એ અહંકારનો સંબંધ જ સિદ્ધ થતો નથી; માટે તે નથી થતી 'તું અને હું' એ કલ્પના પણ ઊડી જ જાય છે. બ્રહ્મથી જુદા પદાર્થની શોધ કરવા બેસતાં, કોઈ જુદો પદાર્થ મળતો જ નથી. તેથી જગતમાં જે કાંઈ આ છે તે સઘળું બ્રહ્મરૂપ જ છે અને હું પણ સત્તારૂપ છું, માટે બ્રહ્મ જ છું, તો હવે વૃથા શોક શા માટે કરું છું? એક જ નિર્મળ સ્વરૂપ સર્વમાં વ્યાપક અને સર્વરૂપ થઈને રહેલું છે, તો હવે તેમાં અહંકારરૂપી કલંકનો ઉદય કેમ થવો સંભવે અને શાથી થવો સંભવે? આ જે જુદા જુદા પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તેઓ મુદ્દલ છે જ નહિ; કેમ કે જે કાંઈ છે તે આત્મા જ છે. કદાચ એ પદાર્થો હોય, તોપણ આત્માને તેમાંથી કોઈનો સંબંધ નથી. જેમ મન સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતે પોતામાં જ સઘળા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરીને લીલા કરે છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ મન જ પોતે પોતામાં જ પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયો આદિ સઘળા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરીને લીલા કરે છે. આત્મા તો અસંગ છે, માટે તેને કોનો સંબંધ હોય, શા કારણથી સંબંધ હોય અને કેમ સંબંધ હોય? જેમ પથરો, લોઢું અને સળી એ બધાં એક સ્થળમાં પડયાં હોય તોપણ તેમને એકબીજાની સાથે કશું લાગતું-વળગતું નથી, તેમ દેહ, ઈન્દ્રિયો, મન તથા અને ચૈતન્ય એ સઘળાં એક સ્થળમાં જોવામાં આવે છે, તોપણ તેમને એકબીજાની સાથે કશું લાગતું-વળગતું નથી. આ અહંકારરૂપી મોટો ભ્રમ અજ્ઞાનથી જ ઊઠેલો છે, માટે 'આ મારું છે અને આ અમુકનું છે' એમ માનીને જગત વૃથા જ ગોથાં ખાધા કરે છે. જેમ તડકાથી હિમ પીગળી જાય છે, તેમ તત્ત્વનું અવલોકન નહિ થવાથી જ ઉત્પન્ન થયેલો આ અહંકારરૂપી ચમત્કાર તત્ત્વના અવલોકનથી પીગળી જાય છે. બ્રહ્મથી જુદી સત્તાવાળું કાંઈ પણ નથી. જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મ મારું તત્ત્વ છે, માટે હું તેની જ ભાવના કરું. આ અહંકારરૂપી બ્રહ્મ કે જે આકાશના રંગની પેઠે મિથ્યા જ દેખાય છે; તેનું પાછું કદી પણ સ્મરણ ન થાય એવી રીતે તેને ભૂલી જવું યોગ્ય છે, એમ હું માનું છું. જેમ શરદઋતુનું આકાશ પોતાના સ્વભાવમાં જ રહે છે, તેમ અનાદિ કાળથી થયેલા આ અહંકારરૂપી બ્રહ્મને તેના મૂળરૂપ અજ્ઞાનની સાથે ત્યજી દઈ શાંત થઈને હું પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહું. ભાવના કરવામાં આવેલો દેહાદિમાં અહંભાવ (હુંપણું) અનર્થોના સમૂહને આપે છે, પાપને ફેલાવે છે અને સંતાપને જ ફેલાવે છે. હૃદયરૂપી આકાશમાં દુષ્ટ વાસનાઓરૂપી જળવાળો અહંકારરૂપી મેઘ રહેલો હોય ત્યાં સુધી, શરીરરૂપી કેળના વનમાં ચારે બાજુ દોષોરૂપી મંજરીઓ ખીલ્યા કરે છે. જન્મને અંતે મરણ છે, મરણને અંતે જન્મ છે અને સઘળા ભોગ્ય પદાર્થો નાશથી ખંડિત થઈ જાય છે, માટે આ સંસારરૂપી વેદના બહુ ભૂંડી છે. જેમ ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્યકાન્ત મણિનો અગ્નિ શાંત જ થતો નથી, તેમ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓની 'આ મળ્યું અને આ હવે મળશે' એવા પ્રકારની બળતરા આપનારી પીડા શાંત જ થતી નથી. જેમ જડ વાદળાંઓની પંકિત જડ પર્વતોની પંકિતને અનુસરે છે, તેમ 'મને આ વસ્તુ છે અને આ વસ્તુ નથી' એવી ચિંતા અહંકારને જ અનુસરે છે. અહંકાર જો ક્ષીણ થઈ જાય, તો સંસારરૂપી વૃક્ષ રસ વિનાનું થઈ સુકાઈને પથરા જેવું થઈ જવાને લીધે ફરીવાર અંકુરને ઉત્પન્ન કરી શકતું જ નથી. જો વિચારરૂપી ગરુડ આવે, તો દેહરૂપી વૃક્ષમાં રહેનારી તૃષ્ણાઓરૂપી કાળી

નાગણો ક્યાંય જતી રહે છે. જગત મિથ્યાભૂત અજ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે અને અધ્યાસ-રૂપી ભ્રાંતિથી જ સત્ય જેવું લાગે છે, તો તેમાં જે કાંઈ ભેદરૂપ વ્યવહાર છે, તે પણ ખોટો જ છે; તો હવે 'તું અને હું' એવો ભ્રમ કેવો હોય? અજ્ઞાન કે જે કોઈના કારણપણાને લાયક જ નથી, તેમાંથી પ્રયોજનવિનાનું જ આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે, તો જે વસ્તુ કારણપણાને યોગ્ય નહિ એવા પદાર્થમાંથી મફત જ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેને સાચી કેમ કહી શકાય? જેમ ઘડો અનાદિકાળથી માટીમાં જ હતો, હમણાં પણ માટીમાં જ છે અને હવે પછી પણ માટીમાં જ રહેશે, તેમ દેહ અનાદિકાળથી બ્રહ્મમાં જ હતો, હમણાં પણ બ્રહ્મમાં જ છે અને હવે પછી પણ બ્રહ્મમાં જ રહેશે. જેમ પૂર્વકાળમાં અને ઉત્તર-કાળમાં કેવળ જળરૂપે જ રહેનારું જળ મધ્યકાળમાં થોડીક વાર ચંચળ થઈ, આદિની તથા અંતની સૌમ્યતાનો ત્યાગ કરીને તરંગરૂપે રહે છે તોપણ તે જળ જ છે, પણ બીજી કોઈ વસ્તુ નથી, તેમ પૂર્વકાળમાં અને ઉત્તરકાળમાં કેવળ બ્રહ્મરૂપે જ રહેનારું આ દેહાદિ મધ્યકાળમાં થોડીક વાર જડરૂપે વ્યવહાર કરતું જોવામાં આવે છે તો-પણ તે બ્રહ્મ છે, પણ બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. આ ક્ષણભંગુર દેહમાં અને તરત જ નષ્ટ થઈ જનારા તરંગમાં જેઓ સ્થિરપણાનો વિશ્વાસ રાખી બેસે છે, તે દુર્બુદ્ધિ લોકોને દુઃખી થનારા જ સમજવા. આ સઘળાં નામ—રૂપો પ્રથમ પણ ન હતાં, પછી પણ નહિ હોય અને કેવળ મધ્યમાં જ દેખાય છે, તો હવે એવા પદાર્થોમાં વિશ્વાસ રાખવો એ કેવું અભાગિયાપણું છે! જેને સત્ કે અસત્ કહી શકાતું જ નથી અને જે વિચાર કરતાંની સાથે છુપાઈ જાય છે, એવું, ચિત્ત, આદિમાં તથા અંતમાં તો શાંત બ્રહ્મરૂપે જ રહે છે. આદિમાં તથા અંતમાં શાંત થઈ જઈને બ્રહ્મરૂપે રહેનારું આ ચિત્ત મધ્યકાળમાં કાંઈ અન્યરૂપે ઉદય પામે છે એમ કહી શકાય કે? જેમ સ્વપ્નોના દેખાવોમાં, ચારે બાજુથી લાગેલા સિંહ આદિના ભયોમાં, મદ્ય આદિનો મદ ચડવાની દશાઓમાં, વહાણમાં બેસવાથી ફેર આવવાના સમયમાં, વાયુ આદિ દોષોથી થયેલા સન્નિપાતોમાં, ચક્ષુ આદિના દોષોથી થયેલા બે ચંદ્ર આદિના દેખાવોમાં, બહુ જ પ્રિય પદાર્થના લાભથી થયેલા આનંદના સમયમાં અને કામ તથા ક્રોધ આદિ દોષોના અત્યંત આવેશના સમ-યોમાં ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ પદાર્થોનું ચંચળ રૂપ જોવામાં આવે છે અને પાછું મિથ્યા સમજાયાથી તરત જ ક્ષીણ થઈ જાય છે; તે જ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી ભ્રાંતિ અમુક સમયમાં જોવામાં આવે છે અને પાછી બાધથી મિથ્યા સમજતાં, તરત ક્ષીણ થઈ જાય છે. હે ચિત્ત! સ્વપ્ન વગેરેમાં દેખાયેલા પદાર્થો થોડા કાળ સુધી જ રહે છે અને આ જગતરૂપી ભ્રમ મોક્ષ થતાં સુધી રહે છે; જોકે કાળમાં એટલી ઓછાવત્તાપણારૂપ વિશેષતા છે, તોપણ એ કાળનું ઓછાવત્તાપણું તેં જ કલ્પી લીધેલું છે; માટે કલ્પના વિના તેમાં બીજી કાંઈ વિશેષતા નથી. તેં જ કલ્પી લીધેલું કાળનું ઓછાવત્તાપણું વ્યવહાર સંબંધી વસ્તુ-ઓમાં સર્વદા સત્યપણાની ભ્રાંતિ ઉપજાવી સુખ-દુઃખોના નિમિત્તરૂપ થઈને તને જ પીડે છે. જેમ સ્ત્રી કે પુત્ર આદિનું મરણ નહિ થયા છતાં પણ કોઈ ઠગારાના વચનથી થયેલી તેઓની મરણની ભ્રાંતિ અને ભ્રાંતિથી કલ્પાયેલી વિયોગની રાત્રિઓ સંસારમાં રાગવાળા પુરુષને પીડે છે, તેમ વ્યવહારના પદાર્થોમાં તેં જ કલ્પેલી સત્યપણાની ભ્રાંતિ અને તે ભ્રાંતિથી તેં જ કલ્પેલું કાળનું ઓછાવત્તાપણું તને જ પીડે છે; અથવા એ તારો અપરાધ નથી, પણ હું કે જે તારામાં હુંપણાનો મિથ્યા અભ્યાસ કરનાર છું તેનો જે અપરાધ છે, કે જે અપરાધને લીધે તું ઝાંઝવાનાં જળની જેમ મિથ્યા હોવા છતાં પણ સાચા જેવું દેખાય છે અને જે તારું કરેલું હોય તે મારા કરેલા જેવું થઈ જાય છે. આ જે કાંઈ અત્યંત પથરાયેલા દૃશ્યોનું મંડળ જોવામાં આવે છે, તે સઘળું મિથ્યા જ છે એમ જો નિર્ણય કરવામાં

આવે તો મન મનપણાને ત્યજી દઈને બ્રહ્માકાર થઈ જાય છે. આ દૃશ્યોનું સઘળું મંડળ મિથ્યા છે, એવો દૃઢ નિશ્ચય મનમાં આરૂઢ થાય, તો જેમ હેમંતઋતુમાં મંજરીઓ ક્ષીણ થાય છે, તેમ ભોગોની સઘળી વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે. મન જો રાગથી રહિત થઈને અને વિષયોના મનરૂપી વ્યસનને ત્યજી દઈને આત્માનું અવલોકન કરે, તો પોતાની મેળે જ શાંતિના સુખને પ્રાપ્ત થાય. ચિત્ત જો પોતાના ઇન્દ્રિયો આદિ અવયવોમાં સંકોચ કરીને પરમાત્મારૂપી અગ્નિમાં પડે, તો પોતાના ચિત્તપણાને બાળી નાખીને અત્યંત અવિચળ શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય. જેમ વીરપુરુષ દેહને તુચ્છ ગણી, ઘર આદિ વિષયોની વાસનાને છોડી દઈ, મરવું સ્વીકારીને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ જયને મેળવે છે, તેમ મન જો દેહને તુચ્છ ગણી ઘર આદિ વિષયોની વાસનાને ત્યજી દઈ પોતાના નાશને સ્વીકારે છે, તો બ્રહ્માકારપણારૂપ જયને મેળવે છે. મન શરીરને દુઃખ દેનાર હોવાથી શરીરનો શત્રુ છે અને શરીર મનને દુઃખ દેનાર હોવાથી મનનો શત્રુ છે; પણ જેમ ઘડો જળથી ભરાતાં થયેલો ઘડાનો અને જળનો સંયોગ એ બંનેમાંથી એકનો નાશ થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ મન અને શરીર પોતામાંના એકની વાસના નષ્ટ થવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. મનની વાસના નષ્ટ થાય તો શરીર નષ્ટ થઈ જાય છે અને શરીરની વાસના નષ્ટ થઈ જાય તો મન નષ્ટ થઈ જાય છે. મન અને શરીર કે જેઓ પરસ્પરને દુઃખ દેનારાં હોવાથી પરસ્પરનાં શત્રુ પણ છે અને પરસ્પરને આશ્રય આપનારાં હોવાથી પરસ્પરનાં મિત્ર પણ છે, તેઓનો મૂળ સહિત નાશ થાય તો જ પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય એમ છે. શરીરનું મરણ થતાં પણ જો મન જીવતું રહ્યું હોય, તો બીજા શરીરની કલ્પના થાય છે; માટે એકલા શરીરના મરણથી સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે એમ સમજવું નહિ. શરીરનો નાશ થવાથી સઘળાં દુઃખો ટળી ગયાનું જે કહેવામાં આવે છે, તે વાત તો લોઢાની પૂતળી આકાશમાં રહીને પૃથ્વીને ખાઈ ગઈ એ વાતની જેમ સંભવ વિનાની જ છે. સ્વાભાવિક વિરોધવાળાં મન અને શરીર એ બંને જ્યાં ભેગાં થાય, ત્યાં તો અનર્થોના સમૂહો ધારાઓની પેઠે પડે છે. મન અને શરીર કે જેઓ પરસ્પરનાં વિરોધી છે, તેઓના સમાગમમાં (વિષય સંબંધી સુખભોગમાં) જે પુરુષ રુચિ રાખતો હોય, તેને તો સમુદ્રનાં જળો જેમાં પડયાં જ કરે છે એવા ખુલ્લા વડવાગ્નિમાં જ નાખી દેવો જોઈએ. જેમ બાળક યક્ષને કલ્પી લે છે, તેમ મન શરીરને કલ્પી લઈ જીવતાં સુધી ખાવાનું આપતાં, તે શરીરને પોતાની (મનની) આસક્તિથી થતાં સઘળાં દુઃખો આપે છે; માટે મન શરીરનો શત્રુ છે. મનને દુઃખો આપીને તપાવેલું શરીર અનેક પ્રકારના રોગ આદિને ઉત્પન્ન કરીને મનને પીડવા ઇચ્છે છે, માટે શરીર મનનો શત્રુ છે. જોકે શરીર પુત્રને ઠેકાણે છે અને મન બાપને ઠેકાણે છે, તોપણ બાપ જ્યારે પુત્રને અત્યંત દુઃખ દેવા લાગે ત્યારે પુત્ર પણ તેને દુઃખ દેવા તૈયાર થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. સ્વભાવથી કોઈ કોઈનો શત્રુ પણ નથી તેમ જ મિત્ર પણ નથી, પરંતુ જે સુખ આપે તે મિત્ર કહેવાય છે અને જે દુઃખ આપે તે શત્રુ કહેવાય છે. શરીર રોગ આદિ દુઃખોનો અનુભવ કરીને ક્ષણમાત્રમાં મનને પીડવા ઇચ્છે છે અને મન રાગ—દ્વેષાદિ દુઃખોનો અનુભવ કરીને ક્ષણમાત્રમાં મનને પીડવા ઇચ્છે છે. આ પ્રમાણે મન અને શરીર કે જેઓ પરસ્પરને દુઃખ દેનારાં છે અને પરસ્પરનાં અત્યંત વિરોધી છે, તેઓનો પરસ્પર સમાગમ થવાથી સુખ પ્રાપ્ત થવાની શી આશા રાખવી? મન જ જો ક્ષીણ થઈ જાય તો શરીરને દુઃખો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ જ નથી અને શરીરે પણ મનનો ક્ષય કરવાની ઉત્કંઠા રાખીને જ્ઞાનનાં સાધનોમાં યત્ન કરવો યોગ્ય છે. મનને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયું હોય, ત્યાં સુધી તેને જીવતું શરીર પણ અનેક અનર્થો આપે છે અને મરતું શરીર પણ અનેક અનર્થો આપતું જાય છે. માટે શરીરના

નાશથી મનનું ઈષ્ટ થાય એમ નથી. જેમ મન અને શરીર એ બંને પરસ્પરના શત્રુ છે, તેમ પરસ્પરના મિત્ર પણ છે; કેમ કે મનની કૃપાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે. જેમ જડ મેઘ પોતાના જળથી તળાવને વધારે છે અને જડ તળાવ ઉનાળામાં પોતાની વરાળ આપવાથી મેઘને પોષણ આપે છે, તેમ જડ મન પોતાના સંતોષથી શરીરને પોષણ આપે છે અને જડ શરીર પોતાના ખાન-પાનથી મનને પોષણ આપે છે. આ મન અને શરીર જોકે એક રીતે પરસ્પને દુઃખ દેનારાં હોવાને લીધે પરસ્પરથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં છે, તોપણ જેમ લોકમાં જળ અને અગ્નિ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં હોવા છતાં પણ માણસને રસોઈના કામમાં ભેગાં રહીને ઉપયોગી થાય છે, તેમ લોકોને વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોમાં ભેગાં રહીને ઉપયોગી થાય છે. મન નાશ પામે તો શરીર નાશ પામી જાય છે અને મન વધતું જાય તો શરીર વૃક્ષની જેમ ખીલતી શાખાઓવાળું થઈને વૃદ્ધિ પામે છે. મન ક્ષીણ થાય તો વાસનાઓ ક્ષીણ થવાને લીધે શરીર ક્ષીણ થાય છે, પણ શરીર ક્ષીણ થાય તો મન ક્ષીણ થતું નથી. એટલા માટે મનને ક્ષીણ કરવાના ઉપાય કરવા જોઈએ. માટે સંકલ્પોરૂપી વૃક્ષોવાળા અને તૃષ્ણાઓ-રૂપી લતાઓવાળા મનરૂપી વનને કાપી નાખી, આત્માનંદરૂપી મોટા મેદાનમાં જઈને હું મોજથી વિહાર કરું. આ મન જો ક્ષય પામતું જાય તો પોતાના સ્વભાવમાં નહિ રહેતાં, વાસનાઓની જાળથી રહિત થતાં જેમ વર્ષાઋતુને અંતે મેઘ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ નષ્ટ થઈ જશે. ત્વચા, રુધિર તથા માંસ આદિ ધાતુઓની એક જાતની એકઠી ગોઠવણરૂપી આ 'શરીર' નામનો મારો શત્રુ મન નાશ પામતાં ભલે નાશ પામે કે ભલે રહે, તોપણ મને તેથી કાંઈ હાનિ નથી. ભોગોની સંપત્તિ જે મનને સુખ દેવાને માટે જ શરીરની અપેક્ષા રાખે છે, તે મન મારું નથી અને હું મનનો નથી. મારે સુખના અંશનું પણ શું પ્રયોજન છે? 'જે આ શરીર છે તે હું નથી' એમ સમજવામાં જે યુક્તિ છે તે આ પ્રમાણે છે. સઘળાં અંગો હોવા છતાં પણ શબ કાંઈ ક્રિયા કરી શકતું નથી; માટે આત્મા જુદો છે. શરીરથી જુદો, નિત્ય અને જેનો પ્રકાશ કદી પણ બંધ પડતો નથી એવો આત્મા હું છું, હું વ્યાપક હોવાને લીધે સૂર્યના મંડળમાં પણ રહ્યો છું અને સૂર્યથી સમાગમ પામીને આકાશમાં સૂર્યને પણ જાણું છું. મને અજ્ઞાન નથી, મને દુઃખ નથી, મને અનર્થ નથી અને મને કાંઈ અડ-ચણ પણ નથી. શરીર રહે તોપણ ભલે અને પડી જાય તોપણ ભલે. હું તો પરમ ધીર થઈને રહ્યો છું. જ્યાં આત્માનું જ્ઞાન છે ત્યાં મન પણ નથી, ઈન્દ્રિયો પણ નથી અને વાસનાઓ પણ નથી. જેમ રાજાની પાસે પામર લોકો રહે જ નહિ, તેમ આત્માના પ્રકાશની પાસે મનની, ઈન્દ્રિયોની કે વાસનાઓની સ્થિતિ સંભવે જ નહિ, હું એ બ્રહ્મપદને પામ્યો છું. કેવળ છું, સર્વથી શ્રેષ્ઠ છું, શાંત છું, અંશોથી રહિત છું, ક્રિયાઓથી રહિત છું અને ઈચ્છાથી પણ રહિત છું. જેમ તલમાંથી જુદા પાડેલા તેલને તલના કૂચાથી સંબંધ રહેતો નથી, તેમ હમણાં મને મનથી, ઈન્દ્રિયોથી કે દેહ આદિથી સંબંધ રહ્યો નથી. હું જ્યારે અવશેષ રહેલા પ્રારબ્ધના ભોગ ભોગવવારૂપી લીલા કરવા સારુ સમાધિરૂપ ઉત્તમ પદમાંથી ચલિત થઈશ અને પૂર્વની વાસના મારી બુદ્ધિને બ્રહ્માકારપણાથી કાંઈક જુદી પાડશે, ત્યારે આ દેહ તથા ઈન્દ્રિયો આદિ પદાર્થો મારા પરિવારની પેઠે મને વિનોદ આપશે. હું કે જે સર્વમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિવાળો છું, તે એ રીતે વ્યવહારના આભાસમાં આવીશ, ત્યારે સ્વચ્છતા, પૂર્ણકામતા, આત્મસત્તા, પ્રિયતા, સત્યતા, વિદ્વત્તા, આનંદની છટા, ઉપશાંતિ, સર્વદા કોમળ વાણી, પૂર્ણતા, ઉદારતા, સ્વભાવની અબાધિત સ્થિતિ, કાંતિ, એકાગ્રતા, સર્વમાં એકતા, નિર્ભયતા અને દ્વૈત-રૂપ વિકલ્પની ક્ષીણતા વગેરે મનગમતી સ્ત્રીઓની પેઠે મારી સેવા કરશે કે જેઓ સમતાવાળી છે, સ્વસ્થ છે, સુંદર છે, ચડતી કળાઓવાળી છે અને

ભાગ્યશાળી દેખાવવાળી છે. સર્વ કાળમાં, સર્વ દેશમાં અને સર્વ પ્રકારે સઘળું દ્વૈત કલ્પનાથી જ થાય છે. માટે હું કલ્પનાને જ ત્યજી દઈશ. મારાથી સઘળા વિષયોની ઉપર રાગ—દ્વેષ તથા તેઓથી થતાં સુખ—દુઃખો દૂર જ થઈ ગયાં છે. મારો મોહ ટળી ગયો છે, મન નાશ પામ્યું છે અને ચિત્ત સંબંધી વિકલ્પો દેખીતી રીતે જતા રહ્યા છે; માટે જેમ નાનું વાદળું દૃશ્યપણાને ત્યજી દઈને શરદઋતુના આકાશમાં વિશ્રાંતિ લે, તેમ હું દૃશ્યપણાને ત્યજી દઈને શીતળ પરમાત્મામાં શાંત થાઉં છું. ૧—૮૨

विगतमोहतया विमनस्तया गतविकल्पनचिंततया स्फुटम्। उपरमाम्यहमात्मनि शीतले घनलवः शरदीव नभस्तले ॥ ८२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ઉદ્દાલકવિચારવિલાસ' નામનો સર્ગ ૫૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૪ મો*

ઉદ્દાલક છેવટે સમાધિમાં જ શાંત થયો

वसिष्ठ उवाच

इति निर्णीयत तया धिया धवलया मुनिः। बद्धपद्मासनस्तस्थावर्धोन्मीलितलोचनः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ ઉદ્દાલક મુનિ પ્રૌઢતાવાળી શુદ્ધ બુદ્ધિથી એ પ્રમાણે નિર્ણય કરી, પદ્માસન વાળી, નેત્રોને અર્ધા ઉઘાડાં રાખીને બેઠો. 'ૐકાર પરબ્રહ્મનું નામ છે તથા સ્વરૂપ છે અને જે ૐકારનું ઉચ્ચારણ કરે તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે.' એમ નિર્ણય કરીને જેમ ઘંટનું મુખ લોલકરૂપી જીભ વડે મોટો નાદ કરે, તેમ ધ્વનિ ઊંચો પહોંચે એવી રીતે ઊંચા સ્વરથી એ મુનિ ૐકારનું ઉચ્ચારણ કરવા લાગ્યો. એ ઉદ્દાલકનું ૐકારાકાર વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું ચૈતન્ય અને કૂટસ્થ જીવ-ચૈતન્ય ૐકારની છેલ્લી અર્ધમાત્રાની ઉપર પ્રકટ થયેલા નિર્મળ પરબ્રહ્મમાં જ્યાં સુધી તલ્લીન થયાં, ત્યાં સુધી તે ઉદ્દાલકે ૐકારનું જ ઉચ્ચ સ્વરે ઉચ્ચારણ કર્યા કર્યું. ૐકાર કે જે અકાર, ઉકાર, મકાર અને છેલ્લી અર્ધમાત્રા, એ રીતે સાડાત્રણ અવયવોવાળો છે, તેનો પહેલો ભાગ અકાર બહુ જ ઉચ્ચ સ્વરથી બોલતાં અને તેથી પ્રાણોની બહાર નીકળવાની તૈયારી થવાથી મૂલાધારથી (ગુદાથી) માંડીને હોઠ સુધી સઘળા શરીરમાં રણકારો વ્યાપ્ત થઈ રહેતાં જેમ અગસ્ત્ય મુનિએ સઘળું જળ પી જઈને સમુદ્રને ખાલી કરી મૂકયો હતો, તેમ એ પ્રાણના બહાર નીકળવાના 'રેચક' નામના ક્રમે ઉદ્દાલકના સઘળા શરીરને ખાલી કરી મૂક્યું. જેમ પક્ષી પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરીને આકાશમાં જઈને રહે, તેમ ઉદ્દાલકનો પ્રાણવાયુ તેના શરીરનો ત્યાગ કરીને ચૈતન્યરૂપી રસથી ભરપૂર થયેલા બહારના આકાશમાં જઈ રહ્યો. આ સમયમાં જેમ ઉત્પાતના પવને ઉછાળેલો દાવાનળ સુકાયેલા ઝાડને બાળી નાખે છે, તેમ પ્રાણના બહાર નીકળવાના સંઘર્ષણથી હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રજ્વલિત જ્વાળાઓવાળા અગ્નિએ ઉદ્દાલકના સઘળા શરીરને બાળી નાખ્યું. હે રામ! ૐકારના પહેલા ભાગનું ઉચ્ચારણ થતાં, શરીરના શોષણ(ખાલી થવા)-રૂપ પ્રાણની આકાશમાં સ્થિતિરૂપ, હૃદયમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિરૂપ અને તે અગ્નિથી શરીરના બળી જવારૂપ સઘળી દશાઓ ઉદ્દાલકે સમાધિના નિયમ પ્રમાણે ભાવનાથી માની લીધી હતી એમ સમજવું, પણ હઠયોગથી કરી હતી એમ સમજવું નહિ; કેમ કે હઠયોગથી પ્રાણને બહાર કાઢવામાં આવે, તો મૂર્છા તથા મરણ આદિ દુઃખો થવાનો પ્રસંગ થાય છે. પછી ૐકારનો બીજો ભાગ ઉકાર અનુદાત્ત સ્વરથી બોલતાં, પ્રાણવાયુનો નિશ્ચળ તથા ભરપૂર રહેવારૂપ 'કુંભક' નામનો બીજો ક્રમ થયો કે જે ક્રમમાં પ્રાણવાયુ કુંભમાં મોઢા સુધી ભરેલા જળની પેઠે બહાર, વચમાં, ઊંચે, નીચે કે બીજા ભાગોમાં કાંઈ પણ ક્ષોભ

* આ ચોપનમા સર્ગમાં દહન આદિની ભાવનાઓથી પોતાના શરીરને વિષ્ણુનો આકાર પ્રાપ્ત થયાની ભાવના કરતો ઉદ્દાલક સઘળા વિકલ્પોને ફેંકી દઈને સમાધિમાં વિશ્રાંત થયો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

પામતો નથી. એ ક્રમમાં જેણે શરીરને બાળી નાખ્યું, તે અગ્નિ વીજળીના અગ્નિની પેઠે ક્ષણમાત્રમાં શાંત થઈ ગયો; અને સઘળા શરીરની હિમના જેવી ધોળી સ્વચ્છ ભસ્મ દેખાવા લાગી. આ સ્થિતિમાં શરીરનાં અસ્થિઓ, જાણે કપૂરના ચૂર્ણથી બનાવેલી શય્યામાં સુખથી સૂતાં હોય એવાં ધોળાં અને ગતિ વિનાનાં જોવામાં આવ્યાં, વંટોળિયાએ ઊંચી આણેલી તે હાડકાંવાળી ભસ્મને જાણે હાડકાંનું અને ભસ્મનું ધારણ કરવાના નિયમો રુદ્રનો કોઈ ભક્ત હોય એવા ઊંચે ચાલેલા પ્રચંડ વાયુઓ જાણે તપથી અત્યંત કૃશ થયેલો હોય એવા પોતાના અદૃશ્ય આકારમાં જોડી દીધી! પ્રચંડ પવને ઉડાડેલી એ હાડકાંવાળી ભસ્મ આકાશને ઘેરી લઈને ક્ષણમાત્રમાં જેમ શરદઋતુના મેઘનું ઝાકળ ક્યાંય જતું રહે છે, તેમ ક્યાંય જતી રહે છે. હે રામ! ૐકારના બીજા ભાગના ક્રમમાં અગ્નિના શાંત થવારૂપ, ભસ્મના દેખાવરૂપ અને વાયુથી ભસ્મના ઊંચે ચડવારૂપ તથા ઊડી જવારૂપ સઘળી દશાઓ ઉદ્દાલક મુનિએ સમાધિના નિયમ પ્રમાણે ભાવનાથી જ માની લીધેલી હતી એમ સમજવું, પરંતુ હઠયોગથી કરી હતી એ પ્રમાણે સમજવું નહિ; કારણ કે હઠયોગ અત્યંત દુઃખદાયી છે. પછી ૐકારના* ત્રીજા ભાગરૂપ મકારના ઉચ્ચારણનો સમય કે જે શાંતિ આપનાર છે, તેમાં પ્રાણવાયુઓનો 'પૂરક' નામનો ત્રીજો ક્રમ થયો. એ ક્રમમાં પ્રાણવાયુઓનું પૂરણ (પુરાવું, પાછું પેસવું) થાય છે માટે તે ક્રમ પૂરક કહેવાય છે. એ અવસર જીવચૈતન્યમાં ભાવનાથી ધારેલા અમૃતના મધ્યમાં રહેલા પ્રાણવાયુઓ બહારના આકાશમાં હિમનાં દર્શન જેવી સુંદર શીતળતાને પ્રાપ્ત થયા. જેમ આકાશના મધ્યમાં રહેલી વરાળો અનુક્રમથી શીતળ મેઘપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આકાશના મધ્યમાં રહેલા તે પ્રાણવાયુઓ અનુક્રમે ચંદ્રના મંડળપણને પ્રાપ્ત થયા. અમૃતમય કળાઓના સમુદ્રોથી સંપૂર્ણ થયેલા જાણે રસાયનનો જ મહાસમુદ્ર હોય એવા અને જાણે 'ધર્મમેઘ' નામની સમાધિ હોય તેમ હર્ષથી ભરપૂર થયેલા તે ચંદ્રમંડળમાં, જેમ ચંદ્રનાં કિરણો જાળિયાંઓમાં સ્ફટિકની લાકડીઓ જેવાં થઈ જાય છે, તેમ તે પ્રાણવાયુઓ અમૃતમય કિરણોની ધારારૂપ થઈ ગયા. જેમ ગંગા આકાશમાંથી સદાશિવના મસ્તક ઉપર પડી હતી, તેમ તે અમૃતમય ધારા આકાશમાં શરીરથી અવશેષ રહેલી ભસ્મની ઉપર પડી. એ ધારા પડવાથી જેમ ફરતા મંદરાચળવાળા સમુદ્રમાંથી "પારિજાત' નામનું વૃક્ષ પ્રકટ થયું હતું, તેમ ચંદ્રના બિંબ સરખી શોભાવાળું, ચાર હાથવાળું શરીર પ્રકટ થયું. નારાયણના શરીરરૂપે ઉદય પામેલું, પ્રફુલ્લિત નેત્રકમળોવાળું, પ્રસન્ન મુખકમળવાળું અને સુંદર કાંતિવાળું એ ઉદ્દાલકનું શરીર શોભવા લાગ્યું. જેમ જળના સમૂહો સરોવરને પૂર્ણ કરે છે અને જેમ વસંતના રસો વૃક્ષને પૂર્ણ કરે છે, તેમ અમૃતમય પ્રાણવાયુઓએ એ શરીરને પૂર્ણ કરી દીધું. જેમ જળ ફેલાયેલી ચકરીઓવાળી ગંગાનદીને પૂર્ણ કરે છે, તેમ લાગુ થયેલા પ્રાણવાયુએ ચકરીઓનાં આકારવાળી અને અંદર રહેનારી 'કુંડલિની' નામની શક્તિને પૂર્ણ કરી. જેમ શરદઋતુમાં છેલ્લી વૃષ્ટિથી ધોવાયેલું અને તરત સુકાયેલું પૃથ્વીનું તળ પોતામાં લાગેલો વર્ષાઋતુનો કાદવ આદિ મેલ ટળી જવાથી નિર્મળ થઈને લોકોને પરદેશ જવા આદિના કાર્યમાં યોગ્ય થાય છે, તેમ દાહ થયાની તથા અમૃતથી ભીંજાવા આદિની ભાવનાઓથી ધોવાયેલું એ ઉદ્દાલકનું શરીર નિર્મળ (નારાયણના શરીરરૂપ) થઈને સમાધિના કામમાં યોગ્ય થયું, પછી ઉદ્દાલકે પદ્માસનથી દેહની દૃઢ સ્થિતિ કરી. જેમ હાથીને ખીલામાં બાંધી

* જોકે, રેચક, કુંભક અને પૂરક એ ત્રણે ક્રમોમાં સઘળા ૐકારનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પણ તેના જુદા જુદા ભાગોનો જુદો જુદો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી; તોપણ રેચકમાં તેનો પહેલો ભાગ જ લંબાવાય છે; કુંભકમાં વચલો ભાગ જ લંબાવાય છે અને પૂરકમાં છેલ્લો ભાગ જ લંબાવાય છે; માટે આ વિભાગો કહ્યા છે.

મૂકવામાં આવે છે, તેમ પાંચે ઈન્દ્રિયોને દેહમાં બાંધી મૂકીને, જેમ શરદઋતુનો સમય દિશાઓ આદિમાં ફેલાયેલા પોતાના સ્વભાવને કાદવ આદિ મળોથી રહિત અને જેમાં 'વાતપ્રેમી' નામના મૃગો શાંત થઈ ગયા હોય એવો કરીને સ્વચ્છ કરવા માટે ઉદ્યોગ કરે છે, તેમ આશાઓ આદિમાં ફેલાયેલા પોતાના મનને દૃશ્યોના દર્શન આદિ મળોથી રહિત અને વાયુરૂપી મૃગથી થતી ગતિ વિનાનું કરીને સ્વચ્છ કરવા માટે નિર્વિકલ્પ સમાધિ કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. નિર્વિકલ્પ સમાધિ કરવાના સમયમાં જેમ બરાબર ઠોકીને ધરતીમાં નહિ ઉતારેલા ખીલામાં બાંધેલી ઘોડાની સાંકળ પોતે ખેંચતાં ખીલાને પણ ઉખેડીને ખેંચી જાય છે, તેમ ઘર તથા મિત્ર આદિની ચિંતા ઉદ્દાલકના મનને ખેંચી જવા લાગી. એ સમયે જેમ વહી જતા જળને સેતુ (પાળ) બળાત્કારથી રોકી દે છે, તેમ ઉદ્દાલકે વિષયોમાં દોડતા અને વ્યાકુળ થયેલા પોતાના પ્રમત્ત ચિત્તને નિર્મળ રાખવારૂપ બળાત્કારથી રોકી દીધું. જેમ સંધ્યાકાળ નિશ્ચળ અને આંખની કીકીઓ જેવાં કાળાં ભ્રમરોવાળાં કમળોને અર્ધાં નિમીલિત (બિડાયેલાં) કરે છે, તેમ ઉદ્દાલકે અવિચળ કીકીઓથી સુંદર લાગતાં પોતાનાં બંને નેત્રોને, ઉપર તથા નીચેની બંને પાંપણો સ્થિર રાખીને અર્ધાં મીંચી દીધાં. જેમ કોઈ મહાપુરુષના જન્મનો સમય પવનના વેગને ક્ષોભથી રહિત કરે છે. તેમ ઉદ્દાલકે પ્રથમ પ્રાણના તથા અપાનના વેગને ક્ષોભથી રહિત કર્યો. જેમ કાચબો પોતાનાં અંગોને પોતાની અંદર જ સંતાડે છે, તેમ ઉદ્દાલક પોતાની ઈન્દ્રિયોને (વિષયોમાં નહિ જવા દેતાં) અંદર જ રાખવા લાગ્યો. અને તેમ કરવાથી તેણે જેમ તલથી તેલ જુદું કરવામાં આવે છે, તેમ ઈન્દ્રિયોને વિષયોથી જુદી કરી. જેમ કોડિયાથી ઢાંકી દીધેલો મણિ પોતાનાં દૂર ફેલાયેલાં કિરણોને તરત સંકોચી લે છે, તેમ ધીર બુદ્ધિવાળા એ ઉદ્દાલકે બાહ્ય વિષયોમાં અત્યંત દૂર દૂર દોડી જતી સઘળી વૃત્તિઓને સંકોચી લીધી. જેમ વૃક્ષ માગશર મહિનામાં શાખાઓની અંદર રહેલા રસોને લીન કરી નાખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે મનની વાસનાઓરૂપી અંદરના વિષયોને અધિષ્ઠાનમાં ખેંચી લઈને તેને દૂર કરી નાખ્યા. જેમ પાણીથી ભરેલા ઘડાના મોઢાને ક્યાંયથી પવનનો સંચાર ન થાય એવી રીતે રોકી દેવામાં તે ઘડાનાં બીજાં છિદ્રોમાંથી જળ ઝરતું રોકાઈ જાય છે તેમ ઉદ્દાલકે પાનીઓ વડે ગુદાને દબાવી દીધી, તેથી શરીરનાં નવે દ્વારના પવનો રોકાઈ ગયા. જેમ મેરુપર્વત પોતાના તથા રત્નોના પ્રકાશવાળી, આવરણ વિનાની અને કલ્પવૃક્ષોનાં પુષ્પોથી શોભાયમાન લાગતી પોતાના શિખરની ધારને અક્કડ રાખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે આત્માના (પોતાના) પ્રકાશવાળી, વસ્ત્રાદિના આવરણ વિનાની અને મુખરૂપી કમળથી શોભાયમાન લાગતી ડોકને અક્કડ રાખી. જેમ ઉપાયોથી વશ કરેલા ઉન્મત્ત હાથીને વિંધ્યાચળના ખાડામાં પૂરી રાખવામાં આવે છે, તેમ ઉદ્દાલકે ધ્યાન આદિથી વશ કરેલા મનને પોતાના હૃદયમાં જ પૂરી રાખ્યું. શરદઋતુના આકાશની પેઠે અત્યંત નિર્મળ સૌમ્યપણાને પામેલા એ ઉદ્દાલકે વાયુ વિનાના પૂર્ણ સમુદ્રની અવિચળ શોભાને હરી લીધી. (વાયુ વિનાના પૂર્ણ સમુદ્ર જેવો જણાવા લાગ્યો.) જેમ પવન પોતાની આગળ ઊડતા મચ્છરોને દૂર કરી નાખે છે તેમ ઉદ્દાલકે વચમાં વચમાં પ્રતિભાસરૂપે દેખાતા વિપરીત ભાવનાઓરૂપી ઘણાઘણા વિકલ્પોને દૂર કરી નાખ્યા. જેમ વીરપુરુષ રણમાં વારંવાર સામા ધસી આવતા શત્રુઓને ખડ્ગથી કાપી નાખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે વારંવાર સામા ધસી આવતા પ્રતિભાસોને મનથી પૂરી રીતે કાપી નાખ્યા. આમ, વિષયોનો સમૂહ કપાઈ જતાં ઉદ્દાલકે પોતાના હૃદયાકાશમાં વિવેકરૂપી સૂર્યને ઢાંકી દેનારું અને ચપળ આંજણના જેવું કાળું, તમોગુણના વધારાથી થયેલું અંધારુ જોયું. જેમ પવનથી કાજળને ઉડાડી મૂકવામાં આવે છે, તેમ ઉદ્દાલકે સત્વગુણની ભાવનાને લીધે સારી પેઠે પ્રકાશિત

કરેલા મનરૂપી સૂર્યથી તે અંધારાને ઉડાડી મૂક્યું. કમળ જેમ રાત્રિનું અંધારું શાંત થતાં પ્રાતઃકાળના પ્રકાશને દેખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે અંધારું થતાં, સત્ત્વગુણના વધારાથી થયેલો તેજનો પુંજ જોયો. જેમ હાથીનું બચ્ચું સૂંઢથી કમળોનાં વનને કાપી નાખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે તેજના પુંજને રજોગુણના વધારાથી કાપી નાખ્યો. પછી જેમ વેતાલ લોહીના પ્રવાહને વેગથી પી જાય છે, તેમ તે તેજના પુંજને વેગથી પી ગયો. આમ તેજનો પુંજ વિરામ પામી જતાં, રજોગુણના વધારાથી ઘૂમવા લાગેલું તેનું ચપળ મન પોતાને કોઈ પણ વિષય નહિ મળવાને લીધે રાત્રિના કમળની પેઠે અને મદથી ઘેરાયેલા માણસની પેઠે નિદ્રાને પ્રાપ્ત થયું. જેમ વાયુ વાદળાંઓની ઘટાને કાપી નાખે છે, મદોન્મત્ત હાથી નીલકમલિનીને કાપી નાખે છે અને સૂર્ય રાત્રિને કાપી નાખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે તે નિદ્રાને પણ તરત કાપી નાખી. આમ નિદ્રા જતી રહ્યા પછી જેમ માણસને સૂર્યના તડકાની સામે આકાશમાં દૃષ્ટિ ફેંકતાં અનેક આકારોવાળાં કૂંડાળાં દેખાય છે, તેમ ઉદ્દાલકના મનને વાસનાથી કલ્પાયેલા રૂપવાળું આકાશ દેખાવા લાગ્યું. જેમ મેઘ તમાલના પુષ્પને દૂર કરી નાખે છે, પવન ઝાકળને દૂર કરી નાખે છે અને દીવો અંધારાને દૂર કરી નાખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે તરત તે સ્વચ્છ આકાશને પણ દૂર કરી નાખ્યું. જેમ નિદ્રા જતી રહેતાં મદિરાના મદવાળો માણસ મૂઢ થઈ જાય છે, તેમ આકાશ જતું રહેતાં, ઉદ્દાલકનું મન મૂઢ થઈ ગયું. જેમ સૂર્ય રાત્રિએ ઉત્પન્ન કરેલી ઠંડીને લોકમાંથી દૂર કરી નાખે છે, તેમ પ્રૌઢ વિચારવાળા એ ઉદ્દાલકે તે મનના મૂઢપણાને પણ દૂર કરી નાખ્યું. પછી અંધકાર, તેજ, નિદ્રા, તથા મૂઢપણું ઇત્યાદિથી રહિત થયેલું ઉદ્દાલકનું મન, વાણીથી વર્ણવી શકાય નહિ એવી નિર્વિકલ્પ સમાધિને પ્રાપ્ત થઈને થોડીક વાર શાંત થયું. હે રામ! જેમ પાળથી રોકાયેલું તળાવનું પાણી પાછું વાળીને પોતાના ઠેકાણે જાય, તેમ ઉદ્દાલકનું મન નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં થોડી વાર શાંત થઈ પાછું વિક્ષેપના સંસ્કારોની પ્રબળતાને લીધે તરત જ જગતના દેખાવવાળી વૃત્તિને પ્રાપ્ત થયું. ધ્યાનાદિના લાંબા અનુસંધાનને લીધે અને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મળેલા આનંદના અનુભવના સંસ્કારને લીધે જગતના દેખાવવાળી વૃત્તિમાંથી પાછું નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં ખેંચાવા લાગેલું એ ઉદ્દાલકનું મન વચમાં જેમ સોનું નૂપુરપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ઇષ્ટદેવ આદિ ચેતનપદાર્થોના દેખાવવાળી સવિકલ્પ સમાધિને પ્રાપ્ત થયું. પછી જેમ ઘડામાં રહેલા મલિન જળનો મેલ જળ સુકાઈ જતાં ઘડામાં ચોપડાઈ જઈને ઘડાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સવિકલ્પ સમાધિના પ્રભાવથી અનુક્રમે ક્ષીણ થતું જતું ઉદ્દાલકનું મન, મનપણાને છોડી દઈને ચૈતન્યપણારૂપી બીજી અવસ્થાને જ પ્રાપ્ત થયું. તરંગ આદિ ભેદો ટળી જતાં જેમ સમુદ્રનું જળ એકરૂપ બની જાય છે, તેમ ઉદ્દાલકનું ચૈતન્ય પોતાનો મનરૂપી ભેદ ટળી જતાં શુદ્ધ થઈને સાક્ષીચૈતન્ય-(પરબ્રહ્મ)પણાને પ્રાપ્ત થયું. જેમ ઘટાકાશ ઘડારૂપી ઉપાધિ ટળી જતાં, મહાકાશની સાથે એકરસ થઈ જાય છે, તેમ જીવચૈતન્ય મનરૂપી ઉપાધિ ટળી જતાં મહાચૈતન્યની સાથે એકરસ થઈ જાય, એ સ્વાભાવિક જ છે, એ રીતે તત્ત્વના સાક્ષાત્કારને પામેલો એ ઉદ્દાલક સર્વ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ અને દ્વૈતના પ્રતિભાસથી રહિત શુદ્ધ મહાચૈતન્યરૂપ થઈ ગયો. એ સ્થિતિમાં તેને દૃશ્યોનાં દર્શનથી રહિત જાણે અમૃતનો સમુદ્ર હોય એવો અને બ્રહ્માદિ મહાત્માઓ જેનો સ્વાદ લે છે એવો નિરતિશય આનંદ પ્રાપ્ત થયો! શરીરાદિની આસક્તિથી રહિત થયેલો અને એ અવર્ણનીય દશાને પ્રાપ્ત થયેલો તથા આનંદના સમુદ્રરૂપ થયેલો તે ઉદ્દાલક સત્તાસામાન્યારૂપ* થયો. જેમ શરદઋતુના સ્વચ્છ આકાશમાં રહેલો પૂનમનો ચંદ્ર પૂર્ણ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આનંદના સરોવરરૂપ પરમ તત્ત્વમાં

* 'સત્તાસામાન્ય' એ શબ્દનો અર્થ આ પછીના સર્ગમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

રહેલો એ ઉદ્દાલકનો ચૈતન્યરૂપી હંસ પૂર્ણ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો. એ ઉદ્દાલક વાયુ વિનાના સ્થળના દીવા જેવો, ચિત્રમાં આલેખેલા જેવો, તરંગોથી રહિત થયેલા સમુદ્ર જેવો અને વરસી રહીને ગર્જનાથી પણ રહિત થયેલા મેઘ જેવો થઈ ગયો. એ મોટા પ્રકાશરૂપી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લાંબા કાળ સુધી રહેલો ઉદ્દાલક જ્યારે સમાધિમાંથી કોઈ સમયે જાગ્રત થયો, ત્યારે આકાશમાં ફરનારા કેટલાએક સિદ્ધલોકો તથા ઘણા દેવતાઓ પણ ત્યાં તેના જોવામાં આવ્યા. ઈન્દ્રની તથા સૂર્ય આદિની પદવીઓને આપનારી અને અપ્સરાઓના સમૂહોવાળી અનેક પ્રકારની પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિઓ પણ ચારે બાજુથી તેની પાસે આવી જેમ ગંભીર બુદ્ધિવાળો પ્રૌઢ માણસ છોકરાંઓની રમતોનો અનાદર કરે, તેમ એ ઉદ્દાલકે તે સઘળી સિદ્ધિઓનો અનાદર કર્યો. એ ઉદ્દાલક સિદ્ધિઓનો અનાદર કરીને પાછો છ મહિના સુધી, જેમ સૂર્ય છ મહિના સુધી ઉત્તરાયણમાં રહે, તેમ આનંદના સ્થાનકરૂપ એ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ રહ્યો. વળી જ્યારે તે સમાધિમાંથી જાગ્રત થયો, ત્યારે તેને સિદ્ધલોકો, દેવતાઓ, સાધ્યો અને બ્રહ્મા તથા રુદ્ર ઈત્યાદિ પણ પાસે આવીને ઊભેલા જોવામાં આવ્યા. આમ થવા છતાં પણ કોઈના સુખમાં આસક્ત નહિ થતો અને સઘળું ત્યજીને વળી પાછી નિર્વિકલ્પ સમાધિ કર્યા કરતો એ ઉદ્દાલક અનુક્રમથી જીવન્મુક્તપણાની ઊંચીનીચીભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત થતો ગયો. પરબ્રહ્મપદ જેનો આનંદ ચિત્તથી અનુભવવામાં આવતો નથી, પણ સ્વરૂપથી જ અનુભવવામાં આવે છે, તેને પ્રાપ્ત થયેલો એ ઉદ્દાલકનો આત્મા દુઃખમાં કે વિષયાનંદમાં નહિ રહેતાં પરબ્રહ્મની સાથે એકરસપણાથી રહ્યો. હે રામ! જે પુરુષે હજાર વર્ષ સુધી અથવા એક ક્ષણ સુધી પણ સ્વર્ગલોક દીઠો હોય, તેને જેમ ભૂલોકમાં રુચિ થાય જ નહિ, તેમ તેને હજાર વર્ષ સુધી અથવા એક ક્ષણ સુધી પણ એ પદમાં સ્થિતિ મળી હોય તેના મનનો ભોગોના સમૂહમાં રુચિ થાય જ નહિ. હે રામ! એ જ ઉત્તમ પદ છે, એ જ શાંત ગતિ છે, એ જ ઉત્તમ કલ્યાણ છે અને એ જ અવિચળ સુખ છે, એ પદમાં જેને શાંતિ મળી હોય, તેને સંસાર સંબંધી ભ્રમ ફરી વાર નડે જ નહિ. જેઓને દેવતાઓનું 'ચૈત્રરથ' નામનું વન મળ્યું હોય તે પુરુષો જેમ ખેરના વનમાં આવે જ નહિ, તેમ એ પદને પામેલા સાધુપુરુષો ફરીવાર આ સંસારમાંના ભ્રમમાં આવે જ નહિ. જેમ પોતાના પ્રભાવથી રાજ્યને પામેલા રાજાઓ દીનપણાને અયોગ્ય જ માને, તેમ શ્રવણ-મનન આદિના પ્રભાવથી આ મહાઆનંદ પદવીને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્માઓ આ સંસારને અયોગ્ય જ માને છે. બોધ પામેલું અને નિર્વિકલ્પ-સમાધિમાં શાંત થયેલું ચિત્ત બીજા લોકોના મોટા પ્રયત્નથી જ જાગ્રતદશાને પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ સમયે તે દશાને પ્રાપ્ત નથી પણ થતું. જેમ ચૈત્રમાસમાં આકળના સમૂહમાંથી સૂર્ય બહાર નીકળે છે, તેમ સિદ્ધિઓને દૂર કાઢી મૂકી, છ મહિના સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહીને પાછી તે ઉદ્દાલક નિર્વિકલ્પ સમાધિમાંથી બહાર નીકળ્યો (જાગ્રત થયો.) હવે જાગ્રત થયેલા તે ઉદ્દાલકે પાછી તેની તે ઉત્તમ તેજવાળી, પ્રણામ કરવામાં તત્પર થયેલી, ચંદ્રનાં બિંબ સરખાં સુંદર શરીરોવાળી અને જેઓના ભ્રમરો તથા ચામરો મંદારનાં પુષ્પોના ધોળા પરાગોથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યાં હતાં, એવી અપ્સરાઓને દીઠી અને જેઓની સુંદર પતાકાઓ ચલાયમાન થતી હતી, એવાં સ્વર્ગલોકનાં વિમાનોને પણ દીઠાં. જેઓનાં હસ્તકમળોમાં દર્ભની પવિત્રીઓ શોભી રહી હતી એવા હું (વસિષ્ઠ) આદિ મુનિઓને પણ દીઠા અને વિદ્યાધારીઓથી વીંટાયેલા મોટામોટા વિદ્યાધરોને પણ દીઠા. એમણે તે મહાત્મા ઉદ્દાલક મુનિને કહ્યું કે 'હે મહારાજ! કૃપા કરીને અમારાં પ્રમાણોની ઉપર દૃષ્ટિ કરો. આ વિમાનમાં બિરાજીને સ્વર્ગના નગરમાં પધારો. સ્વર્ગલોક જ જગતની સઘળી ભોગ-સંપત્તિઓની પરાકાષ્ઠારૂપ છે. હે મહારાજ! આ ચાલતો